

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

NADİR ŞAH-I AVŞAR

M.R. Arunova - K.Z. Eşrefyan



NÂDİR ŞAH-I AVŞAR

NÂDİR ŞAH-I AVŞAR

M. R. ARUNOVA – K. Z. EŞREFYAN

Çeviri: Nergize Turaeva

SELENGE 2015

Selenge Yayınları No: 79

Tarih Dizisi 66

Dizgi-Sayfa Düzeni

Hasan Demir

Tashih Redaksiyon

D. Ahsen Batur

Kapak

Selahattin Uslucan

Baskı-Cilt

Stepajans Matbaacılık Ltd. Şti.

0212.446 88 46

ISBN 978-605-4944-05-7

Selenge Yayınları

Ticarethane Sok. No: 41/24 Cağaloğlu/İSTANBUL

Tel: 0.212 514 45 73 Fax: 0.212 511 09 35

www.selenge.com.tr

e-mail: selenge@selenge.com.tr

İÇİNDEKİLER

Takdim	7
--------------	---

Birinci Bölüm

Kaynakların Genel Değerlendirmesi.....	13
Farsça Kaynaklar	13
Kafkas Kaynakları	24
Rusça Kaynaklar	28
Yayınlanmış Belgeler	32
Batı Avrupa Kaynakları.....	35

İkinci Bölüm

Safevî Devleti Tarihine Kısa Bir Bakış.....	39
---	----

Üçüncü Bölüm

Nadir-Şah'ın Tarım Politikası ve Feodal Yapı	57
--	----

Dördüncü Bölüm

Nadir-Şah'ın Devlet Yapısı	89
----------------------------------	----

Beşinci Bölüm

1730-40'lı Yıllarda NadirŞah'ın Devletinde Halk Hareketleri.....	127
İran'ın değişik yerlerinde feodal yönetime karşı başlatılan köylü ve göçebe isyanları.....	127
Esterâbâd ve Mazenderân isyanları	143
Fars İsyanı.....	147
Maskat ve Bahreyn İsyanları	150

Hoy ve Salmas İsyanları	151
Safi-mirza Hareketi.....	152
Gîlan ve diğer yerlerdeki isyanlar.....	154
Sistan isyanı	157
Kirman İsyanı.....	160
İsfahan isyanı	161
Fars isyanı	161
Kafkasya ve Orta Asya'daki İsyanlar	162

Altıncı Bölüm

Ekonomik Çöküntü ve Nadir-Şah'ın Devletinin Yıkılışı.....	197
Sonuç.....	221
Ek I - İran'da Nerede Kimden Ne kadar Gümrük ve Yol Emniyet Vergisi alınacağına Dair Tamim.....	229
Ek II Nadir Şah'ın Şii-Sünni Sorununu Çözme Çabası	233
Kaynakça.....	237
Birinci El Kaynaklar	237
Araştırma ve İnceleme Eserleri.....	241
İndex	247
Ek-III Nadir Şah'la ilgili görseller	257

TAKDİM

*Büyük idealler peşinde koşmayan bir insandan topluma
asla fayda gelmez.*

Nâdir Şah

İndus nehrinden Kafkaslara kadar uzanan geniş bir bölgede büyük bir imparatorluk kuran Nâdir Şah, 22 Ekim 1688’de Kubkân’da dünyaya geldi ve Haziran 1747 yılında öldü.

Oğuzların en büyük kolu Avşar boyuna mensup Kırklı oymağından olan Nâdir Şah’a Nâdir Kulı Han ve Tahmasp Kulı Han da denilir. Tahmasp Kulı Han unvanını almasının sebebi, Safevî II. Tahmasp’ın hizmetinde bulunmuş olmasıydı, fakat daha sonra kendi tahta çıkınca tekrar eski adına dönerek Nâdir ismini kullanmıştır. Minorsky onun mensup olduğu oymağın adını Kırıklı diye yazarsa da, Türk oymakları arasında Kırıklı adında bir oymak yoktur ve dolayısıyla doğrusu Kırklı’dur.

Kimilerine göre İran tarihinde iki büyük hükümdar yetişmiştir. Biri Akemeni imparatoru Cyrus, diğeri Nâdir Şah’tır. Kimi Arap ve İran siyelerinde Nâdir Şah “bir kan dökücü” olarak takdim edilir. Her önemli kişiyi kendilerinden sayma hastalığının pençesinde kıvranan kimi Kürt teorisyenlere göre ise Nâdir Şah, Türk değil Kürt asıllıdır. Bayat boyundan olduğunu bizzat söyleyen Fuzulî’yi dahi Kürd yapan zavallıların, Nâdir Şah gibi Hindistan’ın güney kesimini fethettiğinde oğluna gönderdiği fermana Türkmen olduğunu bizzat belirten birini Kürd olarak takdim etmelerine şaşmamak gerekir. Tipik bir zavallılık örneği!

Nâdir’in babası kalpak ve koyun derisinden gocuk imal ederek sa-

tar, ayrıca hazır elbise ticareti yapardı. Nâdir'i de çobanlığa vermişti. Fakat Nâdir, henüz 13 yaşında iken babası ölünce kendisine ve annesine bakmak zorunda kaldı. Topladığı odunları eşek veya deve sırtında pazara getirip satarak geçimini temin ediyordu. Yıllar sonra Hindistan seferinden dönerken orduyu doğduğu yere getirdi ve orada generallerine kısa bir konuşma yaparak geçmişteki mahrumiyet yıllarından bahsetti ve şöyle dedi: "Artık Tanrı'nın lutfedip beni nasıl yücelttiğini gördünüz, dolayısıyla bugünden sonra fakir insanları aşağılamamayı öğrenin."

1704 yılında henüz 17 yaşındayken bir Özbek eşkıya grubu Horasan eyaletini işgal etti. Nâdir annesiyle birlikte yaşıyordu. Özbekler pek çok kişiyi öldürdüler. Nâdir ve annesi köle olarak götürülen grubun içindeydi. Nâdir, bu esaret günlerinde annesini kaybetti. Neyse ki Nâdir 4 yıl sonra kaçıp Horasan'a dönmeyi başardı. Çok zor günler geçirmekteydi. Bir defasında arkadaşlarıyla birlikte bir koyun sürüsünü çalarak pazarda sattılar ve kazandıkları parayla dağlara kaçtılar.

Nâdir, bu kaçaklık günlerinde bir beyle tanıştı ve 1712 yılına kadar saraya önemli mektuplar götürme görevini yürüttü. Bu görevi bir arkadaşıyla birlikte yapıyordu. Fakat bir gün arkadaşının kendisini yavaşlatığı düşüncesiyle onu öldürdü.

Dikkat edilirse Nâdir Şah'ın çocukluk ve gençlik günleri Emîr Timur'un gençlik yıllarına oldukça benzemektedir. Bilindiği gibi Emîr Timur da arkadaşlarıyla aç kaldığı günlerde karnını doyurmak için bir sürüden koyun yüklenip giderken çobanın attığı okla bacağından yaralanmış ve topal kalmıştı. Neyse ki Nâdir ve arkadaşları sürüyü alıp götürürken arkasından ok atan veya tüfenkle ateş eden kimse olmamıştı.

İsfahan'da Sultan Şah Hüseyin'in sarayında yolda arkadaşını öldürmek zorunda kalışının sebeplerini ikna edici bir şekilde anlatarak affedilmesini istedi ve yine mektup götürüp getirmeye devam etti. Bağlı bulunduğu beyin huzuruna varınca onu asık bir suratla kendisini bekler vaziyette buldu. Beyin kendisini öldürmeyi planladığını anlamıştı. Nâdir, bu beyin kızına âşık olmuştu. Fakat bey kızını onunla evlendirmeye yanaşmayınca, Nâdir onu öldürerek beyin kızıyla birlikte dağlara kaçtı. İlk oğlu Rıza Kulı Han da burada dünyaya geldi. Beyin diğer hizmetkârları da Nâdir'e katıldılar ve hep birlikte bir süre Mazenderân'da eşkıyalık yaptılar.

Nâdir, yaklaşık 1714 yılında Horasan genel valisi Babalu Han'a

giderek kendisini hizmetine almasını istedi. Herhalde Mazenderân'ın Horasan'a 400 mil uzakta olması sebebiyle yaptığı eşkıyalık haberlerinin buraya gelmemiş olduğunu düşünüyordu. Babalu Han'ın onun hakkında kuşkuları vardı, fakat Özbek saldırıları sebebiyle bunalmıştı. Böylece Nâdir'i hizmetine aldı. Nâdir de kısa sürede Babalu'nun gözüne girmeyi başardı. 1717 yılında artık Babalu Han'ın 6000 kişilik ordusunun kumandanı Nâdir'di. Çünkü Babalu Han Nâdir'in çok tecrübeli subaylarından daha fazla kabiliyetli ve dirayetli olduğunu görmüştü. Nâdir, bu altı bin kişilik ordusuyla 10 000 Özbek savaşıncısının karşısına dikildi ve ilk askeri zaferini kazandı. Savaşta 3000 Özbek öldürülmüş, bir sürü ganimet ele geçirilmişti.

Zafer ve ganimetle birlikte Babalu Han'a gelen Nâdir, ondan kendisini general yapmasını istedi. Fakat Babalu bunun için Sultan Hüsey'n'den izin alması gerektiğini belirterek beklemesini söyledi. Ne var ki istenilen izin verilmemiş veya Babalu bunun diğer subaylar arasında giderek artan kıskançlığa yol açacağını düşünmüştü. Nâdir de orduyu kumanda etmeyi reddetti. Çünkü Babalu Han'ın akrabalarından olan daha genç ve tecrübesiz bir subay general olarak atanmıştı. Nâdir, olaya son derece öfkeleni ve Babalu'yu şerefsizlikle suçladı. O günlerde böyle bir şey müsamaha ile karşılanamazdı ve bu yüzden Nâdir itibarını kaybetti. Babalu onu ayaklarından kamçılattığı gibi başka ağır işkenceler de yaptırdı.

Gözden düşen Nâdir, Kelat kasabasındaki amcasından yardım istemeye gitti. Bir Avşar beyi olan bu kişi, Nâdir'in bazı gizli niyetleri olduğu endişesiyle yeğenini kendinden uzak tutmaya çalıştı. Nâdir de dağlardan zaman zaman aşağı inip Horasan'da köylüleri yağmalayan eşkıyalardan 800 kadarını çevresine toplamayı başardı.

1722'de Afgan kabilesi Gılzaylar İsfahan'ı işgal ettiler. Sultan Şah Hüsey'n tacını Gılzayların reisi Mahmud Han'a vermek zorunda kaldı, ama Afganlar bütün ülkeyi kontrol altına alamadılar ve Sultan Hüsey'n'in dördüncü oğlu Şah Tahmasp İran'ın meşru hükümdarı oldu. 1727'de Tammasp'ın generallerinden biri şahın gazabına çarpılmamak için 1500 adamıyla kaçarak Nâdir'e katıldı. Kısa süre sonra Nâdir'in elinin altında 3000 kişilik bir kuvvet oluşmuştu...

Olayların bundan sonraki kısmı zaten kitapta anlatılmaktadır. Biz sadece kitapta anlatılmayan kısımları kısaca anlatmaya çalıştık.

Ahmed Cevdet Paşa, meşhur eserinin birinci cildinde Nadir-şah'tan sanki önemsiz bir kişiymiş gibi bahsederek “Sonunda çok geçmeden yakınları kendisini öldürünce gailisi de ortadan kalktı” demektedir.

Bazıları Nadir'in Çin üzerine bir sefer tertipleme hazırlığı içindeyken öldürüldüğünü ileri sürserlerse de, Ahmed Cevdet Paşa farklı şeyler söylemektedir: “Daha önce Deli Petro bazı yaptığı hilelerle Derbent ve Bakü kaleleriyle Gılan topraklarını Acemlerin elinden almıştı. Ama sonra Nadir Şah ortaya çıkınca Rusların ele geçirdiği yerleri geri alıp kurtardıktan başka İngiliz kaptanlarından birini Müslüman edip adını Cemal Bey koyarak onun eliyle kurduğu donanma ile Hazar Denizi'nde nüfuzunu ve istiklalini Ruslara kabul ettirmişti. Bunun üzerine Ruslar, İran askeri arasına bölücülük ve karışıklık sokup İran ve Nadir Şah'tan intikam almak sevdasına düştüklerini Nadir Şah hissedince Rusya üzerine yürümeye kalkışmışken başlangıçta anlatıldığı gibi öldürüldü.”

Ancak, şurasını kaydetmek gerekir ki, Moğolların İran'da yaptıklarını bir kenara bırakırsak, Selçuklulardan ve hatta onlardan önce Gazneli Mahmud döneminden itibaren, gerek Nadir Şah ve gerekse Kacarlar döneminde Türklerin Farslara çok da merhametli davrandıklarını söylemek zordur. Ama bunun tarihi bir zemini ve geçmişi vardır. Milat öncesi başlayan ve Farsların Türk topraklarını, Sakaların yurdunu işgal edilişle devam eden günlerde kendini gösteren Turan-İran düşmanlığı, Göktürkler döneminde zirveye ulaşmış ve Rus tarihçi L. N. Gumillev'in dediği gibi, Türklere Fars düşmanlığı Göktürklerden miras kalmıştır.

Turan-İran düşmanlığı konusu ise tamamen farklıdır. Turan üzerinde ve özellikle Sakaların topraklarında tahakküm seferini ilk olarak Farslar başlatmış ve bunun faturasını 1925 yılına kadar ödemişlerdir. Dolayısıyla Selçukluların, Emîr Timur'un, Nadir Şah'ın ve Kacarların Farslara karşı çok da insafli davranmamalarını, genel tarihi panoroma çerçevesi içinde değerlendirmek gerekir. Belki de Nadir Şah ve Kacar hanedanı geçmişte Farsların Türklere yaptıkları zulmün tarihi perspektifinin bilincindeydiler. Nitekim Nadir Şah'ın Orta Asya'ya düzenlediği seferler sırasında Buhara ve Hiva hanlıklarında yaptıklarını, vaktiyle Özbeklerin Horasan'a düzenledikleri bir sefer sırasında kendisini ve anasını esir olarak götürmesinin, Nadir'in anasının o esaret günlerinde hayatını yitirmesinin bir intikamı olarak değerlendirmek gerekir. Bu, bir tarihi hesaplama değildir.

Türklük şuuru özellikle Nadir Şah'ta çok güçlüydü. Onun nihai hedefi tüm Türkleri tek devlet halinde birleştirmekti. Fakat yolu bir yandan Osmanlı, diğer yandan Kacarlar ve yine bazı Avşar aşiretleri tarafından kesildi. Nitekim otağına baskın yaparak Nadir'i katledenler de yine Avşarlardı.

Nadir Şah'ın Osmanlı İmparatorluğu karşısında çok başarılı olduğu da söylenemez.

Minorsky, İslam Ansiklopedisi'ndeki Nadir Şah adlı makalesinde şöyle demektedir: “Nadir, Osmanlı devletinin Eşref Şah ile 1727’de imzaladığı anlaşmayı kabul etmeyerek önce Nihavend ve Hemedan havalisine yolladığı memurlar vasıtası ile bu şehirlerdeki ahaliyi Osmanlı devleti aleyhine teşvik ve bilahare İstanbul’a gönderdiği elçisi Rıza Kulı Han ile İranlı esirlerin Türk işgali altında bulunan Batı İran şehirlerinin iadesini talep etti. Nihayet İstanbul’daki müzakerelerin biraz gecikmesini bahane eden Nadir, 1 Temmuz 1730’da Nahivendi zaptedip, şehir valisi Osman Paşa’nın emrindeki 2000 kadar Osmanlı askerini imha etti. Müteakiben Hemedân’ı tazyike başladı ve Malayir’de Timurtaş Paşa’yı mağlup ettikten sonra Abdurrahman Paşa’nın 7 Temmuz 1730’da tahliye ettiği Hemedan’a girdi. İran elçisi Rıza Kulı Han, her ne kadar Gence, Tiflis ve Revan Osmanlı devletinde kalmak, Hemedan, Kirman ve Tebriz havalisi İran’a terk edilmek suretiyle İstanbul’da bir anlaşmaya varıldığını Nadir’e bildirmiş ise de, kendisi kazandığı zaferlere güvenip elde edilen neticeye muvafakat göstermedi ve Hemedan’dan Tebriz üzerine yürüdü. Kara Mustafa Paşa yapılan anlaşmaya uygun olarak Tebriz’den çekildiği için, Nadir bu şehre elini kolunu sallayarak girdi. Birçok insanı öldürüp, bazılarını uzuvları kesilmiş vaziyette Anadolu’ya sürdü. Patrona Halil isyanı öncesindeki buhranlı dönem Nadir’in pek ziyade işine yaramış ve Osmanlı devletinin hudut kumandanları arasındaki anlaşmazlık onu başarıdan başarıya ulaştırmıştır.

Şah Tahmasp’ın Osmanlı’ya karşı giriştiği hareket, Patrona isyanının bastırılması sebebiyle başarısızlıkla sonuçlanmış, I. Mahmud’un tahta çıkmasından sonra Osmanlı kuvvetleri Irak ve Azerbaycan taraflarına tekrar taarruz etmişti. Bağdat valisi Ahmed Paşa’nın 30 Temmuz 1731 tekrar Kirmanşah’ı alması, 15 Eylül’de Hemedan yakınında Kurican’da Tahmasp’ı hezimete uğratması üzerine Hekimoğlu Ali Paşa da Urmiye ve Tebriz havalisini yeniden işgal etmişti.

Daha büyük zayıyata uğramaktan korkan İran 1732’de barış anlaşması yapmak zorunda kalmış ve Gence, Tiflis, Revan, Şirvan, Şamahı ve Dağıstan bölgesini Osmanlı’yla bırakmıştı. Fakat yapılan anlaşma hem Nadir’i hem de Osmanlı sultanını memnun etmediği için, iki taraf tekrar savaş hazırlıklarına başlamıştı.”

Nadir’in bundan sonra Osmanlı’yla olan mücadelesi münavebeli üstünlüklerle devam etmiştir, fakat her iki taraf da birbirini hırpalamanın dışında dişe dokunur bir üstünlük sağlayamamıştır. Kitapta bu seferlerden zaten kısaca söz edilmektedir, fakat Nadir’i en çok meşgul eden şey, kendi ülkesinde çıkan isyanlar olmuştur.

Dünyanın birçok ülkesinde Nadir Şah’la ilgili değerli çalışmalar yapılmıştır. Fakat bunlar içinde en derli toplusu olanı ve Nadir Şah’la ilgili çalışmalarda kaynak olarak kullanılanı elinizdeki bu eserdir.

D.Ahsen Batur

BİRİNCİ BÖLÜM

Kaynakların genel değerlendirmesi

Farsça kaynaklar

XVIII. Yüzyılın 20-30'lı yıllarındaki İran tarihi konusunda en değerli kaynaklardan birisi, Şeyh Muhammed Ali Hazin'in eseridir.

Şeyh Hazin, 1692'de Gılan'da dünyaya geldi. Gılanlı derviş şeyhlerden Zahidî ailesine mensuptur.¹ Bir zoolog ve seyyah olan Şeyh Hazin, birçok eserin sahibidir. Bunlar içinde en önemlisi, "Kendi Kalemin-den Şeyh Muhammed Ali Hazin'in Hayat Hikayesi" adlı eseridir. Bu kitap, Farsça metinle birlikte F. S. Belfour tarafından İngilizceye çevrilip yayınlanmıştır.²

Şeyh Hazin, XVIII. Yüzyılın yirmili yıllarında İran'daki Afgan istilasını ve Osmanlı işgali hakkında çok değerli bilgiler vermektedir.

Afganların İsfahan'ı kuşattıkları sırada (1722) Şeyh Hazin de kuşatılan kaledeydi. Kalenin kuşatılmasından topu topu birkaç gün içinde teslim olmasına kadar Şeyh Hazin, bazı önde gelen vatandaşlarla birlikte şehirden gizlice çıkmayı başardı. Şeyh, sonraki on yıl boyunca ülkenin değişik bölgelerinde dolaştı ve Nehavend, Dizful, Şuşter, Kirmanşah, Bağdat, Meşhed, Kürdistan, Azerbaycan ve Gılan'da yaşadı. Bazı şehirlerde birkaç ay, bazen bir yıl bile kaldı ve halkın yaşantısını ve ya-

¹ Bu aile hakkında detaylı bilgi için bkz: İ.P. Petruşevsky, *Oçerki po istorii feodalniy v Azerbaycane i Armenii v XVI-naçale XIX vv.*, VRK. 1949; N.D. Mikluxo-Maklay, *Afganskoye naşestve v İrane*, Leningradskoye otdeleniye Instituta vostokovedeniya.

² "The life of Sheikh Mohammed Ali Hasin, written by himself, 1830-1831. Bundan sonra: *The life of Sheikh*.

bancı fâtihlere karşı verdiği kahramanca mücadeleyi gözlemledi.³ Nâdir Kuli-han, Şah II. Tahmasp'ı [Abbas Mirza] tahtından indirerek onun bir yaşındaki oğlu III. Abbas'ı tahta çıkarıp, aslında İran'ın fiili hanı olunca, Hazin, İran'dan 44 yılını geçireceği Hindistan'a göç etti ve 1779'da Benares'te öldü.

Hazin'in monografisi, anlatılan olayların doğrudan görgü şahidi olması sebebiyle, özel bir dikkat çekmektedir.

Hazin'in eserinde, Afgan ve Osmanlı fetihleri yüzünden ülkenin ekonomik çöküntüye uğramasıyla ilgili değerli bilgiler bulunmaktadır. Onun sunduğu orijinal malzemelerden, Nâdir zamanında henüz XVIII. Yüzyılın 30'lu yılları başında köylülerin ve şehirlerdeki halkın büyük çoğunluğunun yükünün bariz bir şekilde arttığı anlaşıyor. Ağır vergiler sebebiyle isyanlar çıkmış, fakat bunlar Nâdir Kuli-han'ın ordusu tarafından sert bir şekilde bastırılmıştı⁴ ve Hazin bunlardan birkaçının görgü şahidi idi. Vergi memurlarının zorbalıkları ve keyfi davranışlarının yol açtığı isyanlar sırasında genellikle Luristan'da idi.

Nâdir-şah'ın tarihini yazanlardan ve ayrıca onu bir kurtarıcı olarak gösteren ve güya halkın hükümdarlarına sınırsız bir sevgi duyduğunun altını çizerek ağır vergilerden ve toplum içindeki iflah olmaz sınıf çatışmalarından hiç bahsetmeyen (şahın çağdaşı) Batı Avrupalı yazarların bir çoğundan farklı olarak, Hazin, Nâdir'i emsalsiz bir kişi olarak göstermez.

Hazin'in eserinde, İran ve Azerbaycan köylüleriyle şehirli fakir insanların Afgan ve Osmanlı fâtihlere karşı verdiği mücadeleler hakkında çok değerli bilgiler yer almaktadır. Hazin, bazı şehirlerin halk tarafından nasıl kahramanca müdafaa edildiğini detaylı bir şekilde anlatır. Yabancı istilacılara karşı halk kitlelerinin gösterdiği direnişle ilgili bu detaylı malzeme, diğer yazarların eserlerinde yoktur.

Ne var ki Hazin de, silahlı halk direnişini yönlendiren dürtünün vatan sevgisi ve onların iktisadi ve siyasi baskı sistemlerine duyduğu öfkeden değil, Safevî hanedanına karşı sadakatinden kaynaklandığını ifade etmektedir. Örneğin Tahmasp'ın Afganlılarla ve değişik feodal yöneticilerle ve bilhassa o sıralar Horasan'da yönetimi elinde tutan Melik Mah-

3 *The life of Sheikh*, s. 125, 126, 138, 143-151, 153, 154.

4 *Age.*, s. 204, 222, 229-231, 246, 247, 253.

mud Sistanî ile girdiği çarpışmaları anlatırken, yazar (özellikle bu olaylarda Nâdir’in oynadığı rolü kesinlikle görmezden gelerek) “muhtelif bölgelerdeki ahalinin ve Horasan tebaalarının Safevî hanedanının sadık taraftarları olarak şehirlerini onun (Tahmasp’ın) hâkimiyetine verdiklerini, topyekün padişahın ordusunun saflarına katıldıklarını, onun hizmetine girdiklerini, ona inandıklarını ve hayatlarını onun için feda ettiklerini” vurgular.⁵

Yazar, güya halkta Safevîlere karşı bir bağlılık varmış gibi, halk kitlelerinin Fars hâkimi Beluc Muhammed-han’ın öncülük ettiği isyanlara iştirak ettiğini kaydeder: “Halk gerçekten yüce Safevî hanedanına sadıktı ve Muhammed-han da bu hanedana sadakatini gösterdiği için ona katılmıştı.”⁶ Fakat Hazin, köylü hareketinin ağır vergilere karşı sergilediği protestonun bir yansıması olduğuna hiç değinmez. Bir yandan istilacıların, diğer yandan şah iktidarının yağmalarına maruz kalan askerler tarafından adeta soyulan Fars köylüleri, elbette içinde bulundukları durumdan memnun değillerdi. Hazin’in Afgan ve Osmanlı istilacıların kovulmasının köylülerin durumlarında bir iyileşme sağlayacağı yönündeki ümitleri hiç gerçekleşmedi. Bu yüzden Fars köylüleri yerli feodallerin Nâdir’e karşı başlattıkları isyanı desteklediler.

Eğer Delhi’deki olayların ve birkaç çağdaş yazarın biyografisinin anlatıldığı son üç beş sayfayı saymazsak, Hazin, eserini Mugan kurultayı ve Nâdir’in şah olarak seçilmesini (1736) anlatarak bitirmektedir.

“Tezkiretü’l Mülûk”, 1722’de kendini İran şahı olarak ilan eden Afgan emîri Mahmud Gılzay’ın emriyle adı bilinmeyen bir kişi tarafından kaleme alınmış en detaylı Safevî hanedanı kitabıdır. Biritish Museum’da bulunan bu elyazması eser, daha önce belirtildiği gibi, V. F. Minorsky tarafından yayınlanmıştı.

“Tezkiretü’l Mülûk”, beş bölüm ve bir hâtimeden oluşmaktadır. Birinci bölümde manevî yükümlülüklerden söz edilmekte; büyük emîrlere ayrılan ikinci bölüm, başkentte yaşayan ve *âl-i câh* (yüce mertebeli) denilen 14 büyük emîrin listesini içermektedir. Üçüncü bölüm, *mukarrebîn* yani şaha en yakın üst düzey kişilere tahsis edilmiş. Yazar, bunları da iki gruba ayırmış: *Mukarrebü’l hakân* (hadımlar ve sekiz sivil görevli) ve *mukarrebü’l hazret* (dört mabeyinci ve on sekiz saray asayışı ve yöneti-

5 Age, s. 141.

6 Age, s. 222, 223.

miyle görevli memur). Dördüncü bölüm mali yönetim ve mali işlerle ilgili. Beşinci bölüm ise başkent ve çevresinin intizamından sorumlu on dört memurluğa tahsis edilmiş.

Otuz üst düzey bürokratin ödüllendirilmesi sisteminden bahsedilen hâtime kısmı, kitabın en önemli kısmıdır. Burada eyalet yöneticilerinin bir listesi; onların sundukları dilekçeler, emirlerinde bulunan askerlerin miktarı verilmekte ve Safevî devletin bütçesinden söz edilmektedir.

Bu eserdeki Safevî yönetimi dönemine ait bilgiler, Nâdir-şah devrinde devlet memurlarının ve ordunun maaşlarının ödenme sistemi, yönetim tarzı ve devletin gelirleriyle ilgili malumatla karşılaştırma yapmak için mutlaka ihtiyacımız olan bilgilerdir.

Nâdir-şah'la ilgili eserlerin yazarı Mirza Muhammed Mehdi-han el-Esterâbâdî'dir.⁷ Mirza Mehdi'nin tam adı Nizameddin Muhammed Hacı el-Hüseyn es-Safevî'dir. Esterâbâd'da dünyaya gelen yazar, adına bakılırsa, Safevî ailesine mensuptur. Döneminin önde gelen filolog âlimlerinden olan Mehdi-han, Nâdir-şah'a en yakın zâdegânlardan ve şahın değişik buyruklarını yerine getiriyordu. Uzun süre onun şahsî münşisi olarak birçok sefere iştirak etmiş, Osmanlı sultanı ve çarlık sarayıyla yapılan resmî yazışmaları yürütmüş ve bizzat şahın fermanlarını kaleme almıştır. Mirza Mehdi-han, Nâdir-şah'ın tahta çıkmasından (1736) sonra saray müverrihi olarak atanmıştı. İran'da görevli Rus diplomatları mesnetsiz bir şekilde onu başbakan olarak göstermektedirler.⁸ Mirza Mehdi, 1738'de Nâdir'den "han" unvanı almıştır.⁹

7 Esterâbâdlı olan Mirza Muhammed Mehdi, Muhammed Nasır'ın oğlu idi. Onun ailesi ve doğumu hakkında hiçbir bilgi yoktur. Horasan menşeli olmasının bir sonucu olarak Türkçeyi (Çağatayca ve Doğu Türkçesi) çok iyi biliyordu. Muhammed Mehdi-han, "Senglâh" adlı büyük Türkçe-Farsça lügatinin önsözünde gençliğinde Ali Şir Nevai'nin Türkçe şiirlerini okumaktan büyük bir zevk aldığını ve onun şiirlerinin manalarını anlamak için tarif edilmez bir zevk duyduğunu ifade etmektedir. Mehdi-han, Nâdir Avşar'ın tahta çıktığı 1736 Şubatında resmi vakanüvis olarak atanmıştı. Aynı zamanda sarayda katiplik ve diğer vazifeleri de yürütmekteydi. Mehdi-han, 1747'de Nâdir Şah'ın katlinden sonra çıkan karışıklıklar sırasında İran'da olmuş olsaydı, mutlaka öldürülmüş olurdu. Mutlu bir tesadüfle bir yıl önce İstanbul'a elçi olarak gönderildiği için İran'daki karışıklıklar bitinceye kadar geri dönmedi. Mehdi'nin doğum tarihi gibi ölüm tarihi de bilinmemektedir (çev).

8 Arxiv vneşney politiki Rossii, f. "Snoşeniya Rossii s Persiyei", 1738, d. 7, v. 768. Bundan sonra AVPR.

9 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiyei", 1744, d. 14, vrk. 95. (Rusya Dış Politika Arşivi, "Rusya-İran İlişkileri").

Mehdi-han'ın eserleri arasında en dikkat çekici olanı, hem doğuda hem de Avrupa'da hayli şöret yapmış bulunan “Tarih-i Nâdir”¹⁰ dir. Bu kitapta Türkmenistan'la ilgili verilen bilgilerin bir kısmı “Materialı po istorii turkmen i Turkmenii” (Türkmen ve Türkmenistan Tarihi Hakkında Malzemeler) adlı esere alınmıştır. Mehdi-han'ın bu eseri Fransızca, İngilizce, Almanca ve Urduca tercüme edilmiştir. Biz, Bombay'da basılan Farsça nüshayı kullandık.

Oldukça zor bir üslup kullanılarak kaleme alınan eserde bol miktarda abartma, kıyaslama, tasvir ve şiir yer almaktadır. Bu monografi, ele alınan dönemin askeri-siyasi tarihiyle ilgili meselelerin tetkiki konusunda büyük önemi haizdir.

Tarih-i Nâdir'nin yazarı, efendisini yüceltmek ve övmek arzusuyla Nâdir-şah'ı İran'ı yabancı istilacılardan kurtaran bir kişi olarak göstermekte, Afganlar ve Osmanlılara karşı verilen mücadelede halk kitlelerinin rolünü bütünüyle görmezden gelmektedir.

Mehdi-han, Nâdir-şah'ın zafer ve başarılarını yazmakta, fakat uğradığı başarısızlık ve hizmetlere değinmekten kaçınmaktadır. 1741-43 yıllarında düzenlenen Dağıstan seferi sırasında Nâdir-şah'ın ordusunun uğradığı hezimetin ağır sonuçlarıyla ilgili olarak neredeyse bir satır bile yoktur. Mehdi-han, Nâdir-şah'ın fetih politikasını haklı göstermekte; onun Hindistan seferini siyasî amaçlı bir sefer olarak takdim etmekte ve seferin sonuçlarının sorumluluğunu Babürlü Muhammed-şah'a yüklemektedir. Yazar, Nâdir'in Orta Asya ve Dağıstan seferlerini bir tür savunma seferi olarak sunmaktadır. Mehdi-han, ayrıca Nâdir-Şah'ın Osmanlı'ya karşı giriştiği savaşı Şiilerle Sünniler arasında ebedi barışı sağlamak, Türklerle Persler arasındaki yüzyıllık düşmanlığı sona erdirmek arzusundan kaynaklandığını ileri sürmektedir.

Yazar, Nâdir-şah'ın dış politikasını bütünüyle desteklemekte, ama fethedilmiş halkların özgürlük mücadelelerini gayr-ı meşrû hareketler olarak görmekte, şah yönetimine karşı isyan olarak telakki etmektedir.

Bu saraylı zâdegânın eserlerinde halkın yaşam tarzı hemen hemen hiç yansıtılmamış; kitlelerin sefaleti onun hiç ilgisini çekmemiştir. Mehdi-han, halk isyanları ve özgürlük hareketlerini anlatırken halk

10 1749 - ميرزا محمد خان استرآبادي ، تاريخ نادري ، بونبي، 1749 - Bundan sonra: Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*.

kitlelerine ve verdikleri mücadeleye karşı sert bir husumet sergilemekte, isyancıları “hırsızlar”, “yağmacılar” ve “asiler” sözleriyle nitelemektedir. Bir çok olayın da üstünü örtmektedir. Örneğin 1743’deki Şirvan isyanını anlatırken Tabasarân ve Şâberân halkının “ister istemez onların sözüne girdiğini” söyleyebilmektedir.¹¹ Halbuki diğer kaynaklarda bu şehirlerdeki halkın kendi istekleriyle isyancılara katıldıkları belirtilmektedir.

Diğer yandan Mehdi-han, Nâdir-şah’ı tüm halkın ve ordunun sevgisini kazanmış büyük bir kahraman olarak takdim etmekte ve üstün sıfatlar yakıştırmaktadır. İlerleyen sayfalarda Mehdi-han’ın bu söylediklerinin tam aksini gösteren birçok olaydan söz edilecektir.

Tarih-i Nâdirî’nin hatime kısmında Nâdir-şah yönetiminin son yıllarına değinilerek, devletin yıkılışından bahsedilmektedir ve büyük ihtimalle bu kısım Nâdir-şah’ın ölümünden sonra kaleme alınmıştır.

Çalışmamızda faydalandığımız ikinci kaynak, Mehdi-han’ın Rus ve Osmanlı saraylarıyla yapılan diplomatik yazışmaları içeren değişik resmi belgelerin, Sultan Hüseyin-şah’ın (1691-1722), II. Tahmasp (1722-2731) ve Nâdir-şah’ın (1736-1747) mektuplarının kopyalarından oluşan bir mecmua durumundaki “İnşa-nâme”sidir. Eserde ayrıca eyalet beylerbeylerinin tayini, bazı üst düzey memurlara sunulan dilekçeler ve vakıflara ait fermanlar vs. yer almaktadır.¹²

Elinizdeki bu kitapda verilen bilgilerin ana malzemeleri, Muhammed Kâzım’ın üç ciltlik “Tarih-i âlemarây-i Nâdirî” adlı eseridir.¹³

Aslen Mervli olan Muhammed Kâzım’ın babası Nâdir-şah’ın hizmetinde bulunmuş, onunla birlikte 1728-29’da Herat seferine katılmış, daha sonra Kain şehrindeki mezar isyanını (1732-33) ve Merv baraj kıyamını (1734-35) bastırmak için gönderilmişti. Muhammed Kâzım da tıpkı babası gibi Nâdir-şah’ın hizmetine girdi ve Merv vezirliğine kadar yükseldi. Muhammed Kâzım, Nâdir’in ölümünden sonra görevlerini bırakarak kendini edebî çalışmalara verdi.

Muhammed Kâzım, anlattığı olayların çoğunun çağdaşı ve şa-

11 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, s. 250.

12 1909 تیریز، ميرزا محمد مهدي خان استرآبادي، انشاء نامه، تبریز، Bundan sonra, Mehdi-han, *İnşa-nâme*.

13 محمد كاظم، تاريخ عالم اراني نادري Otdel rukopisey Instituta vostokovedeniya AN SSSR, t. I-III, d-430. Bundan sonra: Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdirî*.

hidiydi. Onun üç ciltten oluşan ve yazarın talebi üzerine tamamlanan tek el yazması nüshası Leningrad'ta Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nün şark el yazmaları kısmında muhafaza edilmektedir.

İkinci (327 sayfa) ve üçüncü (251 sayfa) ciltler Ord. Prof. V.V. Bartold tarafından 1919 yılında tanıtılmış ve haklı olarak yukarıda sözünü ettiğimiz Mehdi-han'ın eserinden daha yüksek bir yere yerleştirilmiştir.¹⁴ 337 sayfadan oluşan birinci cilt ise ancak 1940'ta bulunabilmiş ve tarih bilimi doktor adayı N. D. Mikluxo-Maklay tarafından etraflıca tanıtılmıştı.¹⁵ Mikluxo-Maklay'ın Muhammed Kâzım'ın eserini tanıtan iki makelesi daha vardır.¹⁶ Yazar, eserin birinci cildine dayanarak, L. Lockhart'ın elyazmanın ikinci ve üçüncü ciltlerinden çıkardığı malumata önemli ilaveler yapmak suretiyle Muhammed Kâzım'ın biyografisini yazmıştır. Daha yukarıda işaret edildiği gibi, Mikluxo-Maklay, bir muharrir olarak, Muhammed Kâzım'ın verdiği hizmeti de net bir şekilde ortaya koymuştur.

Muhammed Kâzım'ın eserinde Türkmenistan tarihiyle ilgili bilgiler P.P. İvanov tarafından tercüme edilerek “Türkmen ve Türkmenistan Tarihi Hakkında Malzemeler” adlı çalışmaya konulmuştur.¹⁷

Nâdir-şah'ın iktidarı ele geçirmesinden sonra onun yanında yer alan Muhammed Kâzım, feodal bürokratlar zümresine mensuptur ve dolaşısıyla Nâdir'i methetmek için “sahipkıran” unvanı kullanmıştır. Muhammed Kâzım'ın da tıpkı Mehdi-han gibi Nâdir-şah'ın askeri zaferlerini ballandıra ballandıra anlatırken, şahın ve kumandanlarının bir dizi başarısızlıklarını (örneğin Tebriz askeri valisi Aşur'un Sam-mirza'nın âsi birliklerince hezimete uğratılması ve şahın ordusun Dağıstan'da uğradığı birkaç yenilgi) bilinçli bir şekilde görmezden gelmesi hayli dikkat çekicidir.

14 17 Eylül 1919'da Rusya Bilimler Akademisi Tarih Bilimi ve Filoloji bölümünün X. Oturumunda protokolo sunulan bildiri. (“İzvestiya Akademii nauk” po otdeleniyu obşçestvennix nauk, ç. II, Pr., 1919), s. 927-930.

15 N.D. Mikluxo-Maklay, Rukopis “âlemaî-i Nâdirî” (“Uçeniye zapiski İnstituta vostokovedeniya AN SSSR”, 1953, t. VI).

16 N.D. Mikluxo-Maklay, “O pervom tome truda Muhammeda Kazima” (“Sovetskoye vostokovedeniye”, 1948, t. V); “Trud Muhammeda Kazima i yego znaçeniye dlya istorii Turkmenii” (“İzvestiya Turkmenskogo filiala Akademii nauk SSSR”, 1945, No: 5-6).

17 “Materialı po istorii Turkmen, T. II.

Muhammed Kâzım en çok askeri-siyasi tarih konusuna yer ayırmasına rağmen, monografisinde İran, Azerbaycan, Orta Asya ve Afganistan'ın XVIII. Yüzyılın birinci yarımındaki sosyo-ekonomik tarihiyle ilgili çok değerli bilgiler bulunmaktadır.

Onun verdiği bilgilere dayanarak Nâdir-şah'ın doğrudan üretici durumundaki köylüleri ve keza göçebe topluluklara bağlı aşiretleri perişan eden vergi politikası hakkında bir kanaat yürütmek mümkündür. Yazar, elyazmasında, aşırı yüksek vergiler, cezalar, şahın fermanına binaen konulan zorunlu askerlik vergileri hakkında bilgiler vermektedir.¹⁸

Devlet vergileriyle birlikte gelen baskılar, vergi tahsildarları yüzünden perişan hale gelen ahalinin giriştiği isyanlarla ilgili olarak ise, Muhammed Kâzım, çekinerek de olsa şahın davranışlarını yeren bir tek satır bile yazmamaktadır.

Meşhur Pers kaynaklarından hiçbirinde Muhammed Kâzım'ın eserinde olduğu kadar halk hareketleriyle ilgili detaylı bilgiler yoktur. Örneğin Fars isyanı ve 1733-34'de İran Körfezi civarındaki kıyam hareketi hakkında çok değerli bilgiler veren Kâzım, isyanın ilk sıralarında harekete katılanların sayısı, isyana öncülük eden Beluc Muhammed-han'ın faaliyet programı, Fars'taki isyanın Huzistan üzerine etkileri ve Hüveyza ile Şuşter isyanlarına açıklık getirmektedir.¹⁹

Muhammed Kâzım'ın daha sonraki yıllarda çıkan isyanlar hakkında verdiği bilgiler de daha az önemli değildir. Yazar, 1743'deki Şirvan'da Sam-mirza'nın başlattığı hareket, isyanı bastırmak için gönderilen Haydar-han'ın öldürülmesi, yeni tenkil birliklerinin sevki konusunda diğer yazarlardan daha detaylı bilgiler vermekte, bizzat Sam-mirza'nın ve isyana katılan diğer önemli kişilerin sosyal mevkileriyle ilgili dikkat çekici malumat sunmaktadır.

Yazar, diğer bazı isyanlardan bahsederken, Nâdir'e karşı başlatılan tüm hareketleri “isyan” ve “kıyam” olarak niteleyen Mehdi-han'ın tam aksi bir tavır sergilemekte, bu isyanların mahiyeti ve seyrine değinmeden, haklı olarak onları feodal sömürünün güçlenmesi, başlı başına bir külfet halini alan vergi cezaları ve vergi bakayalarıyla ilişkilendirmektedir. Örneğin Muhammed Kâzım Fars isyanının sebebi olarak ödeme

18 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdirî*, t. II, vrk. 128; t. III, vrk. 45, 167, 191.

19 Age., t. I, vrk. 256, 259, 260.

yapacak durumda olmayan ahaliden adeta işkence ve cebir yoluyla vergi toplanmasını göstermekte ve “Bölge ahalisi bu darbeyi kaldıracak durumda değildi” demektedir. Yazar, Hoy, Salmas, Maskat, Bahreyn ve Sistan’da ortaya çıkan isyanları da (1740’larda) vergi yükünün artmasına bağlamaktadır. Diğer yandan Osmanlı’nın İran’da gittikçe yayılan memnuniyetsizlikten faydalanma gayretleri, Nâdir-şah’ın isyancılarla olan mücadelesi, muhaceretlerin, gaddarlıkların ve halka karşı sergilenen acımasızlıkların çokluğu konusunda da önemli bilgiler vermektedir.

Muhammed Kâzım’ın verdiği bilgilere dayanarak, Nâdir-şah’ın kendisine sosyal destek sağlayan İranlı değişik feodal gruplar, eyaletlerden oluşan devletinde belli bölgelerde yaşayan muhtelif kabilelerle olan ilişkileri, feodal ordunun durumu ve yapısı, fethedilen halkın bağımsızlık hareketleri hakkında bir hükme varmak mümkün.

Her ne kadar Muhammed Kâzım’ın eseri Nâdir-şah’ın ölümünden sonra kaleme alınmışsa da, methü sena tarihçiliğe karşı pek de açıktan açığa bir düşmanlık göze çarpmaz ve üstelik tıpkı Tarih-i Nâdirî gibi onda da Nâdir-şah’ın zaferleri ve yiğitlikleri göklere çıkartılır.

Tarih-i Nâdirî hakkında çok şey yazılıp çizildiği gibi, haklı olarak Muhammed Kâzım’ın eseri için de çok şey yazılmıştı. Örneğin Muhammed Kâzım İran’ın yabancı işgalcilerin boyunduruğundan kurtulmasını özellikle Nâdir’e, onun muhteşem askeri kabiliyetine bağlarken, halkın Afgan ve Osmanlı fâtilhlerle giriştiği mücadeleden hiç söz etmez.

Muhammed Kâzım, Nâdir-şah’ın işgal savaşlarını övüp göklere çıkarırken, ordularının Kafkasya’da, Orta Asya ve Hindistan’da sergiledikleri yiğitliklere methiyeler dizmektedir. Onun Nâdir-şah’ın Çin’e bir sefer düzenleme hazırlığından bahsetmesi ise başlı başına orijinaldir. Yazar, yeni topraklar fethederek itaat altına alınan halkların yağmalanması amacı güden bu sefer hazırlığının gerçek hedefi konusunda susmayı tercih ediyor. Muhammed Kâzım, bu sefer hazırlığının güya İran’a saldırmaya niyetlenen Çin imparatoruna bir ders vermek ve ayrıca Nâdir-şah’ın Çingis-han’ın savaşçılarının İran’da yaptıkları katliamın intikamını alma isteğini tatmin etmek amacıyla başlatıldığını belirtmektedir.²⁰

Yazarın siyasi sempatisini göz önünde tutarak, onun verdiği bilgileri tenkit süzgecinden geçirip diğer kaynaklardaki bilgilerle karşılaştıracız.

20 Age., t. III, vrk. 24.

“Ukazı kubinskix xanov”²¹ (Kuba Hanlarının Fermanları) ve “İsnâd-ı hattî Nahcevan karn-ı hây 17 tâ 19” (XVII-XIX. Yüzyıllara Ait Elyazması Nahçevan Belgeleri)²² adlarıyla oldukça iyi bilinen ve literatürde kullanılan²³ bu iki kaynak, vergi terimleri, yerleşik köylü ve göçebe ahalinin durumu, fermanlar, şah naiplerinin buyrukları ve diğer konularla ilgili bilgiler içerdikleri için oldukça dikkat çekicidir. Farsça kaynaklar arasında Erivan SSR Ermenistan Devlet Elyazmaları Arşivi’nde (Matenadaran) muhafaza edilen “XVI-XVIII. Yüzyıllara Ait Farsça Resmi Belgeler”i da saymak gerekir. Bu çalışmada kullandığımız ana belgeler ağırlıklı olarak, ticari fermanlar, alış-verişle ve taşınmaz mallarla ilgili buyruklardan oluşmaktadır.²⁴ Bu çalışmalarda sosyo-ekonomik ilişkilerle ilgili bir dizi mesele aydınlığa kavuşturulmaktadır.

En değerli belgelerden biri, Safevî şahı Sultan Hüseyin’in H. 1122 (1710) tarihli “Kelam-ı Mülûkâne” denilen fermanıdır. “Raiyât”ın vergi tahsil yerlerinde listeye yazılmalarını ve yükümlülüklerini yerine getirmelerini isteyen bu ferman²⁵ A. D. Papazyan tarafından ortaya çıkarılmıştır. (Fermanın Farsça metni ve Ermenice çevirisi Papazyan’ın doktora çalışmasında yer almaktadır).²⁶

Ermenistan SSR Bilimler Akademisi yayınları, 1956’da Papazyan tarafından derlenen Matenadaran’da Farsça belgelerin ilk sayısını yayınlamıştı.²⁷ Bu mecmuada yer alan belgeler henüz araştırmacılar tarafından kullanılmadığı için onların mahiyeti hakkında daha detaylı bilgi vermek maksada muvafıktır.

Bu sayıda ilk defa orijinaliyle birlikte yayınlanan 23 belge yer almaktadır. Belgelerin faksimile Farsça metinleri, çeviriyazımları, ayrıca

21 “Ukazı kubinskix xanov”. Farsça metnin Rusça çevirisi ve izahatlar. Tibilisi, 1937.

22 “Prednyaya Aziya v dokumentax”, kn. I (Naxiçevanskiye rukopisniye dokumentı, XVII-XIX vv.”, Farsça metin, Rusça çeviri ve izahlar Yu. N. Marr’ın nezaretinde, Tbilisi, 1936.

23 İ. P. Petruşevsky, *Oçerki*, s. 216, 218-221, 308, 310, 312-14, 316-320 vd.

24 Gosudarstvennoye xranilişçe rukopisey ArmSSR (Matenadaran). “Persidskiye ofitsalniye dokumantı XVI-XVIII vv. Eçmiatzinskogo katolikosa”, dok. 342, 362, 385 vd.

25 Age., belge no. 234.

26 A. D. Papazyan, *Agrarniye otnoşeniya v Yerevanskoy xanstve v XVII v.* (kand. disertatsiya). Yerevan, 1954, s. 415, 416.,

27 “Persidskiye dokumentı Matenadarana”, vıp. I. Ukazı XV-XVI vv., sost. A.D. Papazyan, istoriçeskaya redaktsiya M. S. Xasratyana i L. S. Xaçikyana, Yerevan, İzdivo AN Armyanskoy SSR, 1956 (na russkom, armiyanskoy ve persidskom yazıkax).

Rusça ve Ermenice çevirileri verilmektedir. Ayrıca bir dizin konularak şahıs adları, toponimler, özel terimler gösterilmiş, izahatların yanı sıra Rusça ve Ermenice sosyo-ekonomik terimler sözlüğünden başka, bu konuda yayınlanmış belgelerin listesi de verilmiş.

Dergide yer alan belgelerden yedi (№ 1-7) tanesinin çoğu, XV. Yüzyılın ortalarından sonuna kadar olan döneme ait orijinal belgelerdir. Bunlar, Karakoyunlu ve Akkoyunlu sultanlarının (Karakoyunlu Cihan-şah ve Hasan Ali; Akkoyunlu Uzun Hasan, Yakub-padişah ve Rüstem-padişah) fermanlarıdır. On üç belge XVI. Yüzyıl I. Şah İsmail'e (№ 8-11), I. Tahmasp'a (№ 12-18), II. İsmail'e (№ 19), II. Muhammed Hüdabende'ye (№ 22) ait belgelerdir. Azerbaycan beylerbeyinin fermanları (№ 20) XVI. Asrın 80-90'lı yıllarına, 23 no. lu ferman Kartli Simeon'a (1558-1600) aittir. Peygamber Muhammed'e ait olduğu söylenen apokrifik belge, Ermeni kilisesinin vergilerden muaf tutulması ve 1583'de isyan eden beylerbeyi Karahan-bey'in Ermeni halkına tanıdığı bir hakla (№ 21) ilgilidir.

Dökümü verilen belgelerin çoğu, manastırlara özel imtiyaz tanıyan veya bu imtiyazları teyit eden ferman ve buyruklardır. Belgelerde, Ermeni kiliselerinin çok büyük feodal topraklara sahip olduğunu gösteren yeterli kayıt bulunmaktadır. Bunlar yalnızca yerli vakıfların topraklarından değil (№ 2, 8, 10), aynı zamanda kısmî feodal mülkiyet hakları olan topraklardan (örneğin bkz. № 11, 14 vd) oluşmaktaydı.

Bu buyruklardan anlaşıldığı kadarıyla, vakıf idareleri, malum vergi muafiyetinden yararlanıyorlardı. Bu vergi muafiyet imtiyazı, belgelerde "muaf, tarhan, müselleme, manzû" (منزوع), merfûul-kalem) tabirleriyle geçmektedir. Kısmen bildiğimiz bu terimlerden bazıları bilimsel literatürde ilk defa geçmektedir. Vergi muafiyeti konusuyla bağlantılı olarak Azerbaycan beylerbeyinin 1581 yılında çıkardığı buyruk, (№ 20) daha çok ilgi çekmektedir. Bu buyruktan Akulis manastırına ait Vanand boğazındaki topraklardan alınan arazi vergisi [mal vergisi] ve diğer devlet vergileri (hukûk-ı divânî) Akulis ahalisinden alınan arazi vergisi (mal-u cihat) ve diğer vergiler arasına dahil edilmiştir. Çok büyük ihtimalle bu durum Akulis ahalisinin hoşnutsuzluğuna yol açmış ve manastır arazilerinden devlet vergisi alınmasından vazgeçilmiştir. Vanand kethüdalarına ve köylülere (raiyet) önceki düzeni muhafaza etmeleri ve şimdiki ma-

nastıra ıtlak ve havaleleri²⁸ göndermemelerini emreden buyruğun yazılmasının sebepleri de bu fermanan anlaşılmaktadır.

Dergiyi yayına hazırlayan kişinin bütünüyle haklı olarak düşündüğü gibi, bu belge ve diğer bazıları, (№ 14, 22) manastırların vergi muafiyetinin sık sık komşu köylerdeki cemaatlerin hesabına uygulandığını göstermektedir. Bu cemaatlere ruhanilerin muaf tutuldukları vergiler konulmaktaydı.

Yayınlanan belgeler pek iyi bilinen vergi ve angaryaların isimlerini verdiği gibi, diğer kaynaklarda rastlanmayan ve bilimsel literatürde geçmeyen bir takım terimler hakkında da bilgi sunmaktadır. Örneğin “ezder” (ازدر), “nemârdâr” (نماردار), “cevâlik” (جوالیق), “zer’i çerik” (زرع) ve “ihdâs” (احداث) terimleri²⁹ bunlardandır. Bu belgeleri yayınlayan kişi, ihtiyaç duyulan bazı terimlere açıklık getirmektedir.³⁰

Yayınlanan bu belgeler aynı zamanda feodal Ermenistan’daki şiddetli sosyal çatışmalar, köylü isyanları ve onların vergi vermeyi reddedileri hakkında da bilgi vermektedir. Şah II. İsmail’in 1577 yılına ait (№ 19) fermanı, bu bağlamda dikkat çekicidir. Bu fermanan Havutz-tar manastırı başrahibi ve diğer toprak ağalarının kendilerine ait dokuz köyde icar (malikane) ödemeyi reddeden köylüler aleyhine bir şikayet dilekçesi sunduklarını anlıyoruz. Erivan hanlığı beylerbeyi ve diğer yerli memurlar, köylüleri mal sahiplerine karşı vecibelerini yerine getirmeye zorlamak mecburiyetindeydiler. (14 №’lu belge bu konuda dikkat çekmektedir.)

Kafkas kaynakları

Pers malzemelerinin yanı sıra Nâdir-şah’ın devletinin incelenmesi konusunda Kafkasya belgelerinin de büyük önemi vardır. Bunlar arasında öncelikle Katolikos Erivanlı Simeon’un “Cambr” adlı eserleri ele alınmalıdır.³¹ Adı geçen yazar eserine isim verirken Roma papalık sarayı Camera Apostolica’sının “Chambre” adlı arşivinden ilham almış ve

28 İtlak ve havale: Arazilerden alınan devlet vergilerinden kesilen muayyen bir miktar.

29 Ezder: Mal, değerli şey; Nemârdâr: ?; Cevâlik: Çuval parası; Zer’i çerik: Ordu ekini; İhdâs: Üretim vergisi. (çev.)

30 Persidskiye dokumentı, s. 149, 150.

31 Erivanlı Simeon, *Cambr*.

“Cambr” demiştir. Katolikos Simeon,³² patrikliği döneminde Eçmiadzin Manastırı’nın (Üçkilise) sahip olduğu arazi ve diğer taşınmazların detaylı bir listesini vermektedir. Simeon, değişik arşiv belgelerinden (birçoğu bizzat yazar tarafından tercüme edilen tapular, hibe senetleri) derlenen bilgilere dayanarak manastırın kendi özel mülkü üzerinde meşrû hâkimiyet hakkı olduğunu göstermeye çalışmaktadır. Yazar, manastırın mülk edinmesi sırasında çıkan ihtilaf ve davalar üzerinde durarak, her köy ve arazinin detaylı bir tarihini anlatmakta, ayrıca sömürünün güçlenmesinden kaynaklanan ve sık sık tekrarlanan köylü isyanları hakkında da malumat vermektedir. Katolikos Simeon “Cambr”da kendi siyasi görüşlerini açıklamakta ve katolikosun tüm Ermenilerin başı olarak oynadığı rolle ilgili bakış açısını gözler önüne sermektedir. Diğer yandan Cambr’da Nâdir-şah’ın vergi siyasetiyle ilgili orijinal bilgilerin yanı sıra, Safevîler dönemi ile Nâdir-şah dönemindeki bazı vergilerin miktarı konusunda karşılaştırmalı malumat da yer almaktadır.

Ticari işlemlerle ilgili arşiv belgeleri arasında hibe senetleri, tapular, borçlar, köylerin, büyük ve küçük arazilerin, suların, değirmenlerin, dükkanların, kantinlerin istimlakıyla ilgili başka önemli belgeler yer almaktadır.³³ Mevcut belgelerin büyük kısmı, XVII-XVIII. Yüzyıllara aittir. Gerek belgeler mecmuasında ve gerekse “Cambr”da, yalnızca Ermenistan’ın değil, ona komşu Azerbaycan ve İran gibi ülkelerin de sosyo-ekonomik tarihini incelemek için mol miktarda gerçek malzeme mevcuttur.

Nâdir-şah tarihiyle doğrudan bağlantısı olan Ermeni yazarların eserlerinden 1734-37 yılları arasında patriarh koltuğunda oturan Eçmiadzin katolikosu Giritli Abraham’ın (Abraam Kretatsi)³⁴ günlüğü üzerinde duracağız. Üst düzey Ermeni din adamlarının ve zengin tacirlerin desteğini arayan Nâdir Kulı-han, Ermeni katolikosuna özel bir ihtimam göstermiştir. Mugan kurultayına (1936) çağırılan Giritli Abraham, burada Nâdir-şah’tan onun Ermeni katolikosluğunu destekleyen, Eçmiadzin manastırının arazilerini ve diğer taşınmazlarının mülkiyet hakkını pekiştiren ve manastır arazilerinin her türlü vergiden muaf tutulduğunu gösteren bazı rakam (ferman)lar almıştı.

32 Patriklik yılları 1763-1780’dir.

33 Vaveragr arşivi (Ermenice).

34 Giritli Abraham (Ermenice)

Giritli Abraham'ın günlüğünde Ermenistan ve Azerbaycan'ın 1730'lardaki ekonomik durumunu anlatan bilgiler yer almaktadır. Yazar, Osmanlı işgaline maruz kalan bölgeleri ve 1730 başlarındaki Osmanlı-İran savaşını anlatmakta, bazı tarım ürünlerinin fiyatları ve kıtlıkla bağlantılı olayları, mahalli yöneticilerin keyfi davranışları ve köylülerin ağır ahvali hakkında bilgi vermektedir.

Abraham'ın eserinde Nâdir-şah'ın ordusunun askerî yapısı hakkında da değerli bilgiler vardır. Mugan kurultayının anlatıldığı günlükte, değişik bölgelerden kurultaya çağırılanların listesi verilmektedir ki, buna göre hangi hâkim güçlerin yeni şahı desteklediğini ve devlette üst düzey görevlerin dağıtımında ne gibi değişiklikler yaptıklarını kolayca tespit etmek mümkündür.

Giritli Abraham'ın günlüğünde Mugan'daki olaylar üzerinde detaylı olarak durulmaktadır. Her ne kadar yazar Nâdir-şah'ı detaylı bir şekilde ideal bir kişi gösterse de, onun İran'ın yeni şahı olarak seçilmesiyle ilgili Pers ve Batı Avrupalı yazarların sundukları versiyonları önemli ölçüde tamamlamaktadır.

Şamahılı Akop'un da "Tahmasp Kuli-han'ın Seferleri ve Şah Seçilmesi" adında Ermenice bir eseri vardır. Elyazmaları külliyyatında yer alan bu eser, 1743 tarihliidir. Rusçaya S. Ter-Avyetisyan tarafından tercüme edilmiştir.³⁵ 1759'a kadar Eçmiadzin manastırı okulunda ders veren Akop, daha sonra katolikos seçilmiş ve 1763'de ölmüştü. Akop'un kitabı, 1721-1736 yılları arasındaki olayları anlatır ve olayların tarihlerini dakik bir şekilde verir.

Sözü edilen dönemin askerî-siyasî tarihini anlatan bu eserde Mugan kurultayı ve Nâdir-şah'ın 1736'de Eçmiadzin'i ziyaretinin tasvirinden başka, yazarın Nâdir'in kişiliğini anlatırken diğerlerinden daha objektif kalması itibarıyla de dikkat çekicidir. Örneğin Akop, Mugan kurultayına katılan kişileri anlatırken şöyle demektedir: "... ve evlerine geri gönderilen bu geri zekalı zavallılar, kendi şahlarına acımayan bir hükümdarın, kendilerine de aynı şekilde davranacağını anlamadılar. Çünkü onun evini de yerle bir etmeye kuvvetle azmeden ve hatta onun bahçıvanını dahi öldüren biri, onun bağıını da darmadağın ederdi. Onlar, kendi çobanları

35 Akop Şemahetsi, Poxodi Taxmasp Kuli-xana (Nâdir-şaxa) i izbranniye yego şaxom (perevod S. Ter-Avyetisyana), Yerevan, 1932. Bundan sonra; Akop, *Poxodi*.

tarafından kurdun önüne atılan koyunlardı.”³⁶

“1721-1736 Savaşları Tarihi” adlı eserin yazarı Erivanlı Abraham’dır.³⁷ Birçok kaynak gibi bu eser de öncelikle askerî-siyasî tarih meselesine ağırlık vermiştir. Bununla birlikte yer yer ve bölük pörçük bazı enteresan bilgiler içermektedir. Örneğin Erivanlı Abraham, “Asi Bahtiyar”ın isyanının bastırılmasından sonra onun aşiretinden 48 bin ailenin Horasan’a getirilip, çeşitli şehir ve yerleşim alanlarına dağıtılması konusunda ferman verildi. Bu götürülen kişilerin nakil masraflarının güzergâhları boyunca yer alan yerleşim birimlerindeki insanların sırtına yüklenmesi de hayli dikkat çekicidir” demektedir.³⁸

“Gürcistan Tarihine Ait Malzemeler” adlı eser, 1659-1791 yılları arasındaki olayları kronolojik sıraya göre liste halinde veren elyazmalarından oluşuyor. Bu metinler Takayşvili tarafından tercüme edilerek 1895 yılında Tiflis’te yayınlanmıştır. Eserde Gürcistan tarihiyle dolaylı şekilde ilişkisi bulunan olaylar dışında, dikkat çekici vakialardan da bahsedilmektedir. Örneğin 1734 yılında Şamahı halkına kesilen bir cezadan³⁹ ve 1736’da Şamahılıların tehcirinden,⁴⁰ Sam-mirza’dan,⁴¹ Şirvan ordusunda çıkan isyandan⁴² ve benzeri olaylardan söz edilmektedir.

Olayların tarihlerinde bazı yanlışlıklar göze çarpmaktadır. Örneğin 1746’da çıktığı belirtilen Şirvan isyanı aslında 1743 yılında çıkmıştır.

“Âsâr-ı Dağıstan” adlı kitabın yazarı, XIX. Yüzyılda yaşayan meşhur Arap dili uzmanı Hasan El-Kâdirî’dir.⁴³ Kitapta, savaşlarla ilgili bilgiler verilmesi ve Arap, Türk ve Pers literatüründe yer alan Dağıstan’la ilgili tüm bilgilerin kronolojik bir saraya göre tertiplenmesi amaçlanmıştır. Kitabın beşinci bölümünde Nâdir-şah döneminde Dağıstan’da olan olaylar, Sam-mirza isyanı, Haydar-han’ın öldürülmesi, 1743 Şirvan isyanının bastırılması, Hacı Çelebi vs. gibi konularda enteresan bilgi-

36 Akop, *Poxodı*, s. 17.

37 Abraam Yerevantsi, *İstoriya voyn 1721-1736 gg.*, Yerevan, 1939.

38 Age., s. 71.

39 Materialı po istorii Gruzii, Tiflis, 1895, s. 38.

40 Age., s. 40.

41 Age., s. 44.

42 Age., s. 45.

43 Gasan Alkadari, *Asar-ı Dagestan* (“Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey ve plemen Kafkaza”, vıp. 46, Maxaç-Kala, 1929. Elinizdeki eserde bu kitabın çevirisinden faydalanılmıştır.

ler yer almaktadır. Bu elyazmasında meşhur Abbas Kulı-Ağa Bakihanlı-Kudsî'nin "Gülistân-ı İrem" adlı eserinden de faydalanılmıştır.⁴⁴ Bakihanlı (Bakixanov) 1794 yılında dünyaya geldi. Babası Bakü eyaletinin hanıydı. Çok iyi bir eğitim alan Bakihanlı 1820'de General Yermolov'un daveti üzerine Rusya'nın hizmetine girdi ve kısa sürede albay rütbesine yükseldi. Gürcistan, Ermenistan, Dağıstan, Rusya, Polonya ve Baltık ülkelerine birçok seyahatler yaptı. Bakihanlı, Farsça bir gramer kitabının dışında, dini ve felsefî meselerle ilgili birkaç kitabın da yazarıdır. En temel eseri olan "Gülistân-ı İrem" ilk dönemlerden Şirvan'ın Rusya'ya ilhakına kadar olan Şirvan ve Dağıstan tarihini anlatmaktadır. Farsça yazılan ve birkaç elyazma nüshası bulunan bu kitap, Rusçaya tercüme edilmiş ve 1926'de Bakü'de yayınlanmıştı. 1730-40'lı yıllarda geçen olaylar Bakihanlı'nın çok iyi bildiği Farsça kaynaklara dayandırılarak kaleme alınmıştır ve Sam-mirza'nın isyanıyla ilgili bilgiler bizim için hiç de küçümsenmeyecek malumatdır.

Rusça kaynaklar

Yayınlanmamış belgeler: Rusça kaynaklar (arşiv belgeleri ve daktilo ile yazılmış olanlar) İran'ın 1730-40'lı yıllarının tarihiyle ilgili istisna derecesinde önemli belgeler içerdikleri için, Nâdir-şah'ın devletindeki sosyal ilişkilerin tetkiki konusunda oldukça değerlidir. Fakat bu malzemeler doğru dürüst incelenmiş değildir. S. Solovyev'in çok ciltli "Rusya Tarihi" adlı eserinin 1730-40'lı yıllarını anlatan bazı bölümlerinde İran'ın bu yıllardaki durumunu ve özellikle Rusya-İran ilişkilerini aydınlığa kavuşturan bir takım arşiv belgelerine rastlanmaktadır. Solovyev'in eserinde geçen arşiv belgeleri sayesinde L. Lockhart, Nâdir-şah'ın biyografisini yazarken bu eseri kaynak olarak kullanmıştır. İran'daki Rus maslahatgüzârların raporları ve sundukları bazı belgeler ise 1899 tarihli "Rus Arşivi" dergisinde yayınlanmıştı.

XVIII. Yüzyılın ilk 20-30 yılına ait İran tarihiyle ilgili bilgiler ihtiva daha meşhur arşiv malzemeleri yani o dönem dolaysız olarak daha önce incelenmiştir ki, öncelikle bunlardan Y. S. Zevakin, N. D. Mikluxo-Maklay, V.P. Listsov ve diğerlerinin neşiyatını kaydetmek gerekir.

⁴⁴ Abbas Kulı-Ağa Bakixanov-Kudsî, *Gülistân-ı İrem*, Bakü, 1926. Yazarın gerçek soyadı Bakihanlı'dır. Ruslar, Bakihanov derler. Kudsî ise yazarın şiirlerinde kullandığı mahlasıdır.

Bu eseri yazarken faydalandığımız kaynakların en değerlileri, henüz büyük kısmı tetkik edilmemiş olan Rus Dış Politika Arşivi (AVPR) belgeleridir.

Biz bu arşivde daha ziyade “Rus-İran İlişkileri”, “Kırgız-Kaysak Dosyası”, “Buhara Dosyası” ve 1723-1746 yıllarını kapsayan “Yeni Yılların Buyruk Dosyası” gibi yüzden fazla dosyayı inceledik. Bu depolar da İran’daki Rus diplomatlarının ve konsolosluk görevlilerinden danışmanlar, konsoloslar, sekreterler, büyükelçilik personeli (örneğin S. D. Golitsın, M.M. Golitsın ve diğerleri) gibi kişilerin günlükleri ve raporları yer almaktadır.

Arşiv malzemeleri arasında dış politikaya ilişkin bilgilerin yanı sıra, sosyo-ekonomik konularda da İran ve Batı Avrupa kaynaklarında rastlanmayan ve istisnai öneme sahip olan veriler yer almaktadır. Bu belgeler sayesinde Nâdir-şah devletinin genel iktisadi kalkınma seviyesini ve kısmen ticaret, zanaat, tarım, fiyat artışları, enflasyonla ilgili bilgiler elde edilebilir; ayrıca daha sonraki ekonomik çöküşün artışını, yalnızca vergi ödeyen kesimin değil, İran’ın hâkim zümresinin önemli bir kısmının da durumunun zayıflama seyri takip edilebilir.

İran’da görevli Rus diplomat ve konsolosluk görevlilerinden anlatılan olayların görgü tanığı ve çağdaşı olanlar, sundukları raporlarda halkın, ordunun ve hatta hâkim sınıf temsilcilerinin dahi Nâdir-şah’tan hoşnutsuzluklarının aşırı safhaya yükseldiği konusuna defalarca işaret etmişlerdir. Örneğin henüz 1736 yılında Rus maslahatgüzâr İvan Petroviç Kaluşkin şöyle yazmıştı: “Nâdir-şah hükümeti de önceki gibi oldukça katı bir yönetim sergiliyor ve önde gelen kişilerin boynunu vurduruyor. Mayer-han’ın (Mehdi-han) dışında önceki hükümetten kimseyi hayatta bırakmadı. Sadece ondan memnun olanlar değil, herkes ve hatta askerler bile ona ölüm diliyorlar.”⁴⁵

Rus arşiv belgelerinin tetkiki, 1740’lı yıllarda şah ordusunun ne kadar perişan vaziyette olduğunu tasavvur etme imkanı vermişti. Borçlar, bıkırtıcı seferler, savaş ganimetlerinin paylaşımından kaynaklanan işten el çekirmeler, maaşların zamanında ve tam olarak ödenmemesi, kıtlık, hastalıklar, cezalar, infazlar – tüm bunlar ordunun hoşnutsuzluğuna yol açmıştı. İ. P. Kaluşkin henüz 1739’da Petersburg’a gönderdiği raporda

45 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 8, vrk. 552.

askerlerin “şaha alenen küfürler edip bela okuduklarını, Majesteleri’nin kökeni ne olursa olsun her askeri izletebileceği”ni yazmıştı.⁴⁶

Rusya’nın daha sonraki büyükelçisi Prens Golitsin, Nâdir-şah’ın 1747’deki ordusunun durumunu şu satırlarla anlatmaktadır: “Ordusunun tamamı öyle değişti ki, iç düşmanlarıyla hesaplaşabilecek durumda değil ve ordusu hakkında en küçük bir ümidi bile yok.. hatta yeni bir ordu toplama ümidi de yok. Tüm Perslerin yarısını askere alsalar bile, bu boşluk hiçbir şekilde doldurulamaz.”⁴⁷

Bu bilgiler, Pers feodal tarihçilerle “Doğunun Napolyonu – İkinci Makedonyalı İskender”in yani Nâdir-şah’ın “yenilmez” ordusunu metheden bazı Batı Avrupalı yazarların değerlendirmelerini çürütmektedir.

Birçok arşiv belgesinde yer alan vergi politikasıyla ilgili bilgiler, özellikle önemlidir. Bu belgeler, halka yüklenen en ağır verginin, erzak, yem, para, silah, askeri elbise vs. olarak taplanan ordu vergisi olduğunu göstermektedir.

Diplomatik şahsiyetlerin ve büyükelçilik görevlilerinin raporları ve günlüklerinden başka, arşiv belgeleri arasında yer alan ve en önemlisi, şahın Hicri 1151 (1739) tarihli fermanı olan resmi Pers belgelerinin kopyalarıdır.

Bu fermanın muhtemelen 1739 yılında İran’daki Rus danışman Ka-luşkin tarafından tercüme edilerek bundan 100 yıl önce yayınlanmış olması⁴⁸ ve keza 1878’de bir kısmı takribi olarak çevrilip “Tserkovno-obşçestvennyy sbornik” (Kilise Toplum Dergisi)nde neşredilmesi⁴⁹ anlamlıdır. Bu iki çeviri, Rus veya yabancı araştırmacılardan hiçbiri tarafından kullanılmadı ve hatta adları bile zikredilmedi.

Rus dış politikasına ait diğer resmi arşiv belgeleri arasında bulunan söz konusu fermanın Farsça metni, orijinal nüshanın birebir kopyasıdır. Hicri 1151’de Nâdir-şah adına yazılan ve oğlu Rıza Kulı-mirza’ya gönderilen ferman, babasının Hindistan ve Orta Asya seferi sırasında şahın

46 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, vrk. 90.

47 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 185.

48 V. İl’in, *O poxode Nâdir-şaxa v İndiyu, istoričeskiye materialı* (“Astraxanskiye gubernskiye vedomosti”, 1847, № 26-32).

49 İ. Mixaylov, *Po voprosu o puti v İndiyu çerez Persiyu* (“Tserkovno-obşçestvennyy sbornik”, 1878, № 94, 95). – Sovyetler Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü el-yazmaları bölümü sorumlusu O.F. Akımuşkin bize bu çeviriler hakkında bilgi vermiştir.

naibinde bırakılmış.⁵⁰

Fermanda Nâdir-şah'ın Hindistan'da kazandığı zaferden söz edildikten sonra halkın bir kısmının üç yıl süreyle bazı vergilerden azat edildiği belirtilmektedir.

Akkoyunlu hükümdarları zamanından beri literatürde bu kadar detaylı vergi ve mali yükümlülük listesinin yer aldığı hiçbir belge bilinmiyordu. Sözü edilen ferman sayesinde 1730-40 yıllarında İran'da yürürlükte bulunan ana vergiler ve mali yükümlülüklerin bulunduğunu ve keza daha erken dönemde bazı vergilerin olduğunu tespit etmek mümkün olabildiği gibi, bu konuyla ilgili terminolojiyi de öğreniyoruz.

Ferman, Nâdir-şah'ın vergi politikasının ana hatlarını ve İran'ın sosyo-ekonomik yapısını tetkik etme konusunda da istisnai değerdedir.

Bu fermanın başka arşiv belgeleri arasında kaynaklarda geçmeyen diğer daha erken döneme ait Farsça belgelere de rastlanmaktadır. Örneğin bunlardan birisi "İran'da hangi yerlerde kimden ne kadar gümrük vergisi veya onun yerine yol vergisi alınanların listesi" Rusçaya tercüme edilebilir (Ekler kısmına bkz.) Maslahatgüzâr Kaluşkin'in raporlarında Nâdir-şah'ın asker kaçaklarının mallarının müsaderesi, yol vergisi, kaçak köylülerin önceki yerlerine döndürülmesi vs. gibi konularla ilgili fermanlarından kısaca bahsedilmektedir.

Rus arşiv belgelerinde halk isyanları, feodal başkaldırıları ve ordu-daki çalkantılarla ilgili değerli veriler de mevcut. Bu verilerden isyanlara iştirak edenlerin sayısı, etnik ve sosyal yapıları, talepleri [örneğin 1733-34 Fars, 1743 Şirvan, 1746-47 Sistan vs. isyanlarında belirtilen talepler] hakkında Pers ve Batı kaynaklarından daha fazla bilgi mevcuttur. Keza arşiv belgelerinde diğer kaynaklarda rastlanmayan 1740'lı yıllardaki Gilan ayaklanmaları hakkında da bilgiler bulunmaktadır.

Her ne kadar Pers tarihçiler Nâdir-şah'ı övüp yüceltmek için gayret sarf ederken, bilinçli bir şekilde sosyal çatışmaların üstünü örtmeye çalışmış ve güya halkın şaha ve ordusuna karşı müthiş bir sevgi beslediğini yazmışlarsa da, Rus diplomatları gönderdikleri raporlarda Rusya devletine ülkedeki gerçek durumu yansıtan bilgiler vermişlerdir.

Bizim kullandığımız Merkezi Askerî-Tarihi Devlet Arşivi (MAT-DA) (*Центральный государственный военно-исторический архив* –

50 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1739, d. 5, vrk. 247-259.

ЦГБИА)⁵¹ belgelerinde özellikle Safevî ve Nâdir-şah devletinin Rusya sınırına yakın bazı bölgeleriyle ilgili istatistiki ve askeri-istatistiki bilgiler vardır. Yine aynı belgelerde hem zirai üretim, hem ipekçilik, pamukçuluk ve bağcılık konusunda da malumat bulunmaktadır.

MATDA'nın 1730-40'lı yıllarda halk kitlelerinin durumu ve onların mücadeleleriyle ilgili meseleleri aydınlığa kavuşturan belgeleri daha önce hiç açılmamıştı.

Yayınlanmış Belgeler

Bu konuyla ilgili yayınlanmış Rusça kaynaklar, arşiv belgelerine nazaran oldukça azdır ve bunlarda verilen bilgiler de çok fazla değerli şeyler değildir.

I. Petro'nun İran seferine katılan ve 1727'de Türkiye ile Rusya arasındaki sınır tespit komisyonunda tam yetkili komiser olarak görev alan İ.G. Gerber'in eseri bu konuda en meşhur olanıdır. Gerber'in eserinin adı "Hazar Denizi'nin batısında Astrahan ile Kür nehirleri arasındaki halklar, topraklar ve onların 1728 yılındaki durumuyla ilgili malumat"dır.⁵² Bir de F.İ. Soymonov'un "Hazar Denizi ve İmparator Büyük Petro devletinin tarihinin bir kısmını teşkil eden Rus fetih hareketinin tasviri"⁵³ adlı eseri Hazar çevresiyle ilgili malumat içermekte ve tetkik edilen dönemle doğrudan ilişkili kaynaklardaki verilerle karşılaştırma için kullanılmaktadır.

1715-1718 yıllarında İran'da büyükelçilik yapmış olan A. P. Volinsky'nin "Jurnal"ı da oldukça değerlidir ve bu jurnalden bazı kısımlar Sovyet tarihçisi Y. S. Zevakin tarafından yayınlanmıştır.⁵⁴ "Jurnal"ın orijinali Merkezi Devlet Eski Anlaşmalar Arşivi (TSGADA)nda muha-

51 Kaynağın orijinal adı Rusça olarak bu şekilde ise de, biz metin içinde Türk okuyucusunun anlayacağı şekilde Türkçesinin baş harfleriyle yapılan kısaltmayı kullanmayı uygun gördük. (çev.)

52 İzvestiya o naxodyatşixsya s zapadnoy storonı Kaspiyskogo morya mejdu Astraxan'yu i rekoy Kuroy narodax i zemlyax i ix sostayanii v 1728 godu.

53 Opisanie Kaspiyskogo morya i çinennix na onom rossiyskix zovoyevaniy, yako çast' istorii gosudary imperatora Petra Velikogo, trudami taynogo sovyetnika, gubernatora Sibiri F. İ. Soymonova, SPb., 1763.

54 Y.S. Zevakin, Azərbaycan v naçale XVIII v. (İzvlęçeniya iz dnevnika A. P. Volnınskogo) ("İzvestiya Ob-va obsledovaniya i izuçeniya Azerbaycana", vıp. IV, Baku, 1929, № 8)

faza edilmektedir.

Volinsky, Safevî devletinin 1720'lerdeki ekonomik, askeri ve siyasi durumunu detaylı bir şekilde anlatmıştır. Verdiği bilgiler derin iktisadi çöküş, köylü ve şehirli ahalinin iflas ve perişanlığı, köylülerin ödeme aczi içine düşüşü, vilayet yöneticilerinin ve vergi memurlarının cerrarlık ve keyfi davranışları hakkında gerçekleri yansıtan malumat dikkat çekmektedir. Volinsky, ayrıca Safevîlerin son yıllarının karanlık haritasını çizerek ordunun ve bürokrasinin laçkalığı, feodol isyanlar ve devletin fiilen çöküşünü anlatmaktadır. Ayrıca Safevîler döneminde, Afgan istilasından hemen önce, devlet içindeki sınıf çatışmalarının şiddetlenişi ve özellikle şehirlerdeki yoksul kesimlerin isyanları hakkında oldukça ilginç bilgiler aktarmaktadır. Volinsky'nin gönderdiği raporlarda devletin yönetici sınıfından bazı kesimlerin ve kısmen faskerî-feodal kabile beylerinin Safevî yönetiminden kopması sonucunda Safevî şahlarının sosyal üslerinin yıkılmasından da söz edilmektedir.

Volinsky'nin XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğindeki Safevî tarihi hakkında yeri doldurulmacak bir kaynak olan "Jurnal"ının⁵⁵ tetkiki, aynı zamanda Nâdir-şah'ın iç ve dış politikasının ülkenin mahvına ne kadar önemli bir zemin hazırladığını daha iyi anlama imkanı da vermektedir.

İran'daki Rus devlet temsilcisi V. Bratişçev'in "Nâdir-şah ile büyük oğlu Rıza Kulı-mirza arasında İran'da 1741-42 yılında geçen acıklı maceralarla ilgili bilgiler" adlı eserinde şaha suikast düzenlenişi ve onun emriyle Rıza Kulı-mirza'nın gözlerine mil çekilmesi hikayesinden başka, ahalinin üç yıllığına vergilerden azat edilmesi hakkında da bilgi verilmektedir.⁵⁶ Bratişçev'in fikrine göre "onun (Nâdir-şah'ın) çok daha fazlasını geri alma konusundaki malum zevkine nazaran... vergilerin üç yıllığına toplanmaması" oldukça enteresandır.⁵⁷ Bratişçev'in bu tahmini, kaynaklarda da gösterildiği gibi, aynen gerçekleşmiştir.

Dr. J.J. Lerch'in "1733-1735'de Moskova'dan Astrahan'a ve Hazar Denizi'nin Batı Sahilindeki Ükelere Seyahat" ve "İkinci Seyahat"

55 Bu kaynakla ilgili olarak bkz. N. D. Mikluxo-Maklay, *Afganskoye naşestviye v İrane*, gl. I.

56 V. Bratişçev, "İzvestiya o proışşedşix mejdu şaxom Nadirom i starşim ego sinom Rıza Kulı-mirzoyu peçalnx prikluçeniyax v Persii v 1741-1742 gg., nıne soobşçennoye soçineniye kantselarii sovyetnika Vasiliya Bratişçeva", SPb., 1763.

57 Age., s. 17.

(1745-1747) adlı eserleri Rusça ve Almanca olarak neşredilmişti.⁵⁸

Lerch 1703'de Potsdam'da doğmuş ve eğitimini Galler'de tamamladıktan sonra 1731'de Rus devletinin hizmetine girmiş ve 50 yıl boyunca hiçbir yere ayrılmadan Rusya'da yaşamıştır. 1733-35 ve 1745-47 yılları arasında Rus büyükelçiliklerinde doktor olarak görev yapan Lerch, 1736-37 yıllarında Astrahan'da yaşamış ve yeni büyükelçiliğin İran'daki kadrosu içinde yer alıncaya kadar Feldmareşal Lassi'nin ordusunda askeri tabiplik yapmıştır. Bu iyi eğitilmiş ve iyi bir gözlemci kişinin günlükünde oldukça değişik ve detaylı malzemeler; mahalli flora, tabii zenginlikler, etnografya, arkeolojik yadigârlar, toplumsal ilişkiler, ülke ve gezip dolaştığı eyaletlerin tarihi hakkında bilgiler yer almaktadır.

Lerch'in Kafkasya ve İran'a yaptığı seyahatleri konu edinen günlükleri, bizim için daha enteresandır. "1733-1735'de Moskova'dan Astrahan ve Hazar Denizi'nin batı sahilinde bulunan ülkelere Seyahatler"de S. D. Golitsın'ın 1733-35 yılları arasındaki büyükelçiliği anlatılmaktadır. Lerch, 1745-47 yıllarında ise M. M. Golitsın'a refaket ederek İran'a gitmişti. Günlükte Nâdir-şah'ın devlet sınırları içinde yer alan birçok Kafkas şehri ve bölgesi anlatılmaktadır. Lerch bu şehir ve bölgeleri birkaç kez gezdiği için, bulunmadığı sınırlarda olan değişiklikleri de belirtmektedir. Lerch'in verdiği malzemelerdeki veriler, 1740'larda müstahsil gücün ezildiğini, şehirlerin tahrip edildiğini ve köylerin boşaldığını göstermektedir. Günlüklerde ayrıca Nâdir-şah'ın vergi politikası, ordusunun inhilali, isyanlar, bazen birlikler de dahil olmak üzere firarlar hakkında çok değerli bilgiler yer almaktadır.

Elinizdeki çalışmada P.G. Butkov'un (1775-1857) eserinden de faydalanılmıştır. Butkov'un eserinin adı "Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 g" [1722-1803 Yıllarında Kafkasya'nın Yeni Tarihi Hakkında Malzemeler]dir. Bu eser bir araştırma değil, tam anlamıyla bir kaynaktır. Bu kaynağın değerini artıran husus, günümüze ka-

58 J. J. Lerch, "Auszug aus dem Tagebuch von einer Reise, welche D. Johann Jacob Lerch von 1733 bis 1735 aus Moskau nach Astrachan und in die Ufer auf der Westseite des Caspischen Sees belegenes Landes gethan hat" (Büschings "Magazin", Bd. III), Hamburg, 1769; J.J. Lerch, "Nachricht von der zweiten Reise nach Persien, welche der Keiserliche Russische Collegienrath J.J. Lerch von 1745 bis 1747 gethan hat" (Büsching "Magazin", Bd. X), Hamburg, 1769, 1776. Bundan sonra: *Büsching "Magazin"*.

dar yetip gelmeyen kaynaklardaki bilgileri de ihtiva ediyor olmasıdır. Butkov'un eseri belli başlı olarak resmi anlaşmalardan ve seyyahların notlarından çıkarılmış diplomatik ve askeri-tarihi konuları içeren malzemelerden oluşmaktadır. Eserdeki verilerin büyük kısmı, Butkov tarafından Kafkas'yada görevli olduğu yıllarda (1790'larda) toplanmıştı. Yazarın Dağıstanlı kabilelerin verdikleri bağımsızlık mücadelesi hakkında anlattıkları bilhassa önemli bilgilerdir. Ancak bu eserde de bazı tarihler ve tarihi vakıalar konusunda bulanıklık ve belirsizlikler vardır.

Batı Avrupa kaynakları

İncelediğimiz konuyla ilgili olarak Batı Avrupalı seyyah, tacir ve misyonerlerin eserlerinde zengin malzeme bulunmaktadır. Bu eserlerdeki bilgiler ışığında bazı şehir ve bölgelerdeki ekonomik durum, sosyal çalkantılar ve siyasi ahval hakkında bilgi edinmek mümkün.

Batı Avrupalı yazarların eserleri arasında öncelikle İngiliz tacir John Hanway'in "Hazar Denizi'nde İngiliz Ticaret Tarihi" adlı eserini kaydetmek gerekir. Yazar, Rusya ile İngiltere arasında imzalanan ticaret anlaşmasının ardından İngiliz-İran ticaretini geliştirmek amacıyla kurulan İngiliz-Rus ticaret şirketlerinin faaliyetleri münasebetiyle 1743'de Rusya üzerinden İran'a gelmiş; aynı yıl Astrahan'dan Esterâbâd, oradan Berfâruş, Kazvin ve Reşt'e geçmiş, 1744 yılı sonlarında da Astrahan'a dönmüştür.

Yazarın eseri, 1753'de Londra'da dört cilt halinde yayınlanmış, bir yıl sonra Dublin'de yeni bir baskısı yapılmış, 1762'de tekrar iki cilt halinde Londra'da üçüncü baskısı çıkmıştı. 1751 ve 1769'da Hamburg ve Leibzig'de aynı eserin Almanca çevirileri de yayınlanmıştır.⁵⁹

Yazar, eserinde Hazar Denizi sahillerindeki İngiliz ticaretini anlatmanın dışında, Nâdir-şah'ın ölümüne kadar İran'da ve Afganların istilasından itibaren çevre ülkelerde cereyan eden olaylardan da söz etmektedir.

Hanway'in eseri oldukça enteresan bir çalışmadır; çünkü yazar, eserinde anlattığı bazı olayların doğrudan görgü şahitlerindendir. Örneğin yazar, 1744'de Esterâbâd ve Mazenderân'daki isyan olaylarının bastırılmasına bizzat şahit olmuştur. Yazarın eserinde Hemedân'dan

59 Çalışmamızda eserin 1754 Londra baskısı esas alınmıştır.

Esterâbâd'a yaptığı yolculuğu anlatan kısımlarında şehirlerin ve köylerin yakılıp yıkılışı, ıssızlaşması, halkın tehciri ve kıtlık olayları detaylı olarak anlatılmaktadır. Hanway'in eserinde diğer bazı seyyahların (John Helton, John Cook, Wan-Mirop) günlükleri ve seyahat notlarından alıntılar da yer almakta ve XVIII. Yüzyıl İngiliz-İran ticari ilişkileri hakkında zengin belgeler içermektedir. Bununla birlikte L. Lockhart'ın Nâdir-şah'la ilgili eserinde belirttiği gibi, Hanway'in anlattığı olayların ciddi şekilde tahkik edilmesi gerekmektedir.

Nâdir-şah'ın hükümdarlığının son yıllarını ve ondan sonraki yıllarda ülkede vukû bulan olayları hikaye eden önemli kaynaklardan biri de, 1741-1746 yılları arasında Nâdir-şah'ın saray tabibi olarak görev yapan ve onun iki seferine iştirak eden Basin'in yazdığı iki mektuptur.⁶⁰ Birinci mektup, bizim için özellikle önemlidir. Çünkü bu mektupta Nâdir-şah'ın vergi politikasından, ticaretin çökmesinden, köylülerin vergilerini ödemekten âciz hale gelmesinden ve bu yüzden tenkil edilmelerinden, Nâdir'in din siyasetinden bahsedilmekte, en sonunda ise 1746-47 yılındaki Sistan isyanının detaylarından ve 1747 askerî suikast hazırlığından bahsedilmektedir.

Türkiye ve İran'a seyahat eden ve hatıralarını iki cilt halinde yayınlayan Paris Üniversitesi Arap dili profesörü I. Otter'in eseri de yabana atılmayacak türdendir.⁶¹ 1734'de Paris'ten Marcel'e giden ve oradan deniz yoluyla İstanbul'a geçen Otter, uzun süre Türkiye'de kaldıktan sonra ancak 1739'de İran'a geçmişti. Afganlıların işgalinden kısaca bahseden Otter, Rus-İran ve Türkiye-İran ilişkilerine değinmekte, Nâdir-şah'ın Afganlılarla olan mücadelesinden, Türkiye ile girdiği savaştan ve Tahmasp'ın alaşağı edilmesinden söz etmektedir. Yazar, ülkede yaşanan çalkantı ve çöküntüden, ticaretin çöküşünden, vergilerin artışından bahsetmekte, İsfahan, Şuşter, Ahvaz, Dizful vb. şehirlerdeki ahvalden söz etmektedir. Bununla birlikte Otter'in seyahat notlarında, isyanların zirve yaptığı yıllarda İran'ı terk ettiği için, iç kargaşalar hakkında bilgi yoktur. Seyahatnamenin birinci cildinde yalnızca 1733-34 yıllarındaki isyanla ilgili birkaç kelime yer almaktadır.

60 "Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères" t. IV, Nouv. ed., Paris, 1780, p. 277-364.

61 I. Otter, *Voyage en Turquie et en Perse, avec une relation des expéditions de Thomas Koulikhan*, vol. I-II, Paris, 1748.

Bazı orijinal belgelerin kapaklarında ise şu satırlar yer almaktadır: “Carmelite’lerin ve papaz heyetlerinin XVI ve XVIII. Yüzyıllarda İran’daki faaliyet kroniği”, London, 1939; D. Cook, “Rusya İmparatorluğu üzerinden Tataristan’a ve İran devletine trenle ve kervanla yolculuk.” Cambridge, 1770-1778 vs.

“Rusya İmparatorluğu Tarih Cemiyeti Mecmuası”nda yayınlanan belgelerde İran’daki ticari ahval, tarım, sanayii ve özellikle ipekçilik, ayrıca Nâdir-şah’ın askeri seferleri, Türkiye-İran ve Rusya-İran ilişkileri konusunda İngiltere, Fransa ve Avusturya dışişleri bakanlıklarının sunduğu bazı bilgiler mevcuttur.

İKİNCİ BÖLÜM

SAFEVÎ DEVLETİ TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

XVI. Yüzyıl başlarından XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğine kadar tüm İran, Azerbaycan ve Ermenistan, iktidarı temsil eden şahın veya devletin yani Safevîlerin feodal devletinin hâkimiyeti altındaydı. Tüm topraklar da devletin veya iktidarın temsilcisi şahın özel mülküydü. Şah, tüm arazi ve istihsal vergilerini kendi adına topluyor ve bunları hasılat vergisinin bir kısmı olarak hazinesine aktarıyordu. Bazı feodallerin vergiden muaf tutulması, hükümetten yana tavır takınmalarının bir ödülü olarak değerlendiriliyordu. Bundan başka hükümet, arazi ve istihsal vergilerinin tayini, bunların tahsil edilmesi konusunda ölçüler getirmede kendini tek yetkili olarak görüyordu. Ayrıca köylülere devletin inşaat işlerinde ücretsiz işçi olarak çalışma angaryasını da yüklemişti.

Toprakların bir kısmı hazine malıydı (divan toprakları). Bu araziler sık sık muhassillere veriliyordu. Şahın arazi mülkiyet hakkı, kaynaklarda “hâlise”, “hâsse” veya “hâsse-i şerîfe” adıyla geçmektedir. Tah-ta ve hazineye ait toprakların büyük kısmı, her ne kadar resmen tarım arazisi olarak gösterilmese de, derebeylerine tahsis ediliyordu. Fakat I. Abbas’ın iktidarından itibaren (1587-1629) hâsse arazilerinin dağıtılmasına son verildi. Çünkü I. Abbas’tan öncekiler dönemindeki tahsisler yüzünden dağıtılacak arazi kalmamıştı.⁶²

Feodal toprak sahipliği belli şartlara tâbi idi. Feodallere, yalnızca askeri yönetimin veya sarayın vereceği görevleri yerine getirmeleri ve feodal sınıfına mensup olmaları şartıyla toprak veriliyordu. O dönemde feodal sınıfına verilen dirlikler yalnızca köylülerin sahip oldukları top-

62 İ. P. Petruşevsky, *Oçerki po istorii feodalnıx otnoşeniy v Azerbaycane i Armenii v XVI-naçale XIX vv.*, VRK. 1949, s. 211.

raklardı. Değişik şekilleri olan toprak sahipliği yalnızca şahın veya feodal devletin şahsî bağışları ile değil, aynı zamanda doğrudan miras yoluyla da ediniliyordu.

Safevîler zamanında dirlik sahibi olmanın en yaygın yolu *tiyul*du. Değişik rütbedeki askeri şahıslar ve sivil personel şahtan tiyul alırlar; bu sayede devlet tarafından toplanan bazı arazi vergilerini toplama hakkını elde ederlerdi. Tiyul imtiyazı, çoğu kez bir bölgenin tamamını kapsardı ve hatta aynı köy birkaç tiyul sahibinin mülkü olabilirdi.

Tiyul sahibi olan feodaller elleri altındaki arazilerden elde ettikleri gelirlerden bir kısmını hazineye verirler, buna karşılık asker toplama hakkına sahip olurlardı; ama bu imtiyazı kullanabilmeleri ve tiyul haklarını genişletebilmeleri devlete sadakatlerine bağlıydı.

Göçebe ve yarı göçebe kabile beylerinin çoğuna kabilenin yaşadığı topraklar tiyul olarak veriliyordu. Bu beylerin ve zâdegân sınıfının gelirleri, halktan toplanan vergilerden ve ziraat gelirlerinden oluşuyordu.

Safevî devletinin parçalanmışlığı sebebiyle şah yönetimin tiyul sahiplerini kontrol etmesi kolay değildi. Çünkü ortak bir devlet pazar ekonomisi yoktu ve belli bölgeler arasında ekonomik bağlar mevcut değildi. XVII. Yüzyılda tiyul sahiplerinin çoğu, egesi oldukları toprakları miras yoluyla elde etmişlerdi ve çoğu kez de herhangi bir şarta bağlı değillerdi. Bu yüzden son Safevî şahları döneminde tiyul sahipleri sık sık devlete karşı isyan bayrağı açıyorlardı.

Safevî şahları, özellikle de I. Abbas, arazilerin feodallerin mülkü olarak miras yoluyla intikalini engellemeye çalıştılar. Ne var ki, devletin içinde bulunduğu ekonomik ve siyasî durum, şah yönetiminin merkezleşmesine imkan vermediği gibi, yalnızca feodal infirak hareketinin güçlenmesine zemin hazırlamaktaydı.

Sözü edilen tiyul sisteminin gelişimi, özellikle XVIII. Yüzyılın ikinci yarımında daha bir ivme kazandı. Bu dönemde genellikle Azerbaycan hanlıklarında feodallerin hâkimiyeti, feodal arazileri ve tiyul bölgesi içinde kalan halk üzerinde yalnızca fiilen değil, aynı zamanda han fermanlarına uygun olarak kendini göstermiştir. Daha sonraları ve özellikle XIX. Yüzyılda tiyuldârlar toprak ağalarına dönüşmüş, tiyul da kademeli olarak şah yönetiminin onayı ile tanınan ve kanunî yoldan

meşrulaştırılan ağalık ekonomisi halini almıştır.⁶³

Ele alınan dönemde en geniş şekilde uygulanan kurumlardan biri de *heme-sâle* idi. Heme-sâle, kimileri ruhani kişilerden, gönüllü feodal mülk sahipleri veya askerliği meslek edinmiş şahıslardan oluşan alt sınıf feodal tabakaya verilen bir imtiyazdı. Bu imtiyaza sahip olanlar, belli bir bölgenin yıllık hasılatından faydalanmalarını sağlayan bir berat (havâle) edinirlerdi. Heme-sâle beratına sahip olanlara sağlanan devlet vergi hisseleri, vergi muhassilleri tarafından toplanarak ödenirdi.

Heme-sâle sahiplerinin köylülerin ürettikleri şeyler üzerinde de bir hakları vardı ve bu açıdan bakıldığında, teorik olarak, heme-sâle bir tür feodal çiftçilik imtiyazı sayılabilir.⁶⁴

Safevî devleti ekonomisinde en önemli rolü Müslüman ve Hıristiyan din adamlarının ziraat faaliyetleri oynuyordu. Şahların bağışladıkları veya bazı kişilerin camilere, türbelere, manastırlara, dervişlere ve seyyidlere hibe ettikleri araziler, dokunulmazlığı olan vakıflardı. Mevcut geleneklere göre bunların müsadere edilmesi veya sahiplerinin elinden alınması mümkün değildi. Ayrıca dağıtılan cemaatler ve küçük feodallerin sahip oldukları arazilerin önemli bir kesimi dinî şahıslar tarafından satın alınmıştı.

Müslüman din adamları arasında en fazla vakıf arazisine sahip olanlar *sadırlar*, Hıristiyan manastırlarında ise *katolikoslar*dı. Safevî devletinde en fazla arazisi olan kişiler, Erdebil şeyhleri ve Eçmiadzin (Üç Kilise) rahipleriydi.

Dini şahıslar arasında en fazla bağış yapılan kişiler, ruhanî sınıfa mensup büyük feodaller arasında yer alan kişilerdi. Köylerde ve şehirlerde yaşayan, orta sınıfa mensup ruhanî kişiler de zaman içinde bu tabakaya dahil oluyorlardı, ama belli bir süre daha alt kademede yer alıyorlardı.

Safevî devletindeki feodal arazi sahipliğinin gelişim tarihi meselesi, XVI-XVIII. Yüzyılın sosyo-ekonomik ilişkiler tarihindeki en önemli konulardan biridir.

63 Tiyl konusunda detaylı bilgi için bkz. Petruşevsky, *Oçerki...*, s. 184-221.

64 Petruşevsky, heme-sâle'yi belli yıllarla sınırlı bir tür tiyl olarak görmektedir. Bkz. Petruşevsky, *Oçerki*, s. 194-197.

Safevî devletinde şahsî arazi mülkiyeti *mülk* (veya *erbabı*) terimiyle ifade ediliyordu. Bunu bir tür şartlı toprak sahipliği gibi gören devrim öncesi Rus ve Ermeni tarihçilerin eserlerinde konu yanlış olarak ele alınmıştı. Hatta bazı Sovyet tarihçileri de bu kurum hakkında yanlış bilgilere sahiptiler. Bu kurumla ilgili en doğru bilgi İ. P. Petruşevsky ve P. T. Artunyan'ın çalışmalarıdır.⁶⁵

Mülk kelimesinin tüm anlamları (genel olarak özel mülkiyet, belli bir arazi sahipliği, kısmen köylü topraklarının mülkiyeti, su kullanım hakkı ve icar hakkı⁶⁶ vs.) üzerinde detaylı olarak durmayacak, doğrudan bu kelimenin feodal bir kurum,⁶⁷ özellikle de kısmî feodal mülkiyet anlamı üzerinde duracağız. Eğer mülk kelimesi feodallere ait köylerde veya mezralarda ahalinin işledikleri küçük araziler anlamında ise, o takdirde mülkdârın (yani mülk sahibi kişinin) çok daha belirli bir anlamı olduğunu ve arazi sahibi köylü anlamı ifade etmediğini varsaymak gerekir.

Arazi sahibi mülkdârlar da büyük, orta ve küçük mülkdârlar şeklinde ayrılıyorlardı. Eski mahalli yönetici feodallerin vekilleri dışındaki mülkdârlar, bölge hâkimleri ve askeri-feodal beylerin temsilcilerinden ziyade dinî kurumlardı.⁶⁸ Arazilerin önemli bir kesimi tacirlerin elindeydi.⁶⁹

Bu şekildeki toprak mülkiyeti, XVI. Yüzyıl ile XVIII. Yüzyılın birinci çeyreği arasında mülkdâr köylerinin hızlı bir şekilde artmasına yol açmıştır. Bu konuyla ilgili birkaç örnek verelim.

1432'de Eçmiadzin katolikosu Grigoriy Makvetsi 54 tûmene⁷⁰ yedi

65 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 222-247; Artunyan, *Osvoboditel'noye dvijeniye armyansko-go naroda v pervoye četverti XVIII v.*, M., 1954, gl. I.

66 Mülklerin alım-satımı müstekar bir düzenlemeye bağlıydı ve sarayın yeni bir fermanına gereksinim duymuyordu. Ancak bu mülkdârlar veya bir şekilde onların mülkiyetini ele geçirenler, onları üçüncü kişilere devretmeye çalışıyorlardı. Bu mülklere sahip olmak için çıkan birçok çatışma ve tartışma, mülkdârları bu haklarından vazgeçmek zorunda bırakmıştı.

67 Zaman içinde şu veya bu devletin (Hülagu hanlığı, Karakoyunlu, Akkoyunlu, Safevîler) yönetimi altında yaşayan Ermenistan, Azerbaycan ve İran'da Moğol yönetiminden itibaren "aynı temel yapıya dayalı feodal ilişkiler" in var olduğu bilinmektedir. (Petruşevsky, *Oçerki*, s. 64).

68 S. Yerevantsi, *Camb*, s. 99-129.

69 Zakarna Akuletsi, *Oragrutyun*, 1938.

70 Bir tûmen on bin dinardı.

köy satın almıştı ve bunlardan bir tanesi de 6 tümene satın aldığı Batrinc köyü idi.⁷¹ “Cambr”da verilen bilgilere göre, 1650’lerde bu köylerde bir hektar arazi 16 tümendi ki,⁷² bundan tüm köylerin toplam değerinin yaklaşık 100 tümen olduğu sonucu çıkarılabilir.

1580 yılında Oşakan köyü sahipleri tarafından 8 tümene satılmıştı.⁷³ 1640-80 yılları arasında Eçmiadzin katolikosları, köyün ½’sine veya 1/12’sine tekabül eden kısımlarını bazı şahıslara 5-6 tümene satmışlardı. Oşakan köyünün tamamı, XVII. Yüzyılın ikinci yarımında 60-70 tümene satılmıştı ki, bu rakam, köyün 1580 yılındaki değerinin 7-8 misli arttığını göstermektedir.

1617-18 yılında Nork köyü 9 tümen 2000 dinar satılmış, ama 1678-79’da katolikos Akob Cugayetsi aynı köyü Erivan tacirlerinden olan yeğeni Cet’ten 55 tümene satın almıştı.⁷⁴

1655-56’da Mastar köyünde 2,5 hektar araziye Muhaddem-batırhan adlı bir çiftçiye, muhtemelen köylülerin reisi durumundaki Tarhan’a 12 bin dinara satmıştı ki, buradan bir köyün toplam 3 tümen ettiği anlaşılmalıdır. 1714’de katolikos Aleksandr Cugayetsi, Erivanlı birinin torun ve oğullarından aynı köydeki ½ hektar arazisini dört tümene satın almıştı. 1719’da ise onlar aynı köyden bir hektar araziye 5,5 tümene satmışlardı. Buradan anlaşıldığı kadarıyla Mastar köyünün tamamı 1714’de yaklaşık 48 tümen ederken, 1719’da bu rakam 33 tümene gerilemişti. Demek ki, XVII. Yüzyıla karşılaştırıldığında Mastar köyünün fiyatı 12-14 kat artmıştı.

Mülkdârların ellerinde bulunan köylerin fiyatlarının yükselmesinin iki sebebi olabilir. Birincisi, XVI. Yüzyılın birinci yarımı ile XVII. Yüzyılın birinci yarımı arasında ahalinin nüfusunun artmasıyla birlikte tarımın canlanmasının üretimin artmasına ve dolayısıyla tarım vergilerinin yükselmesine yol açması; bu yüzden feodallerin ve tacirlerin tarım arazileri elde etmeye atılmalarıyla arazi fiyatlarının artmasıdır. Mülkdârların ellerinde bulunan köylerin fiyatlarının önemli ölçüde artmasının ikinci sebebi, paranın XV-XVIII. Yüzyıllarda hızlı bir enflasyona uğramasıdır.

71 *Kolvatsagrer*, s. 12-15.

72 Yerevantsi, *Cambr*, s. 125.

73 Age., s. 111.

74 Age., 122.

Kaynaklardaki bilgilerden çiftçilerin yaşadıkları köylerin alım-satımında şeriat kurallarının, kadıların yardımıyla şeriat mahkemelerinin ihtilaflı konularda verdiği kararların önemli rol oynadığı anlaşılmaktadır. Mülkdârların ellerinde bulunan köylerde ortaya çıkan mahkemelik durumlar ve ihtilaflı hallerle ilgili fermanlar da buna delalet etmektedir.

Orta ve küçük feodal-mülkdârların toprakları sık sık daha büyük feodaller tarafından ele geçiriliyor veya mahalli yöneticilerce müsadere ediliyordu. Bu yüzden ellerinde para olan hiç kimse toprak alacağını diye parasını riske atmak istemiyordu, çünkü toprak satın alsa bile elinde tutamama riskiyle karşı karşı kalıyordu...

Devletin XVII. Yüzyıl sonu ile XVIII. Yüzyıl başlarında gelirlerinin düşmesi, şahı, yalnızca emekçi kitlelere karşı değil, aynı zamanda devlet erbabına, kısmen de Hristiyan din adamlarına karşı ekonomik zecrî tedbirler almaya sevk etti. XVIII. Yüzyıl başlarında uygulamaya konulan yeni vergi sistemi, manastırları tüm özel muafiyetlerden mahrum etti. Yine aynı dönemde tarım istihsalinin azalması ve ticaret gelirlerinin düşmesi sebebiyle manastırların arazilerden ve ticaretten sağladığı gelirlerde de bir daralma yaşandı. Tüm bunların yanı sıra insanların Şah I. Abbas tarafından bahşedilen Hristiyan hukukundan mahrum edilmeleri ve devlet politikasının temel mihverini oluşturan dini hoşgörü-süzlük, üst düzey ruhanî kişilerin Safevî yönetimi düşmanları arasında yer almasına zemin hazırladı. Ermeni halkının XVII. Yüzyıl sonları ile XVIII. Yüzyıl başlarında yabancı boyunduruğuna karşı sergilediği bağımsızlık hareketinde din adamları oldukça önemli bir rol oynamıştır.

Yukarı ve aşağı Azerbaycan, Afganistan ve diğer yerlerdeki Sünnî kesim de Safevîlere karşı idiler. Sünnîlerin dinî takibata maruz kalmaları oldukça tedirginlik yaratmıştı. Örneğin Şirvan'da mollaların infaz edilmeleri, mescitlerin tahkir hareketlerine maruz kalması büyük dalgalanmalara sebep olmuş; burada yaşayan ahali Osmanlı sultanına müracaatta bulunarak himaye istemiş; birçoqları Türkiye'ye kaçmıştı.⁷⁵

Dağıstan, Ermenistan, Gürcistan, Karabağ, Şirvan ve Afganistan feodalleri, bir yandan iktisadî, siyasî ve dinî boyunduruğun güçlenmesi, diğer yandan devletin bir çöküş dönemine girmesi üzerine, sık sık halk bağımsızlık hareketine iştirak ediyorlardı.

75 Hammer, *Histoire de l'empire ottomane*, vol. XIV, Paris, 1839, p. 87.

XVII. Yüzyıl sonları ile XVIII. Yüzyıl başlarında Gürcistan, Azerbaycan, Ermenistan, Dağıstan ve Afganistan'da bağımsızlık hareketleri kendini gösteriyordu ve bu hareketlere katılanların sayısı ve sosyal durumu ülkeden ülkeye farklılık arz ediyordu. Örneğin Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan (Şirvan, Karabağ, Tebriz vilayetleri), Safevî devletinin bünyesindeki bölgelere nazaran sosyal ve ekonomik yönden daha iyi durumdaydı; ama Dağıstan ve Afganistan'da yalnızca feodal ilişkilerin oluşum süreci yaşanmaktaydı.

Ne var ki, tüm bu hareketler, İran yönetimine karşı düzenlenmiş hareketlerdi ve Safevî devletinin çöküş ve dağılış süreciyle bağlantılı dinî tahakküm, iktisadî ve sosyal boyunduruğun güçlenmesine karşı oluşan birer tepkiydi.

Halk özgürlük hareketleri, her zaman aynı türden değildi. Bu hareketler, genel olarak, iki yönde geliyordu. Biri, göçebe kitlelerle birlikte köylülerin ve şehirli ahalinin emekçi kesiminin, ikincisi sınıf imtiyazları daraltılan gayr-ı memnun yerli feodallerin giriştiği hareketti. Dolayısıyla halk kitlelerinin bağımsızlık hareketi, Safevî yönetiminden memnun olmayan halk kitlelerinin derin hoşnutsuzluğuna sırtını dayayan feodallerin infirak atılımlarıyla sıkı sıkıya bağlantılıydı. Halkın teşkilatsızlığından ve dolayısıyla zayıflığından faydalanan feodaller, bu hareketlerin yönlendirilmesini ele alarak kısmen halkın çıkarlarına ters düşen bir mecra ya sürüklemeyi başardılar.⁷⁶

Tacir kesimi arasında da Safevîlere karşı bir hoşnutsuzluk baş göstermişti.⁷⁷

Feodal sınıflar arasındaki keskin rekabet sonucunda şah yönetimi oldukça zayıflamıştı. Safevî şahı Sultan Hüseyin (1694-1722) saray

76 Halk kitlelerinin Safevî şahlarına karşı giriştikleri bağımsızlık hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. P. T. Arutunyan, *Osvoboditelnoye dvijeniye*; V. P. Listsov, *Persidskiy poxod Petra I*, M., 1950.

77 Sergis Gilyanents'in "İsfahan Kuşatması Günlüğü"nde tacir sınıfının Safevîlere karşı duyduğu hoşnutsuzluk ve Rusya'ya karşı beslediği sempati hakkında bazı bilgiler vardır. 1722'de Afganların İsfahan'a yaklaştığı sırada, muhtemelen Ermenilere güvenmeyen Sultan Hüseyin'in emriyle Yeni Culfâ Ermenilerinin silahları toplanmıştı. (Sergis Gilyanents, *Dnevnik osadı İsfahana afgantsami* ("Zapiski İmperatorskoy akademii nauk", T. XVIII), SPb., 1870) s. 4-5. Rusların 1720'lerde Kafkaslara ve Gilan'a geldiklerinde Ermeni tacirler Pers ordusunun hareketleri ve ülkenin genel durumu hakkında onlara sık sık bilgi vermişlerdir. (F. İ. Soymonov, *Opisaniye Kaspiyskogo morya...*, s. 197).

zadegânlarının elinde bir kukla durumundaydı. Grup çatışmaları, entrikalar ve maliye yönetiminin suistimalleri sebebiyle devlet giderek daha da zayıflamaktaydı.

I. Petro'nun İran'a gönderdiği elçi A. Volinsky şöyle yazacaktı: "Vaktiyle göz alıcı zenginliği ve her gün hazinesine pek çok gelirin aktığı hakkında çok şey duyduğum İran'ın, bugün böylesine acz içinde bulunması beni şaşırtıyor. Bunun sebebini bilmiyorum. Ama daha önce rahatlıkla 15 milyon ve daha fazlasını toplayan devlet, şimdi ihtiyacı olan 6 milyonu toplamaktan âcizdi. Fakat şimdi dikkatsiz yöneticiler yüzünden bu durum gözden kaçıyordu."⁷⁸ Osmanlı sultanının 1720'de İran'a elçi olarak gönderdiği Dürri Efendi, ülkesine dönerken "bir zamanlar ihtişamın simgesi" olan devletin sona çok yaklaştığını söylüyordu.⁷⁹

Afgan kabileleriyle meskun olan diğer şehirler gibi Kandahar ve civarı da Safevî yönetimine girmişti ve şahın tayin ettiği valilerce yönetiliyordu.

Kandahar, 1709'da en güçlü Afgan kabilesi Gılzayların isyanına şahit oldu ve isyan sonucunda şehir Safevîlerin elinden çıktı. 1717'de Kandahar yöneticisi Mir-Mahmud'du. 1721'de diğer Afgan kabilelerinin de katıldığı Gılzayların başına geçen Mir-Mahmud, Afgan ve gayrı Afgan kabileleriyle birlikte İran üzerine yürüdü. 1722 Martında bu kabileler Safevî başkenti İsfahan'ı işgal ettiler. 1722 Ekim ayında ise Mir-Mahmud'un karargâhında bulunan Sultan Hüseyin mağlubiyeti kabul ederek şahlık tacını ona verdi.⁸⁰

Afganlar, zamanla Fars, Kirman ve Irak-ı Acem'de de hâkimiyeti ele geçirdiler.

Esterâbâd'da Kacar Feth Ali-han fiilen bağımsızlığını elde etmişti. Bu güçlü derebeyi, Sultan Hüseyin'in İsfahan'ın Mir-Mahmud'un orduları tarafından zaptından sonra kaçmayı başaran oğlu Mirza Tahmasp'ı himayesine alarak İran şahı ilan etti.

Safevî iktidarının çökmesi, Safevî devletinin hâkimiyetinden çıkmak isteyen Şirvan ve diğer bazı vilayetlerde kendi hâkimiyetini yaymaya çalışan Osmanlı devletinin dış politikasında bir hareketliliğe yol

⁷⁸ Mikluxo-Maklay, *Afganskoye naşestviye v İrane*.

⁷⁹ M. de Tienn, *Relation de Dourry Effendi*, Paris, 1810, p. 51.

⁸⁰ Age., s 52.

açtı. Aynı dönemde I. Petro'nun İran seferi başlamıştı. 1722 Eylülünde Rus ordusu Derbent'i işgal etmiş, 1723'de ise Bakü'ye ele geçirmişti. Türkler baharla birlikte Tiflis'i ele geçirince, bu durum Tahmasp'ı Rusya'yla ittifak etmeye zorladı. İki taraf arasında yapılan anlaşmaya istinaden (Eylül 1723) I. Petro ona Afganlılara karşı yardım sözü verdi. Tahmasp da Rusya'nın Derbent ve Bakü'deki hâkimiyetini kabul ederek Gılan, Mazenderân ve Esterâbâd'ı onlara bıraktı. Fakat Ruslar yalnızca Gılan'ı işgal ettiler.

1723 İran seferi ve anlaşması, Rusya-Osmanlı ilişkilerinin sert bir şekilde gerilmesine yol açtı. Fakat iki taraf arasındaki savaş 1724 Haziranında varılan bir anlaşmayla sona erdi. Osmanlı sultanı, 1723 anlaşmasıyla Rusya'ya bırakılan topraklarda Rus hâkimiyetini, Rusya da Kafkas-ötesi ve Kuzeybatı İran'da Türk hâkimiyetini kabul etti. Bu anlaşmaya istinaden Osmanlı ordusu, tüm Kuzeybatı İran, Azerbaycan, Kürdistan ve ayrıca anlaşmada zikredilmeyen bazı bölgeleri (Kazvin, Erdebil) işgal etti.

Birbiriyle sürekli çekişip duran Osmanlı ve Afgan güçleri arasındaki İran hâkimiyet mücadelesi, yağlamalar, arazilerin vahşice kullanımı ve mahalli feodaller arasındaki rekabet, sürülmüş tarlaya çevrilen İran'ın daha sonraki iktisadî durumunu aşırı menfi şekilde etkiledi. Tacirlerin pek de önemsenmeyecek destekleri, Zerdüştiler, küçük Sünnî kabileler ve Hemedân civarında yaşayan küçük nüfuslu Dargezin kabilelerinin kısmî destekleri bir yana bırakılırsa, Afganlar yerli halktan herhangi bir destek alamıyorlardı. Başlangıçta Melik Mahmud'un, daha sonra onun yerine geçen yeğeni Eşref'in devlet ricali ve göçebe kabile beyleri nezdinde destek arama girişimleri de bir sonuç getirmedi. Afgan şahı İran'da yerli tacirleri de kendi safına çekemedi (Zerdüşti tacirler hariç). Dolayısıyla Afgan şahları yalnızca kendi güçlerine güvenmek zorundaydılar. Afganlıların İran hâkimiyeti, fâtihterin vahşi ve keyfi davranışlarını da beraberinde getirmişti. Bu yüzden yalnızca askeri güçlerine ve estirdikleri teröre bel bağlamak mecburiyetinde kaldılar.

Afgan fâtihterin durumu, Şah Tahmasp, Esterâbâd hâkimi Feth Alihan, Gılan'da Rus orduları ve Osmanlı işgal kuvvetleriyle çarpışmaya giren Eşref zamanında oldukça müşkül bir hal almıştı.

Eşref, Rus ordusuyla girdiği çarpışmalarda mağlup olmuştu. Onun uğradığı bu başarısızlık, daha sonra Osmanlı ordusuyla girdiği savaş-

ta da peşini bırakmadı ve 13 Ekim 1727’de yapılan anlaşmayla Osmanlı sultanının Azerbaycan, Kürdistan, Huzistan ve Orta İran’ın bir kısmı üzerindeki hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı. Bu başarısızlıklar, Afgan ordusunun zayıflığının bir göstergesiydi ve daha sonraki günler bazı felaketleri de beraberinde getirdi. Afgan ordusunun Eşref zamanındaki savaş gücü, Kandahar’daki Gılzaylar ile İran’daki Afganlar arasındaki nihai kapışma sonucunda da önemli ölçüde darbe aldı. Bu savaşın sebebi, Sultan Hüseyin’in Kandahar hâkimi olarak atadığı kardeşi Mahmud’un Eşref tarafından öldürülmesiydi. Eşref, defalarca yardım için Sultan Hüseyin’in kapısını çalmış, fakat Kandahar’dan istediği yardımı bir türlü alamamıştı. Fâtihlerin askeri gücünün bölünmesi, ordularının zayıflayarak değişik yerlere dağılması, halkın kurtuluş hareketinin daha fazla gelişmesine zemin hazırladı.

1720’li yıllardaki olayları incelerken, İran’ın yabancı işgalcilere karşı bağımsızlığına kavuşma hareketinin, başta köylüler ile şehirlerde yaşayan işçi kesim olmak üzere büyük kitlelerin kurtuluş faaliyeti neticesinde doğduğu hükmüne varmak gerekir.⁸¹

İran şehir ve köylerinde Afgan fâtihlere karşı sergilenen direniş, Şeyh Muhammed Hazin’in belirttiği gibi, Safevî şahlarını müdafa etmek amaçlı değildi. Çünkü Safevî şahlarının ülkede uyguladıkları iktisadî, sosyal ve milli tahakküm, halk kitlelerinde aşırı bir hoşnutsuzluk yaratmıştı. Aksine halk, yabancı işgalcilerin zorbalıklarına karşı kendi vatanını savunmaya çalışıyordu ve bu durum, Afganları ve Türkleri, şah ordusunun askeri gücüyle uğraşmaktan çok, iç gaileleri bastırmak için daha fazla gayret sarfetmeye zorlamıştı.

Melik Mahmud’un Yezd’i alma denemesi (1722) başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Şehir ahalisi, cümle kapısını Afganlara açmaya niyetlenen Zerdüştilerin kötü niyetini deşifre etmiş ve hainler, şehir civarını boşaltarak aktif şekilde müdafaaya hazırlanan vatanseverler tarafından öldürülmüşlerdi. Afgan askerlerinin şehir kuşatmaları uzamış ve birkaç başarısız fetih girişiminden sonra askerler topraklarını ve ağırlıklarını orada bırakarak şehrin zaptından vazgeçmişlerdi. Afganlılar, fethettikleri yer-

81 Afgan işgalcilere karşı verilen bağımsızlık mücadelesi konusunda detaylı bilgi için N. D. Mikluxe-Maklay’ın “Afganskoye naşestviye v İrane” adlı doktorasıyla “Uçenix zapiskax LGU”da yayınlanan “İz istorii afganskogo vladicestva v İrane” adlı makalesine (L., 1954, № 179) bkz.

lerde garnizonlar bırakmış, kaleler ve hisarlar kurmuşlardı. Ama bu tedbirler Afgan karşıtı isyanların çıkmasını engelleyememişti. Afgan garnizonunun bulunduğu Honsar şehrinde halk ayaklanmış ve oradaki Afgan birliğini imha etmişti.⁸² “Birkaç küçük köyün - diye yazıyor Şeyh Hazin, - yedi yıllık Afgan yönetimi zamanında bağımsızlık için mücadele etmesi ve Afgan kuvvetlerinin aşırı üstünlüğüne rağmen onlara boyun eğmemesi fazlasıyla şaşırtıcıdır. Genel olarak, - diye devam ediyor aynı yazar, - Afganlar, her ne kadar fâtilh insanlar olsalar da, raiyetin ardı arkası kesilmeyen saldırıları karşısında ne rahat edebildiler, ne de korku içinde yaşamaktan kurtulabildiler.”⁸³

Kısacası, İran’ın feodal yöneticileri, halkı yabancı işgalcilere karşı mücadele konusunda organize edebilecek elemanlar göndermeden çok daha önce halk kendi başına bu düşmanlara karşı harekete geçmişti. Halk direnişi sırasında bazen düzmece kişiler de ortaya çıkıyordu.⁸⁴ Örneğin Bahtiyarîler arasında kendini Sultan Hüseyin’in kardeşi olarak tanıtan Seyid Hüseyin adında bir çete reisi ortaya çıkmıştı. Vakayinâme yazarına göre, kökeni hakkında hiçbir bilgi bulunmayan bu kişi, çevresine “kendisi gibi ayak takımından bazı kişileri” toplamıştı ve onlar da tıpkı onun gibi ne idiği belirsiz kişilerdi. Seyid Hüseyin, faaliyetlerini daha çok İsfahan civarında yürütüyordu. Fakat Afganlılarla girdiği bir çatışmada Hüseyin öldürülmüş, çetesi de imha edilmişti. Afganlara karşı mücadele eden bir diğer isim Seyid Ahmed adında biriydi. Ahmed, Afganlılarla birkaç kez çatışmaya girmiş, Şiraz önlerinde başarısızlığa uğramakla birlikte Neyriz, Kirman ve Dârâb’ı ele geçirmiş; 1727 yılında ise kendisini şah ilan etmiş; hatta kendi adına hutbe okutarak sikke bile kestirmişti. Ama kısa süre sonra Hasanâbâd’da Eşref tarafından gönderilen otuz bin kişilik bir ordu tarafından kuşatılacak ve esir alınarak İsfahan’da infaz edilecekti. Vakayinâme yazarına göre onun hemrâhları da serseri ve ayak takımından olan kişilerdi.

Kendisini Sultan Hüseyin’in oğlu olarak tanıtan Safi Mirza da, aslı nesli bilinmeyen biriydi. Safi, Bahtiyarîler arasında ortaya çıkmış ve halı Afgan ve Türk işgalcilere karşı direnmeye davet etmiş; çevresine yaklaşık 20 bin kişi toplamıştı. Güçlü bir çete oluşturan Safi Mirza, Şuşter,

82 “The life of Sheikh Mohammed Ali Hasin..” p. 102-126.

83 Aynı yerde.

84 Bu konuda ilk defa N. D. Mikluxo-Maklay sözü edilen makalesinde dikkat çekmiştir.

Kuhkiluye, Hürremâbâd ve diğer bazı şehirleri ele geçirmiş; ardından kendini şah ilan etmişti. Safi Mirza'nın faaliyetleri Nâdir Kulı'nın dikkatini çekince, Bahtiyarîlerin Kuhkiluye'deki hanına bir mektup yazarak, onu Safi'nin yalanları konusunda uyarılmış, bunun üzerine Safi'nin faaliyetlerinden endişeye kapılan Bahtiyarî hanları bu düzmeyeceği öldürmüşlerdi.

Kendisini Sultan Hüseyin'in kardeşi olarak tanıtan bir diğer düzmece kişi, sıradan karaborsacı bir tacir olan Şamil Kerem adında biriydi. Şamil, çevresine topladığı bin kadar ayak takımıyla ilk önce Oman Körfezi'ni işgal etmiş, sonra Abdullah Han'la çatışmaya girdiği Belucistan'a yönelmiş; fakat Eşref'in üzerine bir tenkil birliği yolladığını öğrenince Hindistan'a kaçmıştı.

İran halkının işgalcilere karşı sergilediği aktif direniş mücadelesi, Afganların askeri gücünü kırmış ve etkilerinin zayıflamasında önemli bir rol oynamıştır.

Nâdir Kulı-han, Avşarların Kızılbaş Kırklı oymağına mensup biyirdi ve bu mücadeleyi lehine kullanmayı başarmıştı. 1720 yılı başlarında Horasan'a geçen Nâdir-şah, Ebiverd hâkimi Baba Ali-bek'in hizmetine girdi. Kısa sürede buradaki askeri birliklerin başına kumandan olarak atanan Nâdir Kulı-han, zaman içinde Kelat, Destcird ve Ebiverd'i ele geçirdi. Ama hâkimiyet alanını Horasan'a yaymayı başaramadı; çünkü neredeyse tüm Horasan ve Sistan'da hükmü geçen ve en güçlü feodaller arasında yer alan Melik Mahmud kiyanî (Sistani) ona karşı şiddetli bir direniş gösterdi. Afganların İran'ı istilasını sırasında bazı feodaller Horasan'ı kendi hâkimiyetleri altında birleştirmeye teşebbüs etmişlerdi. En güçlü iki rakipten birisi Melik Mahmud, diğeri ise Nâdir Kulı-han'dı. Her ikisi de Horasan'da yaşayan birçok kabileyi hâkimiyet altına almaya çalışıyordu. Gerçi Nâdir Kulı-han bu konuda hayli mesafe katetmişti, ama Melik Mahmud'la girdiği savaşta aynı başarıyı gösteremedi. Nâdir'in Mahmud'un başkenti Meşhed'i defalarca ele geçirme denemesi sonuçsuz kaldı. Şah Tahmasp ve Feth Ali-han Kacar, 1726'da ordularıyla Horasan'a gelerek Melik Mahmud'u devirmeyi ve İran şahını tekrar eski durumuna getirmeyi denediler. Nâdir, daha sonraki günlerde Melik Mahmud'a karşı zafer kazanabileceği hesabıyla emrindeki birliklerle Tahmasp'ın emrine girdi.

Tahmasp'ın da Nâdir Kulı-han'a eli mecburdu. Çünkü öncelikle

onun ordusu sayesinde şahın ordusu güçlenecekti. İkinci olarak, Feth Ali-han'ın aşırı gücünü sınırlamak isteyen Tahmasp, Nâdir sayesinde Kacarların karşısına güçlü bir set çekebilecekti.

Meşhed kuşatması sırasında Feth Ali-han, Nâdir'in onun Melik Mahmud'la gizlice ittifak ettiği şeklindeki ihbarı üzerine Tahmasp tarafından öldürülmüştü. Gerçekten Feth Ali-han'ın böyle bir ittifaka girip girmediğini söylemek zordur; ama Nâdir'in şah üzerindeki etkisini Kacar hanıyla paylaşmak istemediği, iktidara giden yolda tehlikeli bir rakip görmek istemediği açıktır. Böylece Nâdir Kulı-han, şahın silahlı kuvvetlerinin başkomutanı olmuştu; ama Feth Ali-han'a yakın olan beylerin tamamı, en üst düzey görevlerde kalmıştı. Çok büyük ihtimalle şah ve Nâdir Kulı Kacarların gerçek gücünü dikkate almak zorundaydılar. Nâdir, kısa süre sonra Meşhed'i kuşatma altına almıştı, fakat Melik Mahmud'un mücadeleden vazgeçmek gibi bir niyeti yoktu. Melik Mahmud, Nâdir ve Şah Tahmasp'a karşı Merv civarında yaşayan kabileleri ayaklandırmayı denemiş, ama Horasan'da sözünü geçiremeyince yakalanıp infaz edilmişti.

Meşhed'in ele geçirilmesi ve Melik Mahmud'un defterinin dürülmesinden sonra Nâdir'in prestiji hızlı bir şekilde yükseldi. Gerçekten de Nâdir o günden itibaren ordu içinde ve yönetimde en baş sırada yer aldı; ama 1727 kışında Nâdir'le şah arasındaki ilişkiler ciddi şekilde gerildi. Nâdir, Şah Tahmasp'ın yanında yer alan Kürdlerle girdiği savaşta düşmanı ağır biçimde ezince, Tahmasp zaten kendisine göstermelik şekilde bağlı olan Nâdir'le barışmaya mecbur kaldı. Nâdir, Habuşân, Deregez, Merv, Esterâbâd ve Mazenderân'a düzenlediği birçok sefer sonunda Kürdleri ve Horasan'daki Türkmen kabilelerini itaat altına aldığı gibi, İran'ın kuzeydoğu kesiminin tamamını da birleştirdi. Onun bu başarıları İran'daki Afgan hanı Eşref'i ciddi şekilde endişelendirmekteydi. Eşref, İsfahan'da kim olduğu bilinmeyen birini yerine vekil bırakarak Nâdir'le karşılaşmak için Horasan'a yürüdü; ama Eşref 30 Eylül 1729'da Mihmandost nehri sahilinde vukû bulan çarpışma sırasında öldürülecekti. Her ne kadar Nâdir Afgan ordusunu takip etmediyse de, ordusunun önemli bir kısmını kaybeden Eşref, alelacele Tahrân'ı boşaltarak İsfahan'a çekilmiş; oradan Osmanlı sultanından yardım talebinde bulunmuş, Osmanlı sultanı da Nâdir'e karşı ona önemli ölçüde bir kuvvet sevk etmişti. Ne var ki İsfahan'a 60 km. mesafede bulunan Murçe-

hor civarında Nâdir’le Eşref arasında vukû bulan nihai çarpışma da yine Nâdir’in zaferiyle sonuçlandı ve Afganlar kamplarını ve ağırlıklarını bırakarak kaçmak zorunda kaldılar. 13 Kasım 1729’da vukû bulan çarpışma da Nâdir’in zaferiyle sonuçlandı. İsfahan’a çekilen Afganlar, aynı gece şehri terkettiler. Böylece kısa süre süre sonra adeta buharlaşacak olan Afan ordusu panik halinde çekilmiş oldu. Afganların kaçıp gitmesinden yaklaşık üç gün sonra Nâdir şehri işgal etti ve iki hafta sonra Şah Tahmasp atalarının başkentine muzaffer bir şekilde döndü. Hutbe Tahmasp adına okunup, sikke onun adına kestirilirken, Nâdir, göstermelik bir şekilde tacı onun başına kondurmuştu. Nâdir, bu arada Afganların ve Osmanlıların peşine düşmüştü. Çünkü yabancı işgalcilerle mücadele etmek suretiyle halkın nazarında popülarite ve otorite kazanacağını gayet iyi biliyordu. Ayrıca Afganlılar ve Osmanlılarla başarılı bir mücadele yürütebilmek için halkın genel desteğini kazanmasının da çok önemli olduğunun farkındaydı.

Elbette ki Nâdir’in ve Şah Tahmasp’ın sancağı altında binlerce vatansever toplanmış; ülke ahalisi bu ikisinin ordusuna fiilen destek vermişti. Örneğin Nâdir İsfahan seferine çıktığında “köylerin harabeyi dönmesine, tarlaların ve meraların sararıp solmasına rağmen, Afganlar tarafından köyleri yakılıp yıkılan ve hayatta kalanlarıyla dağlara çekilen köylüler saklandıkları deliklerden çıkarak ellerinde kalan son erzakı dahi orduya getirmiş, ellerinden geldiğince destek vermiş ve kalabalık kitleler halinde şahın hizmetine koşmuşlardı.”⁸⁵ Fraser,⁸⁶ Muhammed Hazin⁸⁷ ve diğer yazarlar da benzeri bilgiler aktarmaktadırlar.

Nâdir Kuli ve Şah Tahmasp’ın ordu safları gönüllülerin desteği sayesinde önemli ölçüde kalabalıklaşmıştı. “S.-Petersburg Belleteni”nin 21 Ocak 1727 yılından itibaren yayınlanan bazı sayılarında “Şah Tahmasp’ın üç bin kişilik bir ordu ve köylülerle birlikte” Horasan üzerine yürüdüğü belirtilmektedir.⁸⁸

Afgan kuvvetlerince işgal edilen şehir ve vilayetlerdeki bazı kıyam hareketlerine daha önce değinmiştik. İşgal kuvvetlerinin çok sert ön-

85 [S. Reşetov] “*İstoriya o persidskom şaxe Taxmas Kuli-hae s frantsuzskogo na rossiyskiy yazık perevedennaya asessorom Stepanom Reşetovim*”, SPb., 1790, s. 46.

86 James Fraser, *The history of Nâdir shah, formerly colled Tamas Kuli khan*, London, 1742, p. 97.

87 The life of Sheikh, p. 177, 178.

88 [F. İ. Soymonov] “Opisaniye Kaspiyskogo morya..”, s. 219 vs.

lemeler almaları dahi yeni isyan hareketlerinin ortaya çıkmasını önleyememiş; Eşref'in emriyle Afgan garnizonları Kaşan, Kum, Kazvin, Tahran ve civarını boşaltarak İsfahan'a çekilmişlerdi. Şeyh Hazin, "Afgan ordu ve yöneticileri bulundukları tüm şehirlerden İsfahan'a kaçıyorlardı" diye yazmaktadır.⁸⁹ Afganlar çoğu kez isyan eden şehir ahalisi ve civar köylülerin önünden kaçıyorlar; geri çekilen Afgan ordusu silahlı yerli ahalinin saldırılarına maruz kalıyordu. Şeyh Hazin, onların "bütün yol boyunca bir lokma ekmek bile bulamadıklarını" kaydetmektedir. Yerli ahali kendilerine hiçbir gıda maddesi satmak istemediği için Afgan askerleri kendi at ve eşeklerini kesip yemek zorunda kalmışlardı. Afgan ordusundan her gece bazı bölükler "güvenli bir yer bulabilme ümidi ile" kaçıyor, ama köylüler onlara saldırarak öldürüyor ve mallarını yağmalıyorlardı.⁹⁰ Bu sırada Eşref Türk sultanından yardım istemek için kardeşini Lar'dan Basra'ya göndermiş, fakat o civardaki köylüler onu yakalayıp öldürmüş, cesedini de Eşref'e göndermişlerdi.⁹¹ Köylülerin Afgan artçı kuvvetlerine karşı ardı arkası gelmeyen saldırıları, onun nihai olarak bozgun yemesine zemin hazırlamış, "... onun [Eşref'in] iktidar ve gücü ortadan kaldırılmıştı" diye kaydetmekte Şeyh Hazin. Köylülerin bu fiili mücadelesi, Osmanlı fâtiplerin hezimetini de beraberinde getirmişti.

Türk ordusu 1725'de Hemedân'a geldiğinde, şehir valisi ve ordu orayı çoktan terk etmiş, şehri savunmak sivil vatandaşlara kalmış; Türkler şehre girememiş ve yalnızca kuşatma altına almakla yetinmişlerdi. Bu kuşatma yaklaşık dört ay sürdü. Türkler şehre giremeyince sokaklarda kanlı bir çatışmaya girdiler. Pek de iyi silahlanmamış olan şehir sakinleri fevkalâde bir direniş ve kahramanlık sergilediler. Ama hiç kimse şehri terk etmedi. Türk ordusunun yaklaştığı sırada şehir surları arkasına sığınan ahali den ve civar köylülerden çok az kimse hayatta kalmıştı.⁹² Türk ordusunun yaklaşmasıyla birlikte Hürremâbâd valisi de kaçmış, ama Türklerle teslim olmak istemeyen şehir halkı civardaki dağlarda gizlenmişti. Şeyh Hazin'in kaydına göre, her ne kadar Türkler Kürdistan, Luristan vs. gibi yerleri ele geçirdilerse de, yerli ahali teslim olmayı reddederek onlara karşı inatçı bir direniş gösterdi. Örneğin Türkler kü-

89 *The life of Sheikh*, p. 178.

90 *Age.*, s. 185.

91 *Age.*, s. 183, 184.

92 *Age.*, s. 137, 138.

çük Berucerd kasabasında bir garnizon ve yönetici bırakıp gittikten sonra ameleler ve pazar esnafı isyan ederek yaklaşık dört bin Osmanlı askerini öldürdüler. Vakıa isyan bastırılacak ve ahali çok ağır bir bedel ödeyecekti.⁹³

Tebriz halkı da kahramanca bir direniş sergiledi. Aralıksız çatışmalarla zayıflatılan Osmanlı ordusunun saldırısı başlayınca şehir ahali si geri çekilmek zorunda kalmış ve sokaklarda göğü göğüse çarpışmalar başlamıştı. Şeyh Hazin'in belirttiği gibi, sonunda şehir halkının kahramanca direnişi karşısında ağır darbeler alan Türkler, savaşa son verdiklerini açıkladılar. Tebrizlilere çoluk çocuklarıyla ve taşıyabildikleri eşyalarıyla birlikte şehri terketmeleri için izin verilmişti. Bunun üzerine yaklaşık beş bin kişi ("ki, şehir nüfusunun kalabalık bir kesimi geride kalmıştı" diye yazıyor Şeyh Hazin) kılıçlarıyla Tebriz'den dışarı çıktılar. "Dünya var oldukça böyle bir kahramanlık bir daha asla görülme-yecektir" demektedir olayların şahidi olan şeyh.⁹⁴

Nâdir'in Osmanlılar ve Afganlılara karşı elde ettiği bu zaferler, yalnızca köylülerin ve şehir halkının özgürlük mücadelesi sonucunda elde edilmişti.

Bununla birlikte şah tarafından seçilen Nâdir'in faaliyetlerinin değerlendirilme aşamasında, onun, kendisini destekleyen tüm beyleriyle birlikte Afganlılara karşı mücadele ederken, aynı zamanda iktidarı ele geçirmek isteyen diğer feodalleri bastırdığını da göz ardı etmemek gerekir.

Nâdir, şah koltuğuna oturduktan sonra, dış düşmanlara karşı mücadele ederken, İran'ı içine düşüğü iktisadî çöküşten kurtarmak için elde edeceği savaş ganimetleriyle hazineyi doldurmayı ve kendisini destekleyen zâdegân sınıfını zenginleştirmeyi de amaçlıyordu. Nâdir, 1737'de Afgan Gılzay ve Abdali kabileleri arasındaki iç çarpışmalardan faydalanarak, Herat ve Kandahar'ı işgal etti. Arkasından iktisadî ve siyasî bir çöküntü içinde bulunan Hindistan üzerine yürüdü.

Çağdaş Hindistanlı bilim adamlarından N. K. Sinha ve A. Ç. Banerji, "Hindistan Tarihi" adlı eserlerinde, ülkenin Nâdir-şah'ın düzenlediği sefer öncesindeki durumu ve Babürî Muhammed-şah hakkında şöyle

93 Age., s. 151.

94 Age., s. 103-106.

demektedirler: "... Muhammed-şah, çökmüş devlet yönetimi ve "görevleri itaat etmekten ibaret" zâdegân sınıfı ve maneviyatı bozulmuş ordu-suyla kellesini kaybetmesine yol açan olaylara maruz kaldı ve uzun süreli yönetimi sırasında (1719-1748 – M. A.) Babür İmparatorluğu'nun fiilen haritadan silinmesi işi tamamlandı."⁹⁵ Sonuçta devletin bünyesindeki birçok vilayet (Aud, Bengalya, Haydarâbâd, Bihar ve Orissa) müstakil yönetimler haline geldiler.

Elbette Babür devleti böyle bir durumda hiçbir direnişle karşılaşmadan Karnal'a (Kuzeybatı Delhi) kadar gelen Nâdir'in ordusuna karşı koyma vazifesini yerine getiremezdi. Karnal'da 24 Şubat 1739'da vukû bulan savaş Babürîlerin yenilgisiyle sonuçlandı ve Nâdir, 20 Martta Delhi'yi işgal etti.

Hindistan'dan 700 milyon ruble değerinde para ve mücevherat ka-bilinden büyük bir savaş ganimeti ele geçirilmişti. Bu ganimetin çok büyük bir kısmı Nâdir'in ölümüne kadar muhafaza edileceği Kelat şehrine götürüldü.

Nâdir, Hindistan'ı fethettikten sonra Sind'i de ele geçirdi ve arkasından birbirleriyle sürekli savaşıp duran bazı hanlıkların yönetimindeki Orta Asya'ya yürüdü.

Aştarhan hanedanının son temsilcisi Ebulfeyz-han'ın yönetimindeki Buhara Hanlığı o sırada fiilen kendi içinde bölünmüş, Buhara gibi Harezm dahi bitip tükenmeyen iş savaş sebebiyle harabeye dönmüştü. 1740'da Buhara ve Hiva hanlıkları Nâdir-şah'ın devletinin sınırları içine dahil edilmişti. Nâdir-şah, fethettiği bu ülkelerde askerî garnizonlar bırakarak 1741'de Dağıstan seferine çıktı.

Nâdir-şah'ın henüz 1730'larda Dağıstan'a düzenlediği seferler başarısızlıkla sonuçlanmış ve hatta bu vesileyle çıkan çarpışmalardan birinde Nâdir'in kardeşi olan Azerbaycan genel valisi İbrahim-han öldürülmüştü.

Nâdir-şah, Hindistan ve Orta Asya'da elde ettiği zaferlerden sonra bir kez daha Dağıstan'ı fethetmeye karar vermişti; ama yine umduğu zaferi bulamadı ve şiddetli bir direnişle karşılaştı. Dağıstan halkı bağımsızlığını korumakta kararlıydı ve bu yüzden Nâdir-şah ardı ardına hezimetler yaşadı (1742 Mayısında Tabasaran'lılarla girdiği çarpış-

95 N. K. Sinxa, A. Ç. Banerci, *İstoriya İndii*, M., 1954, s. 277.

mada, Ağustosta Kafir-Kumuk civarında, Eylülde Avarlar'la, Kasımda Kara-Kaytak'larla girdiği çarpışmalar yenilgiyle sonuçlandı). Ve sonunda Nâdir-şah 1743'de Dağıstan'dan çekilmeye başladı.

Nâdir, zedelenen itibarını yeniden kazanmak amacıyla bu defa da Osmanlı ile savaşa girdi. Amacı, Irak-ı Arab'ı ele geçirmektir. Ne var ki, münavebeli üstünlüklerle geçen bu çarpışmalardan bir zafer çıkmadı. 1746'da iki taraf arasında bir barış anlaşması yapıldı. Buna göre her iki taraf da 1639 anlaşmasıyla belirlenen sınırlarına çekilecekti.

Sözünü ettiğimiz bu seferler dışında, Nâdir-şah'ın emriyle 1736'da Bahreyn'e, 1738, 1741-1743 yıllarında da Omman'a seferler düzenlendi. Fakat Nâdir, bu seferler sonucunda yalnızca Bahreyn adasını itaat altına alabildi.

Nâdir-şah, yabancı tacirlerden satın alınan birkaç firkateynin batması sebebiyle Maskat'a düzenlediği başarısız bir seferden sonra, İran Körfezi'ndeki Buşir'de bir filo hazırlatmaya başladı. Bir diğer filo oluşturma girişimi Hazar Denizi'nde İngiliz John Elton'un nezaretinde Langerud'da başlatılmıştı. Ne var ki, Nâdir'in bu girişimi hiçbir zaman fiiliyata dönüşmedi.

Nâdir'in Çin'i fethetme ve Asya'da büyük bir devlet kurma planı da çökecek ve Nâdir'in devleti 1740'larda İran içinde büyük bir halk isyanı, Azerbaycan, Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan ve Orta Asya'da ise bağımsızlık başkaldırıları başlayacak ve Nâdir-şah 1747 Temmuzunda bir gece sarayında öldürülecekti.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

NÂDİR-ŞAH'IN TARIM POLİTİKASI VE FEODAL YAPI

Nâdir'in merkezi yönetimin güçlendirilmesi ve feodallerin ayrılıkçı faaliyetlerinin bastırılması amacına yönelik iç politikasının en önemli yanlarından biri, tarım politikasıydı. Temel olarak bu politika, devlete ait hazine ve hâlise arazilerinin genişletilmesini, ekonomik ve siyasi yönden zayıf pozisyonundaki feodallerin güçlendirilmesini sağlayacaktı.

Nâdir zamanında bir kadastro çalışması yapılmış, fakat ne yazık ki daha sonra bu uygulama ortadan kaldırılmıştı; ancak, bu kadastro çalışmasının, aynı yıllarda devletin hazine arazilerinin artırılması politikasını yansıttığı bilinmektedir.⁹⁶

1730-40 yılları arasında birbirini takip eden savaşlar, isyanlar ve tenkil hareketleri dönemi, köylü ve şehirli ahalinin kitleler halinde ortadan kaldırıldığı, şehirlerin, tüm çevrenin tahrib edilmesi sebebiyle sulama tesislerinin neredeyse tamamen yok edildiği bir dönemdi.

Muhammed Kâzım, Nâdir-şah'ın tahta çıktıktan sonra İran şehir ve köylerinin ekonomik durumunu gözden geçirdiğini ve toprakların işlenmesi ve tahrip olmuş sulama sistemlerinin elden geçirilmesi konusunda münferit fermanlar verdiğini kaydetmektedir.⁹⁷ Ne var ki, Nâdir-şah döneminde hazine arazilerini genişletmeye imkan sağlayacak verimli topraklar yoktu. Köylüler, değişik yerlerden boş arazilere göç ederek onları işlemeye başlamışlardı. Fakat Nâdir-şah'ın fermanıyla bu topraklar hazine arazisi veya hâlise toprakları olarak kaydedildi.

96 *Tezkiretü'l Mülûk*, s. 147, 148.

97 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 11 ve 126.

Nâdir-şah'ın çağdaşı olan yazarlar da çeşitli vesilelerle hâkim sınıfa mensup bazı kişilerin arazilerinin şah namına müsadere edildiğini belirtmektedirler. (“Şah namına el konuldu”, “tüm emlakı müsadere edilecektir” vs.)⁹⁸ Örneğin Güney Azerbaycan'ın en zengin feodallerinden Samed-bek Tebrizî'nin malları bu şekilde müsadere edilmişti. Muhammed Kâzım'ın belirttiğine göre, Samed-bek'in on binlerce, yüz binlerce koyunu ve öküzüne, paralarına, büyük miktarda taşınmazına ve tabii ki topraklarına el konulmuştu.⁹⁹ Samed-bek ise, Nâdir'in kardeşi olan Azerbaycan hâkimi İbrahim-han'ın nezdindeki itibarını kullanarak onu “Car” kabilesi üzerine bir sefer düzenlemeye tahrik ettiği için idam edilmişti. Çünkü bu çarpışma sırasında İbrahim-han hayatını kaybetmişti. Aynı yazar göre, Samed-bek'in müsadere edilen mallarının şahın özel mülküne (serkâr-ı hâsse-i şerîfe) aktarılmıştır.¹⁰⁰

Muhammed Kâzım'ın kaydına göre Nâdir'in saltanatının son yıllarında Kirman'da, onun emriyle, mülkleri hazine adına müsadere edilen mahalli zenginlerden Şeyh Hüseyin infaz edilmiştir.¹⁰¹

Rus maslahatgüzâr Kaluşkin şöyle diyor: “Şah, sürekli onları (vezirlerini ve eyalet valilerini) değiştiriyor, mallarına kendi namına el koyuyor. Şunu söyleyebilirim ki, malları müsadere edilen kumandanlardan birini, can güvenliği verilmesine rağmen, bir daha hiç görmedim.”¹⁰²

Devlet tarımcılığı, bazı kabilelerinin topraklarına el konulması suretiyle önemli ölçüde gelişmişti. Kabilelerin topraklarına el koymanın yollarından biri de, göçebe ahaliyi raiyet (yerleşik ahali) arasına dahil

98 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1738, d. d, vrk. 11; 1745, d. 18, vrk. 684 vd.

99 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt II, vrk. 317, 319.

100 Age., cilt III, vrk. 238.

101 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarâ-İ Nâdiri*, cilt III, vrk. 238. Bununla birlikte eserin yazarının Şeyh Hüseyin'in neden infaz edildiğine dair bir satır bile yazmaması, onun tarafsızlığına gölge düşürmektedir. Çünkü bir hükümdar, durup dururken birini infaz ettirip, mallarını müsadere ettirirse, bu hem beyler arasında infiale yol açar, hem de halkın isyanına davetiye çıkarır. Bu durum, Rus yazarların sanki bir şeyleri gizlemek istedikleri ve Nâdir-şah'ı durup dururken birinin malına el koyan, mal sahibini öldürttüren bir zalim gibi takdim etmeye çalıştığını göstermek arzusunda oldukları intibai uyandırmaktadır. Örneğin Nâdir-şah, kardeşi İbrahim-han'ın ölümüne yol açtığı için Samed-bek'in müsadere ettiği mallarına kan bedeli olarak kendi adına el koymuş olabilir. Halbuki Şeyh Hüseyin'i infaz ettirdikten sonra mallarını müsadere edip devlet hazinesine aktarmıştır ki, muhtemelen Şeyh Hüseyin'in devlet aleyhine bir yolsuzluğu söz konusudur. (ed.)

102 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1738, d. 7, vrk. 11.

etmekti. Bu iş, ya sıkıştırılan göçebelerin mevcut yerleşim alanlarında bırakılarak devlet namına çiftçilik etmeye zorlanmaları, ya da kabile topraklarının müsadere edilerek hazineye aktarılması suretiyle yapılıyordu. Aslında oradaki ahali bu topraklarda yaşayan icarcı durumuna düşüyordu.

1730-40 yılları arasında devlet hazine arazilerini oluşturan toprakların yarısı, satın alma yoluyla elde edilen topraklardı. Muhammed Kâzım, Nâdir-şah'ın devlet memurlarına hazine arazisine (serkâr-ı dîvan) katılması amacıyla Horasan'da mülk sahiplerinden yüksek fiyata toprak satın alınmasını emrettiğini kaydetmektedir.¹⁰³

Nâdir-şah, kısmen hükümete ait olan, fakat ekonomik çöküş ve uzun yıllar devam eden iç savaş sebebiyle terkedilen ve işlenmeyen toprakları satın alarak devlet arazileri arasına katıyor ve ülkenin diğer bölgelerindeki raiyeti buralara iskan ederek tarımla uğraşmaya mecbur ediyordu.

Şah Sultan Hüseyin'in saltanatı zamanında oluşturulan ve önemli kısmı bağışlardan meydana gelen birçok vakıf arazisi, devlet yönetimine devredilmişti. Bu arazilerin gelirleri ordunun ihtiyaçları için harcanmak zorundaydı. Fraser'in düşüncesine göre el konulan vakıf arazilerinden hazineye 1 milyon tümen aktarılıyordu.¹⁰⁴ Nâdir-şah'ın el konulan arazileri kendi iktidarını sağlamlaştırmak için kullanması, üst düzey Şii ruhanîleri arasında derin bir infial yaratmıştı.

Muhammed Kâzım, beylerbeyleri ve mali yönetimin deruhte edilmesi için fevkalâde yetkilerle donatılan zabitlerin, Nâdir'in fermanına binaen, maaşlarını sözü edilen bölgelerdeki vergi tahsildarlarından aldıklarını kaydetmektedir. Buna göre her beylerbeyine yıllık ortalama bir milyon tümen tahsis edilmişti.¹⁰⁵ Elbette bu, yıllık ödeneğin heme-sâle sistemine uygun olarak belirlenmesine bir örnektir.

Yukarıda belirtildiği gibi heme-sâle, Safevîler döneminde de vardı. Fakat Nâdir-şah döneminde bu ödeme şekli çok daha geniş ölçüde uygulanmaya başlandı. Heme-sâle, Safevî şahlarının saltanat döneminden farklı olarak, 1730-40 yıllarında askeri-feodal beylere ve daha önce tiyul verilen beylerbeylerine de uygulandı.

103 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 100.

104 James Fraser, *The history of Nâdir shah*, p. 121, 122.

105 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt II, vrk. 11.

Kaynaklarda sık sık aynı dönemde devlet memurlarına da heme-sâle verildiği belirtilmektedir,¹⁰⁶ ama tiyul verildiğine dair herhangi bir kayıt hemen hemen gözükmemektedir. Fakat yine de tiyul verildiğine dair bir tek örnek verebiliriz: Taciklerle meskun Kandahar fethedildiğinde, şehir vadisindeki araziler devletin özel mülkü olarak kaydedilmiş ve tiyul hakkı olarak Afganlı savaşçılara dağıtılmıştır.¹⁰⁷

Hindistan sergerdesi Serbülend-han'ın münşisi Mirza Zaman, Dehli'den patronuna yazdığı mektupta Nâdir-şah'ın Hindistan'ı Babürlü Muhammed-şah'a teslim edip giderken devlet yönetimi hakkında şu nasihatlerde bulunduğunu belirtmektedir: “Yapmanız gereken ilk şey, beylerin ellerindeki “çakır”leri alarak yerine mevki ve rütbelerine uygun şekilde nakit maaş ödemenizdir.”¹⁰⁸

Babürlü hanına yapılan bu nasihat, Nâdir'in bir tarım politikası olduğunu ortaya koymaktadır.

Muhammed Kâzım'ın eserinden Nâdir-şah'ın tahta geçtikten sonra henüz 1736 yılında Safevî şahlarının sarayında mevcut olan bazı memuriyetleri (kullar-ağası,¹⁰⁹ itimadu'd-devle, korçı-başı, eşik-ağası) kaldırdığını anlıyoruz.¹¹⁰

Tezkiretü'l Mülûk'ta belirtildiğine göre, bu memurların her birine, vazifesine ve rütbesine uygun olarak, belli miktarda tarım arazisi verilmekteydi. Örneğin korçı-başı tiyul olarak hazineden Kazerûn civarında, kullar-ağası Gülpaygân civarında, eşik-ağası başı Rey civarında araziler almışlardı.¹¹¹ Tiyul mahiyetindeki bu araziler, Nâdir'in sözü edilen memuriyetleri kaldırmasından sonra hazineye devredilmiştir.

Netice itibarıyla Nâdir-şah'ın tarım politikası, mevcut feodal mülkiyet sistemine önemli bir darbe indirerek devlet mülkiyetinin güçlenmesini sağlamıştır.

106 Age., cilt III, vrk. 174, 175.

107 İ. M. Reisner, K voprosu o skladvanii afganskoy natsii (“Voprosı istorii”, № 7, M., 1949)

108 James Fraser, *The history of Nâdir shah*, p. 206, 207. – Çakır: Babürlüler devletinde şartlı olarak dağıtılan arpalık. Çakirlerin dağıtımı ve işletim şartları tiyulunki ile aynı idi.

109 Atlı birliklerin kumandanı.

110 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt II, vrk. 11.

111 İ. P. Petruşevsky, *Oçerki*, s. 200.

Devletin ve şahın arazilerinde, ayrıca ruhanî kişilere ve bazı şahıslara bağışlanmış topraklarda yaşayan raiyet, resmi olarak icarcı sayılıyorlardı. Bu raiyetin elinde bulunan topraklar miras olarak devredilebiliyordu. Raiyet ve elât (yerleşikler ve göçebeler), kullandıkları arazi ve meralar için bir icar ödemek zorundaydılar.

O dönemde icarlar ırgatlık, mal ve para olmak üzere üç şekilde ödeniyordu, fakat mahsûlatla ödeme şekli daha yaygındı. Ancak, 1740’larda icarın para ile ödenmesi mahsûlatla yapılan ödemelerden daha fazlaydı (bunun sebebinden aşağıda detaylı olarak bahsedilecektir). Büyük çapta tarım henüz yaygın olmadığı için, icarın feodallerin şahsî tarlalarında ırgat olarak çalışarak değil, devletin ve feodallerin yüklediği değişik angaryaların ifası biçiminde ödeniyordu. Örneğin Merv barajının yapımı sırasında sulama sistemlerinde çalışıyor, inşaat malzemeleri (gemi yapımında kullanılan kereste ve Horasan vs. gibi şehirlerdeki inşaatlar için mermer) temin ediyor, kalelerin (Mirâbad, Merv vs.) inşasında çalışıyorlar, yol açıyorlardı vs.

Devlete ve şahsî toprak sahiplerine ödenen icar ve vergiler arasındaki farka gelince, bu, toprak sahibinin söz konusu köy veya bölgeyi hangi şartlarla aldığına, vergiden muaf olup olmamasına, bir de şu veya burada yürürlükte olan örfe bağlı olarak belirleniyordu.

Devlete, tiyuldâr, mülkdâr ve benzerlerine ödenen vergiler ve onlara karşı olan diğer yükümlülükler arasında esasen bir fark yoktu. Aralarındaki tek fark, devlet ve feodallere ödeniyor olmasında kendini gösteriyordu.

Karmaşık vergi ve angarya sistemi, raiyet ve halkın omuzuna ağır bir yük getirmişti.

Aşağıda ancak doğrudan araştırılan döneme ait resmi belgelerin ve sözlü kaynakların incelenmesiyle tespit edilebilecek bu vergi ve angaryalardan söz edilecektir. Bu vergi ve angaryalar arasında şarkiyat literatüründe dahi hiç söz edilmeyenleri vardır.

Vergilerle ilgili malumât, Pers ve Rus kaynaklarında mevcuttur. Daha önce belirtildiği gibi, Nâdir-şah zamanında *defter-i rakbey-i Nâdiri* denilen yeni bir vergi sistemi getirilmişti. XX. Yüzyılın birinci on yılına kadar İran’da uygulanan diğer tüm vergilere de bu sistem kaynaklık etmiştir. Muhammed Kâzım’ın eserinde vergiler ve angarya-

lardan iki defa söz edilmektedir. İlki, Horasan halkının üç yıllığına azat edildiği 1731'deki vergi ve angaryalar; ikincisi, 1734'de üç yıllığına Isfahan halkından alınan vergiler.¹¹² Muhammed Kâzım, her ne kadar dağınık şekilde ve tam olarak değilse de, vergiler ve vergi politikaları hakkında ilginç ve önemli bilgiler vermektedir.

Rus Dışişleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan bir cetvelde "İran'ın hangi yerinde kimden ne kadar gümrük ve rahdârî (yol vergisi) alındığı"nı gösteren ilginç bir bilgi yer almaktadır.¹¹³

1730-40 yıllarındaki vergilerin, vergi politikalarının ve vergi mükellefi vatandaşların durumunun incelenmesi açısından en değerli belgelerden biri, Nâdir-şah'ın üç yıllığına devletin hangi bölgesindeki halktan ne kadar vergi alınacağını gösteren 1151 h. (1739) tarihli fermanıdır. Ne yazık ki bu fermanın Farsça metni bulunamamıştır. Ne herhangi bir kaynaktan, ne resmi belgeler arasında, ne de saray tarihçisi ve Nâdir-şah'ın şahsî sekreteri Mehdi-han'ın topladığı münşeatta bu belgeye rastlanmıştır. Pers, Avrupalı, Rus ve Sovyet yazarların eserlerinde, XVIII. Yüzyılın birinci yarımındaki İran tarihini ve ülkenin civar eyaletlerindeki olayları, keza Nâdir-şah'ın bazı faaliyetlerini aydınlatan bir bilgi bulunmadığı gibi, metnin Farsçası da verilmemektedir.¹¹⁴

Yukarıda belirtildiği gibi, bu fermanın yayınlanmış olan iki çevirisi, bizden önceki araştırmacıların hiçbiri tarafından ne fark edilmiştir, ne de kullanılmıştır. Bu çevirilerin en temel eksikliği, Farsça terimlerin Rusça kelimelerle karşılanmış olmasıdır ki, bunlar her zaman onların gerçek anlamını tam olarak yansıtmamaktadır. Aşağıda vergi terminolojisi gözden geçirilirken bu mesele daha etraflıca fark edilecektir.

Kaynaklar esas alınarak, 1730-40'lı yıllarda vergilerin daimi (defterlerde belirtilen) ve geçici yani özel durumlarda salınan vergiler (örneğin Nâdir-şah'ın ek vergiler, cezalar veya belli miktarda iâşe parası toplanmasıyla ilgili buyrukları; ancak bu ek iâşe vergileri ve cezalar çoğu kez yıllık vergi miktarını aşıyordu) olduğu tespit edilebilmektedir.¹¹⁵

112 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 150.

113 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1745, d. 18, I, 773.

114 Fermanın Farsça metni M. R. Arunova tarafından bulunmuş ve doktora çalışmasında yerini almış, ayrıca "Firman Nâdir-şaha" (Nâdir-şah'ın Fermanı) ("Sovetskoye vostokovedeniye", 1958, № 2) adlı makalede de yayınlanmıştır.

115 Muhammed Kazım da daimi ve geçici vergilerden söz etmektedir ("*Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 139; Petruşevsky, *Oçerki*, s. 279). – Cezalar ve ordu

1730-40 yılları arasında Nâdir-şah'ın devletinde yürürlükte olan vergi sistemi ve angaryaların büyük kısmı, arazi ve gelir vergileri (mal-u cihat (مالوجيات), öşr (عشر)), çoban-begi (چوپان بگی), netice (نتیجه), vüçûh-i darbhâne (وجوه ضربخانه); ruûs vergileri (سرشماری (ser-şumâri), yasak-keş (ياساق کش), cizye (جزیه)); ordu masrafları için salınan vergiler (ulûfe (علوفه), sursât (سورسات), esb-i çapar (اسب چاپار)); askerî hizmet yükümlülüğü (çerik (چریک)); şah ve devlet hadimlerinin masraf vergileri (rüsûmât (رسومات), tahvilât (تحويلات), pîşkeş (پیشکش), harâc-ı mütereddidîn (خراج (بيگار / مترددین); devlet ve feodal için çalışma yükümlülük vergisi (bîkâr / بیکار)); yol vergisi (rahdârî / راهداري) vs. idi.

Mal-u cihat: Devlet ve feodal adına raiyetten toplanan en belli başlı vergilerden biri, kaynaklarda birinci sırada yer alan mal-u cihat veya (malîyât) vergisiydi.¹¹⁶ Bir arazinin kime ve hangi şartlarla verildiğine bağlı olarak, çiftçinin devlet ve feodalın hazinesine ödemek zorunda olduğu mahsûl miktarı belirlenirdi.

Kaynakların tetkiki, bize, 1730-40 yılları arasındaki vergilerin yalnızca malla değil, para ile de ödendiğini göstermektedir. Rus arşiv belgelerinde bu hususu teyit eden pek çok bilgi mevcuttur. Örneğin 1745'de İran'da görevli bir Rus diplomat, Nâdir'in bir fermanında “.. zahire vergilerinin para ile de alınması”na işaret edildiğini kaydetmektedir.¹¹⁷

İ. P. Petruşevsky, “mal-u cihat” teriminin mahsulat vergisi olduğunu, bunun yanı sıra “behre بهره” kelimesinin de “mal-u cihat” anlamında kullanıldığını belirtmektedir.¹¹⁸

A. D. Papazyan ve P. T. Arutunyan da çalışmalarında mal-u cihat terimini analiz etmektedirler.¹¹⁹

1151 (1739) tarihli bir fermanla da mal-u cihat yerleşik ahali-den alınan bir vergi olarak geçmektedir. Mal-u cihat, “Rus Çarlığı'nın Azerbaycan'daki Kolonizasyon Politikası” adıyla yayınlanan belgeler-

için konulan vergileri gösteren enteresan rakamsal veriler arşiv belgeleri arasında mevcuttur. (Daha ileriye bkz.)

116 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 150, 274; AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, I, 248 (Farsça metin).

117 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1745, d. 6, I, 340.

118 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 266, 267.

119 A. D. Papazyan, *Agrarniye otnoşeniya*, s. 26; P. T. Arutunyan, *Osvoboditelnoye dvi-jeniye*, s. 106.

de de bir vergi türü olarak gösterilmektedir.¹²⁰

1151 (1739) tarihli ferman dan hâlise ve tiyul arazilerinde yaşayan raiyetin mal-u cihat vergisinden üç yıl süreyle azat edilmediği anlaşılmaktadır.¹²¹

Öşr: Arap fetihlerinden itibaren bilinen bir terimdir. Araştırdığımız dönemde öşr, mahsulün onda biri olarak alınıyordu. Bereketli topraklarla bezeli Merv şehrinden Nâdir-şah'ın iktidarı boyunca yalnızca öşür vergisi alınması emredilmişti.¹²²

Çoban-begi: Meralarda hayvanların otlatılmasının bedeli olarak yerleşik ve göçebelere (raiye ve elât) alınan bir vergidir.¹²³ Çoban-begi, kelime anlamı itibarıyla “çobanların reisine ödenen vergi” demektir. “Astrahan Eyalet Belleteni” (Astraxanskiye gubernskiye vedomosti) ve “Kilise Toplum Dergisi”nde (Tserkovno-obşçevstenniy sbornik) yer alan ferman çevirilerinde de çoban-begi terimi “sığır vergisi” ve “sığır ve çoban vergisi” kelimeleriyle karşılanmaktadır.¹²⁴ Bu vergi türü, Akkoyunlular döneminden beri vardı. Petruşevsky, bu kelimeyi sığırlardan kelle başına ve meraların raiye ve elât (yerleşik ve göçebeler) tarafından kullanılması karşılığı olarak alınan *mevâşi* ve *merâi* vergileriyle (sürü ve mera vergisi) özdeşleştirmektedir.¹²⁵ Muhtemelen bu vergilerle S. Yerevantsi’de geçen ve aynî ve nakdî olarak alınan *mal-pulı* (sığır kelle vergisi) ve *çap-pulı* (mera vergisi) göz önünde tutulmaktadır.¹²⁶

1151 (1739) tarihli ferman da çoban-begi, mevâşi ve merâi terimleri, raiye ve elâtan toplanan vergiler sayılırken geçmektedir. Ferman dan bu vergilerin üç yıllığına alındığı anlaşılmaktadır.¹²⁷

Vücuhat veya *müteveccihât-ı mülkî* – devlet namına toplanan vergileri (mal-u cihat hariç) ifade etmek için kullanılan genel kavramlardır. Vücuhat, görenek ve örf e göre alınan vergiler anlamındadır. Defterlere kaydedilen ve belli adlarla anılan vergiler bu vücuhat içine girer. *Resm*

120“Kolonal’naya politika rossiyskogo tsarizma v Azerbaycane v 20-60-x godax XIX v.”, t. I, M.-L., 1936-1937, s. 191, 402, 439; t. II, s. 55.

121 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiei”, 1739, d. 5, I, 248.

122 Muhammed Kazım, *Tarih-i âle marây-i Nâdir-i*, cilt III, vrk. 191.

123 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiei”, 1739, d. 5, I, 248 (Farsça metin).

124“Astraxanskiye gubernskiye vedomosti”, 1847, № 31; “Tserkovno-obşçevstenniy sbornik”, 1878, № 95.

125 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 270.

126 Arutunyan, *Osvoboditelnoye dvijeniye*, s. 105.

127 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiei”, 1739, d. 5, I, 248 (Farsça metin).

(rûsûm) ise örfe dayalı olarak toplanan vergidir. Bu vergiler, hâlise topraklarında ve tiyul olarak verilen arazilerde yaşayan ahali hariç, üç yıl boyunca raiyet ve elâtтан alınmazdı.¹²⁸

Vücuhat, üç yıl boyunca Horasan ahalisinden toplanan vergiler sayılırken Muhammed Kâzım tarafından da zikredilmektedir.¹²⁹

Ser-şumâri: Ruûs vergisidir. Sözü edilen Rusça çevirilerde de bu terim (pogolovnaya podat) yani ruûs vergisi şeklinde çevrilmiştir. Ferman dan anlaşıldığına göre bu vergi üç yıl boyunca hâlise arazilerinde çalışan ahaliden alınmıştır.¹³⁰ Anlaşıldığı kadarıyla bu vergi, Azerbaycan’da yetişkin erkeklerden alınan *serâne* vergisiyle eş anlamlıdır.¹³¹

Yasak-keş: Özellikle göçebelere toplanan bir vergidir. Fermanın Rusça çevirilerinde bu terim “yasaçniye dengi” ifadesi ile karşılanmış.¹³² V. Dal’in sözlüğünde “yasaçniye (yasaçniye) dengi” terimi, vergiye tabi “yabancıardan” kişi başına alınan ruûs vergisi olarak açıklanmaktadır. 1151 (1739) tarihli ferman dan bu verginin üç yıllığına alındığı anlaşılmaktadır.¹³³ Ancak diğer kaynaklarda bu terim geçmemektedir.

Cizye: Arap fetihlerinden beri bilinen en eski vergilerden biridir. Fermanın Rusça çevirilerinde “cizye” – “vergi” (подать) kelimesiyle karşılanmış. Cizye, bir ülkede yaşayan gayr-ı müslimlerden alınan can vergisidir. Giritli Abraham, Nâdir-şah’ın 1736’da özel bir ferman yayınlarak Hristiyanlardan bu vergiyi kaldırdığını belirtmektedir.¹³⁴

1151 (1739) tarihli fermana göre Ermeni, Gürcü, Yahudi, Hintli, Mecusî ve diğer yabancıardan üç yıl boyunca toplanmıştır.¹³⁵

İhracât: Petruşevsky’nin belirttiğine göre Safevîler döneminde “ihracât” terimiyle vergi memurlarının devlet memurları, devlet erkânı ve ordu için topladığı vergiler ve konulan angaryalar kastediliyordu. “İhracât” terimine Nâdir-şah’ın Horasan ahalisinden üç yıllığına topladığı vergiler arasında rastlanmaktadır.¹³⁶ Bu vergiler ve angaryalar, ilgili kayıtlar, incelenen dönemin belgeleri ve sözlü kaynaklarında geçmektedir.

128 Aynı yerde.

129 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 150.

130 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, I, 248 (Farsça metin).

131 Serâne vergisi konusunda bkz. Petruşevsky, *Oçerki*, s. 283.

132 “Astraxanskiye gubernskiye vedomosti”, 1847, № 31.

133 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, I, 248 (Farsça metin).

134 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 284.

135 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, I, 248.

136 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 150.

Rüsûmât: Devlet memurlarının (kethuda, daruga vs.) giderlerini karşılamak için konulan bazı vergiler ve angaryalara rüsûmât deniliyordu. Muhammed Kâzım, rüsûmâtı diğer vergi ve angaryalar arasında göstermektedir.¹³⁷

Esb-i çapar: Şahın ulaklarının atlarının bakımı ve yüklerinin taşınması için gerekli giderleri karşılamak üzere konulan bir vergidir. Esasen esb-i çapar, İlhanlılar döneminden beri bilinen *ulak* kelimesiyle örtüşmektedir. “Astrahan Eyaleti Belleteni”nde yer alan sözünü ettiğimiz ferman çevirisinde esb-i çapar “posta atlarının bakım parası” şeklinde tercüme edilmiş.¹³⁸ Sözü edilen yıllarda daha önce malla ödenen birçok verginin para ile toplanmaya başlanmasıyla birlikte, muhtemelen atların bakım ve yüklerin nakil giderleri için konulan vergiler de nakit olarak tahsil ediliyordu. 1151 (1739) tarihli fermana göre esb-i çapar hâlise arazilerinde ve tiyul olarak verilen topraklarda yaşayan köylülerden alınıyordu.¹³⁹ Bu terim, yalnızca sözü edilen fermana geçmektedir.

Tahvilât: Toplanan nakdî vergilerin merkeze taşınma masrafları için toplanan bir vergi. Muhammed Kâzım’a göre tahvilât, Nâdir-şah tarafından Horasan halkının bir kısmından üç yıllığına tahsil edilmişti.¹⁴⁰ Diğer kaynaklarda bu vergiden söz edilmemektedir.

Pîşkeş: Şah, devlet erbabı ve komutanlara hediye adı altında sunulan mecburî bir vergidir. Pîşkeş, uzun zaman önce gönüllü verilen hediyeye anlamını kaybetmişti ve incelediğimiz dönemdeki diğer vergiler ve angaryalar arasında yer almaktaydı.¹⁴¹ Para, işe, değerli eşya vs. olarak verilmekteydi. Giritli Abraham’ın belirttiğine göre 1736’da şahın memurlarından biri Nahçıvan bölgesinden pîşkeş olarak yaklaşık bin tümen toplamıştı.¹⁴² Muhammed Kâzım, Arap kabilelerinin 1732 yılında Nâdir’e 12 bin at ve 100 bin koyun gönderdiklerini belirtmektedir.¹⁴³

İncelenen dönemde İran’da daha önceleri *konalgâ* adıyla bilinen bir angarya vardı. Buna göre yabancı elçiler, şahın ulakları, devlet memurları ve ordu komutanları raiyetin evlerinde kalabilirlerdi.¹⁴⁴ Rus elçisi

137 Aynı yerde.

138 “Astraxanskiye gubernskiye vedomosti”, 1847, № 31.

139 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiei”, 1743, d. d, I, 248.

140 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 150.

141 Aynı yerde.

142 Abraam Kretatsi, *Patmutyün antsitsn...*, s. 72.

143 Mikluxo-Maklay, Rukopis “âlemarây-i Nâdiri”, s. 195.

144 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 274.

Knaz Golitsın ve maiyyetindekiler Rusya'dan İran'a giderken, ahali bü-yükelçi ve maiyyetindekilerin iâşesini ve atlarının yem ihtiyacını karşı-lamakla yükümlü tutulduğu için, bu haktan yararlanmışlardır.

Harâc-ı mütereddidîn: İncelenen dönemde şah ulaklarının masraf-ları için *harâc-ı mütereddidîn* yani gelip giden şah memurlarının masraf-ları adı altında özel bir terim kullanılmaktaydı. 1151 (1739) tarihli fer-manda bu vergiden söz edilmektedir ve yalnızca hâlise arazilerinde ya-şayan köylülerden alınacağı belirtilmektedir. Söz konusu fermanın çevi-rilerinde bu terim açıklanmadığı gibi (metinde düşmüş),¹⁴⁵ bizden önce yapılan çalışmalarda ve kaynaklarda da bu terime rastlanmamaktadır.

Ulûfe ve sursât: Ordu iâşesi ve sığır yemi adı altında askerî gider-ler için toplanan vergilerdir.¹⁴⁶ Bu vergiler kışlalara ve ayrıca vilayetler-deki askeri birliklere gönderilirdi. Rusya'nın İran'daki maslahatgüzârı İ. Kaluşkin, "Halktan zorbaca toplanan bu bağ ve haraçlar sürekli kış-lalara gönderiliyor ve ahali her geçen gün daha da fakirleşiyordu" diye yazmaktadır.¹⁴⁷ Dağıstan seferinden sonra bu haraçlar nakdî olarak top-lanmaya başlanmıştı.

Sözü edilen bu vergi ve angaryalardan başka, ahaliye, ordunun iâ-şesi, giydirilmesi ve silahlandırılması amacıyla konulan angaryalar da yüklenmişti. 1740'da Rıza Kulı-mirza'ya İsfahan'dan bin kişi toplaması emredilmiş; bunların giysi ve silahlarının da İsfahan halkınca karşılan-ması ferman buyurulmuştu.

Bir eyaletten başka bir eyalete sevk edilen ordunun iâşe masrafları ve diğer giderleri de ahalinin sırtına yükleniyordu. Örneğin Nâdir-şah'ın Dağıstan seferi sırasında İran'ın değişik vilayetlerinden ordu için 300 bin yük iâşe toplanması emredilmiş; bu ferman gereğince birçok şehirde "yedek zahirelerin tamamı şahın ordusunun iâşesi için gönderilmişti."¹⁴⁸

İ. Kaluşkin, 7 Şubat 1741 tarihinde sunduğu raporda şunları ya-zıyordu: "Şu günlerde şahın karargâhından İsfahan beylerbeyine gelen ulaklar, toplanan yeni ordunun maaşları ve diğer ihtiyaçları için bölge ahalisinden gerekli vergileri ve iâşeyi toplayarak hızlı bir şekilde ulaşı-

145 "Astraxanskiye gubernskiye vedomosti", 1847, № 31.

146 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 100, 208; cilt II, s. 10; cilt III, s. 40, 80, 102, 190, 233.

147 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiei", 1736/1747, d. 22, vrk. 24.

148 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiei", 1739, d. 4, I, 385.

tırmasını emreden bir buyruk getirdiler.”¹⁴⁹

Kaluşkin, 16 Eylül 1741 tarihi itibarıyla Derbent'teki hatıralarını anlatırken, Nâdir-şah'ın Derbent ve Bakü genel valilerine haber göndererek ordunun ihtiyacı olan iâşenin toplanması için gayret göstermelerini istediğini, “Derbent genel valisinin kısa sürede ahalinin elinde bulunan un, yağ ve arpa gibi şeylerin hepsini toplamasını, aynı şeyi Bakü beylerbeyinin de yapmasını” emrettiğini belirtmektedir.¹⁵⁰

Halk isyanlarının ve feodal başkaldırıların başlaması üzerine her eyalete askerî birlikler sevk edilmiş; şahın komutanlarının da belirttiği gibi, bu zor dönemde ordunun iâşesi halkın sırtına yüklenmişti. Örneğin 1739'da Horasan sipahsâlârı olan Ali Kulı-han, Rıza Kulı-mirza'ya gönderdiği mektupta, “Horasan eyaleti ahalisinin orada bulunan ordunun tahammül edilmez yükünden dolayı sızlandığını” belirtiyor ve Meşhed vilayetindeki ordunun bundan sonraki masraflarının karşılanmasının istenmesi halinde bunun halkın büsbütün perişan hale düşmesine yol açacağı konusunda uyarıyordu.¹⁵¹

Ordunun gelişi ahalinin durumuna menfi yönde birden etkilemişti, çünkü askerler sanki birer yabancı fâtihtir gibi halkı yağmalamışlardı. Örneğin Kaluşkin, “ordunun, azametini hiç de yaraşmayacak bir şekilde, halkı iliklerine kadar soyarak tahammül edilemez kırgınlıklara sebep olduğunu” belirtmektedir.¹⁵²

Nâdir-şah'ın ordusunun İsfahan'a gelişinin sonuçları hakkında benzeri bir bilgiyi Nâdir'in tabibi Basin de vermekte ve şöyle demektedir: “Şehre ve civar köylere dağılan askerler, her yeri sürülmüş tarlaya çevirdiler. Askerleri, yollarda ve sokaklarda onların açgözlülüğünü doyuracak durumda olmayan 20-30 kişilik grupları beraberlerinde götürüyor-ken görebilirdiniz. Her yerde keyfi davranışlar ve fütursuzluk hâkimdi. Askerlerin İsfahan'da yaptıkları, düşman işgaline uğrayan hiçbir şehirde yaşanmamıştı. Her gün bir ailenin kökü kazınıyordu.”¹⁵³

Herat'ın 1728 yazındaki kuşatılması sırasında, şehir civarındaki tüm köyleri yağmalayan askerler, köylerdeki hayvan yemlerini Belh vilayetine göndermişlerdi. “Onlar, yalnızca bölge sakinlerinin ellerindeki

149 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, 1, 90.

150 Age., d. 7, vrk. 355.

151 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, 1, 539.

152 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 8, 1, 554.

153 Lettres édifiantes, p. 300,

gıda maddelerinin tamamını tıpkı bir çekirge sürüsü gibi yağmalamakla kalmamış, zengin ganimetler de toplayarak geri dönmüşlerdi. Nâdir ise ordudaki komutanlara hil'atlar giydirerek ödüllendirmiş, askerlere de para dağıtmıştı.¹⁵⁴

Hindistan seferi sırasında, şahın fermanına uygun olarak, önceden hazırlanan plana göre küçük askeri birlikler gönderilmişti. Nâdir burada da köylerin tahrip edilmesi sırasında “esir alınmasını” emretmişti.¹⁵⁵

Halkın teşkilatlı şekilde yağma olaylarına maruz kalması, Pers kaynaklarında da zikredilmektedir. Muhammed Kâzım, Habuşan halkının elindeki mahsulatın müsadere edildiğinden bahsetmektedir.¹⁵⁶ Mehdi-han da Çarcuy ahalisinin elindeki erzakın müsaderesi için fethedilmesi sırasında civar köyleri yağmalaması amacıyla askeri birliklerin sevk edildiğini kaydetmektedir.¹⁵⁷

Çerik: Henüz İlhanlılar zamanında mevcut olan vergi ve angaryalardandır. Petruşevsky, çerikin Safeviler döneminde “göçebe kabileler ve muaflara uygulanan, fakat bağımsız feodallerin yerleşik ahalisine yani raiyete uygulanmayan askeri hizmet yükümlülüğü”¹⁵⁸ olduğunu belirtmektedir.

Mevcut kaynaklara dayanarak askeri hizmet yükümlülüğünün incelenen dönemde raiyete de yüklendiğini söyleyebiliriz. Savaşlar sırasında hastalık, açlık ve seferlerin zorluğu, ayrıca isyanlar, firarlar, askerlerin isyan eden sivil vatandaşlara katılması sebebiyle asker sayısının azalması sonucu raiyet de sık sık askere alınmıştır. 1737’de Hemedân serdarı Lutf Ali-han üç bin köylüyü askere almıştı.¹⁵⁹ Yine aynı yıl Ganihan “Bender-Abbas vilayetindendeki köylülerden acilen 3 bin asker toplanması” konusunda talimat vermişti.¹⁶⁰ Astara serdarı Muhammed Hüseyin-han, altı bin köylüyü silah altına almıştı.¹⁶¹ Sık sık köylere bel-

154S. O. Kişmişçev, *Poxodi Nâdir-şaxa v Gerat, Kandagar, İndiyu i sobitiya v Persii posle ego smerti*, Tiflis, 1889, s. 51.

155AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, I, 85, 86. – Askerlerin halkı esir alıp sonra satması orduda çok yaygınlaşmıştı ve ordunun gelir kaynaklarından birisi haline gelmişti. (Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt I, vrk. 119; Mikluxo-Maklay, Rukopis “âlemarây-i Nâdir”, s. 193)

156Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt II, vrk. 186.

157Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 374.

158Petruşevsky, s. 290.

159AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1737, d. 7, I, 460.

160Age., s. 436.

161Age., s. 207.

li tarihlerde hane başına bir kişiyi askere göndermeleri talimatı veriliyor ve bu talimata uymayan köyler baştan sona yakılıp yıkılıyordu.¹⁶²

1730-40 yıllarında çerik kelimesiyle göçebe kabilelerden alınan nakdî vergi kastediliyordu.¹⁶³

Bîkâr: Bu terim Sâsânîler döneminden itibaren “bîkâr” adıyla bilinen bir yükümlülüğü ifade ediyordu. Burhan-ı Katı adlı meşhur sözlükte bu kelime şu şekilde izah ediliyor: “Yevmiyesiz amelelik”. Safevîler döneminde ise “bîkâr” terimi devlet ve feodal adına ifa edilen değişik yükümlülükler anlamında kullanılıyordu. Nâdir-şah döneminde de bu anğarya aynen muhafaza edildi. Horasan’daki inşaat işlerinde, Hazar Denizi adalarına petrol ve tuz götürülmesi, filo kurulması ve benzeri işler gibi angaryalarda ülkenin çeşitli yerlerinden köylüler toplandı.¹⁶⁴

Petruşevsky’nin belirttiği gibi Safevîler döneminde kullanılan bu terim, çok özel bir anlam ifade ediyor ve şahın haremine genç kızlar, şah askerlerine kadın ve odalık temini yükümlülüğü anlamına da geliyordu.¹⁶⁵

Netice: Hazineye aktarılmak üzere ahaliden yapılan anlaşmalar, elde edilen kârlar üzerinden alınan bir vergidir. 1151 (1739) tarihli fermana göre bu vergi üç yıllığına lağvedilmişti.¹⁶⁶ Diğer kaynaklarda “netice” terimine rastlayamadık.

Rahdârî: Yol vergisini daha ziyade tacirler, zanaatkârlar ve ürününü mahalli pazarlarda satmak için götüren köylüler ödüyorardı.

1151 (1739) tarihli fermanla rahdârî kelimesi geçmemektedir. Astrahan Eyalet Belleteni”nde “rahdârî”, mallardan alınan gümrük vergisi olarak gösterilmektedir.¹⁶⁷ Rahdârî kelimesinin başka bir çevirisi, “mallardan alınan nakdi vergi” şeklindedir.¹⁶⁸ Belleten’in ekinde “İran’ın hangi şehrinde kimden ne kadar gümrük veya rahdârî alındığı” konusunu incelediğimizde, malların kısa mesafelere naklinin dahi çok pahalı olduğu görül-

162 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 18, l, 381, 382.

163 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, l, 248 (Farsça metin). – Tarafımızdan verilen ferman çevirilerinde çerik kelimesi “bedelli askerlik parası” olarak çevrilmiş. Buradan söz konusu dönemde askere gitmek istemeyenlerin para ödemek zorunda oldukları sonucu çıkmaktadır.

164 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdir-i*, cilt III, vrk. 17, 192; AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1741, d. 7, l, 102; d. 5, vrk. 304.

165 Petuşevsky, *Oçerki*, s. 293.

166 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, l, 248.

167 Astraxanskiye gubernskiye vedomosti, 1847, № 31.

168 Tserkovno-obşçevstvennyy sbornik, 1878, № 95.

mektedir. Örneğin bir kişi bir malı Tebriz'den Reşt'e götürmek için altı kara gümrüğünden geçmek ve her birinde her yük için rahdârî ödemek zorundaydı. Reşt'ten İsfahan'a mal götürürken ise yol boyunca sekiz gümrük noktası vardı ve her birinde rahdârî ödenmek zorundaydı. 1151 (1739) tarihli fermana göre ahali rahdârî vergisinden muaf değildi.¹⁶⁹

Sözü edilen “belleten”den anlaşıldığına göre henüz ticarî faaliyet başlamadan önce yani tacirin son gümrük noktasına geldiğinde, bütün malına bir değer biçilir ve toplam tutar üzerinden belirlenen vergi burada tahsil edilirdi. Örneğin Reşt'e gelen bir tacir malının toplam değeri üzerinden %3 ödemek zorundaydı ve ayrıca hazine için belirlenen yüzde artabilirdi de. Örneğin İsfahan'da 1000 Ruble için 10 Ruble alınırken, şimdi (yani 1745'de) bu rakam 18 Rubleye çıkmıştı. Keza Bakû'ye getirilen mallardan alınan gümrük vergisi de iki misli artmıştı.¹⁷⁰

Akmişe kelimesi¹⁷¹ getirilen kumaşlardan alınan özel bir gümrük vergisi anlamındaydı. Ancak, bu gümrük vergisinin kumaş olarak mı, yoksa nakit olarak mı alındığı konusunda bir kayıt mevcut değildir.¹⁷² Bu kelimeye ilk defa 1151 tarihli şah fermanında rastladık.

Vücûh-i darbhâne: Sarayın nakdi gelirlerinden biri de bazı şahıslardan alınan alım-satım vergisi ve gümrük resûmu idi ki, fermana göre, bu uygulama muhafaza edilmiş ve daha sonra da uygulamada kalmıştır.¹⁷³

Tetkik edilen malzemeler ve özellikle şah fermanı kullanılmak suretiyle 1730-40 yılları arasında Nâdir-şah'ın devletinde var olan vergi ve angaryaları incelemek, keza daha önce belinmeyen vergileri ve terminolojiyi açıklığa kavuşturma imkanımız oldu.

Mevcut kaynaklarda vergi oranları ve genel yekünü hakkında doğru dürüst bilgiler mevcut değildir. Vergilerin toplam tutarı ancak bölük pörçük ve değişik bilgilerden yararlanarak tespit edilebilir. Örneğin Nâdir-şah döneminde eyaletlerden toplanan vergilerin genel toplamı 64 500 000 liver idi ki,¹⁷⁴ Sultan Hüseyin-şah zamanındaki eyalet vergilerinin toplamından (35 745 846 liver)¹⁷⁵ iki misli fazlaydı ve her yıl Nâdir-şah'ın emriyle ülkenin tüm mahsulat ve gelirlerinin bir liste-

169 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, l, 248.

170 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1745, d. 18, l, 773-776.

171 Akmişe, Arapça “kumaş” kelimesinin çoğuludur. (çev).

172 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, l, 248.

173 Aynı yerde.

174 Sh. Picault, *Histoire des révolutions de Perse*, t. II, Paris, 1810, p. 252.

175 *Tezkiretü'l mülûk*, s. 186.

si çıkarılırdı.¹⁷⁶

Yukarıda belirtildiği gibi Nâdir-şah'ın getirdiği yeni vergi düzenlemesi hazine bütçesinde önemli değişiklikler yapmıştır. Erivanlı Simeon'un kitabında bu konuda dikkat çekici bilgiler vardır. Simeon, Erivan hanlığında Hezar Çahketsi'nin katolikosluk tahtına çıktığı sırada Eçmiadzin manastırının mülkleri ve ekili tarlalarının bir listesini çıkarmak için vergi memurlarının gönderildiğinden bahsederek şöyle demektedir: "... bu kudretli ve merhametsiz Nâdir-şah, her yıl ülkenin tüm gelirlerinin bir listesinin çıkarılmasını emretmişti." Gönderilen memurlar Eçmiadzin manastırının tüm mal varlığının bir listesini çıkarmışlar, fakat mal varlığının miktarı öncekisiyle aynı olmasına rağmen bunlardan toplanan vergi miktarı değişmişti. Örneğin daha önce 10 bağdan toplanan 1 tümen 5 bin dinar vergi, şimdi 9 tümen 8100 dinara kadar çıkmıştı. 19 değirmen, çeltik işleme tezgahı ve yayıktan daha önce alınan vergi 3 tümen 1600 dinar iken (her değirmen, yayık ve çeltik işleme atölyesi için 1690 dinar ödeniyordu), yeni düzenlemeyle 6 tümene (her bir değirmen vs. için 3150 dinar üzerinden) yükselmışti. 500 koyun için alınan 1 tümen 2500 dinar (koyun başına 25 dinar hesabıyla) 2 tümen 6000 dinara (koyun başına 60 dinar); kervansaraylardaki 89 dükkân için alınan vergi 1 tümen 7800 dinardan 4 tümen 200 dinara (dükkân başına 200 dinar yerine 450 dinar hesabıyla) çıkmıştı. Dolayısıyla Eçmiadzin bahçelerinin vergisi 6,5 misli artarken, koyun, değirmen, çeltik işleme tezgahı ve yayık vergileri 2, kervansaraylardaki dükkânların vergisi 2, 3 kat artmıştı.

Yeni vergi düzenlemesine göre Eçmiadzin'in mülklerinden alınan toplam vergi miktarını (mülkdâr köylerinden ve ekin tarlalarından alınan arazi vergileri hariç) Erivanlı Simeon 10 Tümen 6600 dinardan 23 tümen 2100 dinar olarak göstermektedir.¹⁷⁷ Simeon, sözlerini şöyle sürdürüyor: "Böylece onlar kürsünün mülklerinden alınan vergileri artırdıkları gibi, tüm ülkedeki mülk vergilerini de artırdılar."¹⁷⁸

Bilindiği gibi Eçmiadzin manastırı daha önce şah, han ve sultanlar tarafından vergiden muaf tutulmuş, hatta Nâdir-şah dahi manastır adına kayıtlı mülklerin 10 tümen 6600 dinar vergisini affetmişti. Ancak, vergilendirilen genel yükünün artmasına rağmen, manastırın vergiden

176S. Yerevantsi, *Cambr*, s. 146; Arutunyan, *Krupnoye Monastirskoye xozyaystvo v Armenii v XVII-XVIII vv.*, Yerevan, 1940, s. 15.

177S. Yerevantsi, *Cambr*, s. 146, 147.

178Eyni yerde.

muaf tutulan rakamlarında bir artış olmadı. Bu yüzden şahın tahsildarları son kayıtlarla ortaya çıkan genel yekun (23 tümen 2100 dinar) ile Eçmiadzin'in vergiden muaf tutulan genel yekun (10 tümen 6600 dinar) arasındaki farkı katolikostan talep ettiler. İki değirmenin tahrip edildiği, kervansaraylardaki bazı dükkanların boş olduğu ileri sürülerek, uzun tartışmalardan sonra, ödenmesi gereken genel yükün 11 tümen 7950 dinara indirildi. Simeon, "Nâdir-şah'ın ölümüne kadar bu düzen aynen devam etti ve Eçmiadzin her yıl Erivan hanlığındaki diğer manastır mülklerinden doğan 17 tümen 5000 dinar vergiden başka, 11 tümen 7950 dinar vergiyi de ödedi" diye devam etmektedir.¹⁷⁹

Ne var ki, hazırlanan kadastro listelerine bakmaksızın, son derece titiz bir şekilde tespit edilen vergi oranları her zaman dikkate alınmadı. Nâdir-şah'ın keyfi bir şekilde koyduğu bu oranlar sürekli görmezden gelindi.

Safevîler döneminde 1698-1701 yıllarındaki sayımlar sonucunda tespit edilmiş olan vergi normlarının üç defa artırılmasıyla kıyas edilince, 1736'dan sonraki vergi oranları (Nâdir-şah zamanında dahi) yeniden arttı.

1730 yılı sonlarında ahaliden birkaç yıl öncesinden çok aşırı vergiler toplanmıştı.

Bu konuda Kandahar'ın fethi münasebetiyle şahın kampından gönderilen ve 10 Nisan 1738'de Isfahan'da teslim alınan fermana bakarak bir hüküm verilebilir. Kandahar kalesinin ele geçirilmesinden bahsedildikten ve şah askerlerinin kahramanlıkları övüldükten sonra fermanda hiç olmazsa her eyaletten düşmana karşı kazanılan zafer dolayısıyla hediyeler ve paralar beklendiği belirtilmekte, bununla birlikte çapara herhangi bir şey verilmemesi kaydedilerek şöyle denilmektedir: "Çünkü devletin tebaası bu müjdeli haber münasebetiyle ve yardım etmek amacıyla, şükran ifadesi olarak üç yıllık vergiyi peşin olarak ödeyecektir."¹⁸⁰

Yukarıda sözünü ettiğimiz 1151 (1739) tarihli ferman, Nâdir-şah'ın uyguladığı vergi politikasında önemli değişiklikler getirmemiştir. Bu fermanın önemini göstermek amacıyla faksimile metnini ve çevirisini aşağıda veriyoruz.

179 Aynı yerde.

180 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1738, d. 7, l, 184, 1878, 188.

Fermanın çevirisi:

“İman, her şeyden yüce olan Allah’adır”

Ferman-ı hümayûn odur ki,

İran tahtının varisi, övgüye layık, kâmkâr, azametli, padişahın çeşitli âtîfetlerine, Allah’ın gölgesinin¹⁸¹ binlerce inayetine mazhar olmuş, muazzaz ferzend-i encümendi Rıza Kulı-mirza bilsin ki, bugün tevfîk-i ilâhî ile dâru’l hilafe Şahcuvânâbâd ve Hindistan’ın diğer yerlerinin fethi ve teshiri müyesser olmuştur.

Sahibin¹⁸² düsturu ile zengin ülkenin hazinesinin kilitleri, ülkenin çeşitli yerlerindeki hazinelerin anahtarları ihtiyarımıza ve iktidarımızın pençesine teslim edilmiştir.

Feleğin rütbesini yücelttiği Hindistan hanı Muhammed-şah hazretleri, bütün hanları, emîrleri, Hindistan devletinin vilayet ve şehirlerinin hâkimleriyle birlikte hazinelerini, eşine az rastlanır değerli mücevherlerini, dağ gibi güçlü filleri, yani tüm servetlerini mübarek nazarın¹⁸³ önünden geçirip, kulluk ve bağılıklarını bildirdiler. Bizim nüvvâb-ı hümayûnumuz¹⁸⁴ Türkmen kabilelerinin meşhur bir kişisi olduğu ve yukarıda adı geçen padişah da Türkmen asıllı ve yüce Gürkan hanedanının¹⁸⁵ torunlarından olduğu için, Hindistan’ın saltanat tahtı ve yüzüğü mezkur asil padişaha iade ile saltanatı temin edilmiş; sâbıkü’z-zikr vâlâcâh¹⁸⁶ padişah da bu tac bahşedicinin¹⁸⁷ himmetine karşılık Peşaver, Kabul, Gazne ve Sind’i içine alan Atuk nehri boyundaki yerleri, buralarda yaşayan tüm Afgan ve Hezarecat’ın meskenlerinin bulunduğu kuhistanları hâsse-i şerîfime¹⁸⁸ pişkeş olarak sunmuştur. Ol hazretin (Muhammed-şah’ın) iltimasına binaen rıza gösterilmiş ve oralar memâlik-i mahrûseye¹⁸⁹ dahil edilmiştir. Mürüvvet ve hakkaniyet muktezâsınca kabul etmeliyiz ki, Ezeli Padişahlar Padişahı ve ebedî Mâliki’l

181 Yani şahın.

182 Nâdir-Şah’ın.

183 Yani Nâdir-şah’ın.

184 Yani Nâdir-şah.

185 Babürlülerin.

186 Adı geçen yüce mertebeli.

187 Nâdir-şah’ın.

188 Padişahın şahsi mülkü.

189 İran devletine.

Mülk'ün hazinesinden bir lütuf ve merhamet nişanı olarak bu nimet ve özel hediyeler bîzeval devletin nasibi olmuştur. Bu yüzden tüm reaya ve itaat altında bulunan ahali, özellikle dünyayı aydınlatan güneşin doğduğu İran'ın, devlet-i Nâdirî'nin ahalisi, bugüne kadar imkanları ve gücü nispetinde, büyük bir sabırla, canı ve malı pahasına gücünü zorlamış; dahası, bu yüce yolda hizmet etmeye hazır olduklarını belirtmişler, böylece himaye-i hümayun, inayet-i hakanî ve sultanın sonsuz lütuflarının çıktığı serâperdenin gölgesinde güneşin ışıklarından ve meşakkatlerden korunmuşlardır. İmdi; bu koyun yılının Nevruz gününden itibaren üç yıl boyunca memâlik-i mahrûse İran'ın tüm vergileri, kabilelerin toprakları, erbabî arazileri¹⁹⁰ ve raiyet arazileri de dahil olmak üzere, aşağıda detaylı olarak belirtildiği üzere, mal-u cihat ve müteveccihâtı ödesinler. Erbabî yerleri, raiyet toprakları,¹⁹¹ serkâra bağlı arazi oluşuna bakılmaksızın, hâlise arazileri ve tiyullar hariç, hanedana ait araziler ve vakıf arazileri dışındaki tüm topraklardan vergi alınacaktır:

Netice vergisi: Tamamıyla alınacaktır.

Merâî, mevâşî vergisi, çoban-begi vergisi ve göçebe, erbabî ve raiyetin ödemekle yükümlü olduğu diğer vergiler, isimleri defterde yazılı olanlar ve rüsumat tam olarak ödenecektir.

Mal-u cihat, müteveccihât-ı mülkî, ser-şumârî, yani hâlise ve tiyul arazilerindeki ahali hariç, raiyet, erbabî ve vakıflara ait arazi¹⁹² vergileri tam olarak ödenecektir.

Ermeni, Gürcü, Yahudi, Hintli, Mecusî ve diğerlerinden toplanan cizye tam olarak alınacaktır.

Özel gümrük¹⁹³ vilayetlerinde çerik ve yasak-keş olarak alınan vergiler elâtan [göçebe kabilelerden] üç yıllığına alınmayacak; fakat mülazımlar düstur gereğince, divan reisinin talebine uygun olarak vergi toplayacak; göçebeler ise üç yıl geçtikten sonra tekrar bu vergileri tam ödeyecektir.

Kurallarda bir değişme olmayacak ve vergiler geçmiş yıllara uygun olarak toplanacak ve ödenecektir.

Darphâne vergisi – tam olarak ödenecektir.

¹⁹⁰Mülkdârların toprakları.

¹⁹¹Azat köylüler.

¹⁹²Yani raiyet, mülkdâr ve vakıf arazilerinden devlet hazinesine aktarılan topraklar.

¹⁹³Yani büyük gümrük idarelerinin bulunduğu eyaletler.

Rahdârî vergisi, gümrük vergileri ve kumaş ithal vergisi ve bunlara bakmaksızın İranlı tacirler ve diğerlerinden alınan vergiler tam olarak tahsil edilecektir.

Hâlise arazilerinde yaşayan ahaliden kanunlara göre alınan vergiler yine tam olarak alınacaktır.

Tiyul arazilerinden tam vergi alınacaktır.

Tebaanın mülk geliriyle alâkası bulunmayan bazı vergilere tâbi hâlise ve tiyul arazilerindeki ahaliye gelince, sabık kurallara uygun olarak onların itaatsizlik göstermemeleri için eski haliyle bırakılmalarını uygun gördük. Ancak, bazı arazi sahiplerinden alınan esb-i çap par ve harac-ı mütereddidîni hâlise ve tiyul arazilerinde yaşayanlar da ödeyeceklerdir. Erbabîlerin yaşadıkları vakıf arazisinde bulunanlar erbabîlerin,¹⁹⁴ hâlise arazisindekiler hâliselilerin tâbi oldukları hükme tâbidirler.¹⁹⁵

Değerli oğlum bu en değerli fermanın mazmununu anlamışsa, onu çoğaltarak memâlik-i mahrûse İran'ın her yerine göndersin ki, valiler ve zabitler bu düstur üzere amel ederek yanlış yola sapmasınlar.

İran'ın vali, zabıt ve vergi tahsildarları bu yıl geçen senenin hesaplarını ve bundan sonraki yılların hesaplarını makarrebü'l hakan ve memâlikin mustavfisi serkâr Mirza Muhammed Bakır'ın defterhanesine ödesinler.

Üç yıldır vergiye tabi olan göçebeler, erbabî ve raiyet, bu fermana binaen hiçbir şey ödemeyeceklerdir. Hâlise ve tiyul arazilerinde yaşayıp da daha önceki düstura göre vergi ödeyenler, bu fermana göre vergi ödeyeceklerdir.

Eğer vergi tahsildarları bu koyun yılında hafifletilmiş vergi düzenlemesine rağmen göçebelerden, raiyetten veya erbabîlerden normal vergilerin dışında, kanunu uygulayanların bulunmadığı herhangi bir mahalde, bir vergi almışlarsa, bunları raiyete iade etsinler ve bu yüce fermanın hilafına hareket etmesinler.

Bundan sonra kendi gelir ve gider cetvelinin bir suretini sözü edilen yüce kişinin önüne koyan her kişiye, o yüce kişi devlet hazinesinden bir ödül versin.

194 Yani üç yıl süreyle vergiden muaf.

195 Vergi ödeyeceklerdir.

İnşaallah, mevkeb-i hümayûnun gidişinden sonra,¹⁹⁶ vergileri hakkaniyetle toplayan ve hakkani davranan her kişi iltifata boğulacak, suistimalde bulunan kişi ise cezalandırılacaktır.

Divan-ı âlide görevli üst düzey mustavfiler bu en yüce fermanın mazmununu divan defterine yazarak, ona göre iş tutsunlar.

Hicri 1151 yılı Zilhicce ayında yazıldı.

Ferman metni, bize yalnızca 1730-40 yılları arasındaki vergi ve yükümlülükleri aydınlığa kavuşturma imkanı vermekle kalmıyor, aynı zamanda o dönemde kullanılan terminolojiye vakıf olmamızı ve bazı hükümler çıkarmamızı da kolaylaştırıyor.

Öncelikle şunun altını çizmek gerekir ki, ülke ahalisinin büyük bir kısmı (tiyul ve hâlise arazilerinde yaşayanlar¹⁹⁷) normal vergileri ödemekten ve diğer yükümlülükleri (mal-u cihat, müteveccihat-ı mülkî, ser-şumârî, harac-ı mütereddîd) yerine getirmekten azat edilmemişti. Hâlise kelimesi, gelirleri (tıpkı devlet arazilerinin gelirleri gibi) doğrudan şaha ait olan hanedan arazileri¹⁹⁸ anlamındadır. Dolayısıyla kendisini büyük bir gelirden mahrum etmek istemeyen Nâdir-şah, hâlise arazilerinde yaşayan ahaliyi vergiden muaf tutmamıştır.

Vakıf arazilerinde yaşayan azat köylüler ve cemaatler, üç yıllığına hazineye ödenen bazı vergilerden muaf tutulmuşlardı.¹⁹⁹ Toprak sahiplerinin (mülkdâr) ödedikleri vergiler ve yerine getirmek zorunda oldukları yükümlülükler değişmediği için, bunlar, hem daha güçlenmişler hem de vaktiyle hazineye ödedikleri vergiler azalmıştır. Bununla birlikte vergi ödeyen kesimin durumunda herhangi bir iyileşme gerçekleşmemiş-

¹⁹⁶Nâdir'in İran'dan ayrılışından sonra.

¹⁹⁷Yukarıda belirtildiği gibi Nâdir-şah diğer arazi sahiplerinin aleyhine olarak hâlise topraklarını hayli genişletmişti.

¹⁹⁸Tezkiretü'l mülûk, s. 147; belki de bu yüzden Kaluşkin köyleri doğrudan "hazine arazileri" olarak göstermiştir.

¹⁹⁹Kaydetmek gerekir ki, incelediğimiz dönemde vakıf arazileri (ki Safevîler döneminde Şii din adamları devlet yönetiminde önemli rol oynadıkları için bu araziler çok önemliydi) hızlı bir şekilde küçülmüştür. (Bkz. J. Fraser, *The history of Nâdir shah*, p. 121). Bundan başka devlete ait arazilerin büyük bir kısmı da (Afgan ve Osmanlı istisnaları sırasında tahrip olması ve köylülerin kitleler halinde yaşadıkları toprakları terketmeleri sebebiyle) ıssız kalmış, bu topraklar Nâdir tarafından satın alınarak eski haline getirilememiştir. (Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 150). Azat köylülerin ve cemaatlerin ellerinde bulunan topraklar ise vakıf arazilerinin çok önemsiz bir kısmını oluştuyordu.

tir. Nâdir-şah, özellikle vakıf arazilerinin önemli bir kısmının müsadere edilmesinden sonra şahtan memnun olmayan Şii din adamları (ki bunlar Safevî hanedanı yanlılarıydı) ile ilişkilerini düzeltmek amacıyla vakıf arazilerini vergilerden muaf tutmuştur.

Nâdir-şah, mülkdârları (erbabîleri) ve azat köylüleri üç yıllığına vergiden muaf tutarken üretimin artacağını ümit ediyor ve böylece bütününü âtil durumdaki tarım arazilerini canlandırmayı düşünüyordu.

Bununla birlikte sözü edilen topraklarda yaşayan ahali tüm vergilerden azat edilmiş değildi. Fermana göre, arazi sakinlerinin “gelirine bakmaksızın” tespit edilen tüm vergiler yine alınacaktı. Daha önce belirttiğimiz gibi, bu tür vergilerin sayısı bir hayli fazlaydı.

Neticede, vergi hariç olmak üzere, tacirlerden tüm vergilerin alınmasına yine devam ediliyordu. Yaptığı alış-verişler için darphane vergisi ödeyen şahıslardan ise artık bu vergi alınmayacaktı.

Ahali, geçmiş yıllara ait vergi bakayasını ödemek zorundaydı. Bir kural olarak, bu emir, şahın vergi tahsildarları ve kötü kalpli zorbalardan tarafından vahşî bir şekilde uygulandı.

Ferman metninin yakından tetkiki, literatürde Nâdir-şah devletinde ahalinin üç yıllığına tüm vergilerden azat edildiği şeklindeki görüşün tekrar gözden geçirilmesine imkan tanımaktadır.

Nâdir-şah’ın fermanı, vergi mükellefi ahalinin durumuna fazla bir iyileştirme getirmemiş; daha önce ödenen vergilerin büyük bir kısmı yine tahsil edilmiştir. Hazineye bazı vergileri ödemekten azat edilenler de, fermana göre, daha önce hazineye aktardıklarını gelirlerini yükseltme imkanı yakalayan toprak sahipleri tarafından sömürülmeye devam edilmiştir.

Diğer malzemelerin yanı sıra, vergi politikasının ve vergilerin tetkiki hususunda birinci derece önem taşıyan bu belgede, başka önemli veriler de mevcut. Örneğin valilerin geçmiş yıllara ait vergi bakayalarını hazineye aktarmakla yükümlü oldukları belirtilmektedir ki, bu da onların aynı zamanda vilayetlerde vergilerin toplanmasından sorumlu olduklarını göstermektedir. Bundan başka fermana Nâdir-şah’ın Hindistan seferi sonrasında Peşaver, Kabul, Gazne, Sind vs. gibi toprakları kendi hanedan mülkleri arasına katmak suretiyle şah topraklarını genişlettiğini görüyoruz.

Mevcut kaynaklara göre, fermanla sözü edilen avantajlar dahi gerçekte hiç hayata geçirilmemiştir. Örneğin, Rıza Kulı-mirza, fermanın yürürlüğe girdiği sırada “.. ahali vergi yükü altında inerken, hâlâ ardı arkası kesilmeyen şekilde haraç toplamayı sürdürüyor, kişi başına düşen vergiler yükselmeye devam ediyordu.”²⁰⁰ Hâlise topraklarını hazine köyleri olarak niteleyen Kaluşkin, vergilerin ve geçmiş yıllara ait ödenmeyen vergilerin “gittikçe şiddetini artıran yüklenmeler”le tahsil edildiğini yazmaktadır.²⁰¹ Kaluşkin, resmi verilere dayanarak aynı yıl şu satırları yazmıştı: “.. tüm İran’da fakirlik saatten saate katlanıyor ve her yerde tebaadan tahammül sınırını aşan vergiler alınıyor... Eğer bu böyle devam ederse, tacirler ve biçare ahali ne kadar dayanabilir bilmiyorum.”²⁰²

Ne var ki Nâdir-şah, memurlarından vergi tahsilatıyla ilgili raporlar isterken, ülkedeki perişanlık ve tahribata uğrayan topraklar hakkında bir tek kelime duymak istemiyordu. Nâdir’in bu fermanından başka iki fermanı daha vardır. Ne yazık ki bu fermanlar günümüze ulaşmamıştır. Bu fermanlarda Horasan (1731) ve Isfahan (1734) halkının üç yıllığına vergiden azat edildiği belirtilmekteydi. Daha önce belirtildiği gibi Nâdir-şah, Horasan’ı devletin siyasi merkezi yapmak için ekonomik yönden güçlendirmek istiyordu. 1733’de yayınladığı fermanla “mal-u cihat ve divan defterlerinde belirtilen yükümlülükler konusunda kimsenin üç yıl boyunca tebaayı rahatsız etmemesi”ni emretmiş ve bu işin sorumluluğunu da eyaletin vergi tahsildarları ve mübaşirlere yüklemişti.²⁰³ Ayrıca âtıl arazilerde ve devletin sahiplerinden satın aldığı topraklarda “halk vergilerinin büyük bir kısmından (mal-u cihat, ihracât, pişkeş, sursât, tahvilât) azat edilmişti.”²⁰⁴

Muhammed Kazım’ın belirttiğine göre, Nâdir, 1734’de Fars ve İran Körfezi’nin sahil kesimindeki büyük isyan bastırıldıktan sonra, merkezi İran’da iktidarını sağlamlaştırmak için “Bu bölgede (Isfahan’da) üç yıllığına ahaliyi mal-u cihat ve ihracâtta muaf tutmuştur.” Ancak, kaynaklarda bu buyruğun ne dereceye kadar uygulandığı konusunda herhangi bir bilgi yok. Fakat Nâdir’in çağdaşı olan yazarların eserlerinde ahalinin vergi tahsildarlarından, köylerin harabe hale gelmiş olmasından ve Isfa-

200 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1740, d. 6, 1, 138, 139.

201 Aynı yerde.

202 Aynı yerde.

203 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 150.

204 Aynı yerde.

han halkının bilhassa vergilerden azat edildikten sonra dahi perişan halde bulunmaktan yakındıkları konusuna defalarca atıfta bulunmaktadır.

Kaldı ki, Nâdir'in fermanı da halk kitlelerinin arzusunu tatmin etmekten uzaktı. 1739 Mayıs'ında, yani vergilerin kaldırılmasıyla ilgili şah fermanının İran'a gelişinden sonra, bu ülkeye seyahat düzenleyen Otter, İranlı köylülerin yaşantısıyla ilgili oldukça karanlık bir tablo çizmektedir.²⁰⁵ Otter, Nâdir'in Hindistan seferinden önce halka yaptığı cömert vaatleri seferden dönüşüne kadar yerine getirmediğini ve halkın ağır vergiler altında ezildiğini kaydetmektedir.²⁰⁶

Hanway'in kaydına göre halk Nâdir-şah'ı büyük bir sevinçle karşılamıştı. Çünkü ahali, Hindistan ve Orta Asya'ya düzenlenen üç yıllık sefer sırasında ele geçirilen büyük servetin kendisini kalabalık orduyu besleme zahmetinden kurtaracağı ümidindeydi.²⁰⁷ "Ama bu hesapsız hazine yalnızca onun (Nâdir-şah'ın) iştahını kabartmaya yaradı."²⁰⁸ Hanway, Hindistan ve Orta Asya seferlerinden sonra yaşanan bu tarifi imkansız sefaletin sebebini Nâdir'in ordusunu Hindistan'dan getirdiği hazineye el sürmeden beslemeye kalkışmasında görmektedir.²⁰⁹

Her şeyden önce çoğunluğu Özbek, Afgan ve diğer halklardan oluşan orduyu beslemek için gittikçe artan para ihtiyacını karşılamak amacıyla mahsulle ödenen vergilerin önemli bir kısmı nakit vergiye çevrilmişti. Vergi tahsildarlarına sık sık "zahire ihtiyacının karşılanması için para toplamaları" emrediliyordu.²¹⁰

Bratişçev, 5 Mayıs 1742'de Derbent'ten şöyle yazacaktı: "... hazret-i âlileri, tüm saltanatı boyunca yeni birliklerle orduyu takviye ediyor, ayrıca mutat vergiler dışında, sıkı önlemlerle büyük çapta nakit para toplamaya çalışıyordu..."²¹¹

Orduya iâşe götüren kervanların eşkıya saldırıları yüzünden tehli-

205 J. Otter, *Voyage en Turquie*, vol. II, p. 13-14.

206 Age., p. 89.

207 Jones Hanway, *An historical account of the british trade over the Caspian sea: with the authors journal of travels from England through Russia into Persia, and back through Russia, Germany and Holland*, vol. II, London, 1754, p. 399. Bundan sonra J. Hanway, *An historical account*.

208 Age., s. 400, 401,

209 Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 197, 198.

210 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1745, d. 6, I, 340.

211 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1742, d. 5, I, 43.

keye maruz kalması sebebiyle en uç güzergâhları tercih etmeleri nakliye maliyetlerini artırıyordu. Örneğin 1742’de İsfahan’dan Dağıstan’a gönderilen bir batman yükün nakliye masrafı Rus parasıyla yaklaşık 10 Ruble (aşağı yukarı 10 bin dinar) idi.²¹² Bu yüzden ordunun masraflarının önemli bir kesimi nakit olarak karşılanıyordu. Görgü tanıkları, 1740’larda nakit vergi toplanmasının arttığını belirtmektedirler. Örneğin Bratişçev 1743’de Hemedân’dan şöyle yazacaktı: “... hazret-i âlileri, tüm ülke ve eyaletlerde buyruklar vererek sık sık insafsız nakdi vergiler toplatıyordu..” Yalnızca İsfahan “ve kasabalarından 600 000 Ruble cezanın dışında, vergi tahsildarlarının aşırı yolsuzlukları sebebiyle dört milyon daha toplanmış; böylece Pers ahali nefret basamağının en sonuna ulaşmış, her geçen gün daha da fakirleşmişti ki, bunun tarifi imkansız. Dahası, Nâdir yönetimi sırasında tüm İran’da ahali yaşamak istemiyor, kendine ölümü diliyordu.”²¹³ Kaldı ki, bir kural olarak, nakdi vergi toplanmasının yanı sıra (tabii ki mahsulle ödenen vergiler de vardı) vergi tahsildarlarının zorbalıkları da hız kesmiyordu. Örneğin Lerch’in 1745-46 yılına ait bir kaydına göre Nâdir, Şamahı halkından 150 bin Ruble istemişti. “Ama serdar ve müfettişleri, kendi ceplerine girecek bir şeyler koparmak amacıyla, istenilen meblağı biçare ahali için daha da ağırlaştırmışlardı.”²¹⁴ Basın, gönderdiği mektuplarda şu satırları karalayacaktı: “Ölçüsüz ve acımasız vergiler yüzünden halk sefil oldu. Onun komutanlarının açgözlülükleri ahalinin sefaletini daha da artırdı.”²¹⁵

Rus konsolos Bakunin, 25 Şubat 1747’de Reşt’ten şu satırları yazıyordu: “Bugün tüm Gılan’da paraya ihtiyaç çok fazla... Vergi tahsildarları şahın emirlerini yerine getirirken âdet haline getirdikleri para toplanının dışında, buldukları gümüş, altın, eşya ve malları da hesaba dahil etmeden silip süpürüyorlardı.”²¹⁶

Büyük masraflar gerektiren yağma seferleri de eskisi gibi bereketli geçmiyordu. Dahası, Dağıstan seferi (1741-43) Nâdir-şah’a zafer ve ganimet getirmemişti. Nâdir, büyük askerî ve maddi kayıplar verince, 1742-43’de askerî karargâhından gönderdiği buyruklarda, geçmiş yıllarda bizzat kendisinin affettiği vergilerin toplanmasını istediği gibi, yeni

212 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, 1, 259.

213 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 4, 1, 384.

214 Büschings “Magazin”, Bd, X, s. 405.

215 “Lettres édifiantes..”, p. 290.

216 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 3, 1, 164.

vergiler ve cezalar da ihdas etmişti.²¹⁷ Rus danışman Bratişçev 3 Mayıs 1743'de Petersburg'da şu satırları yazacaktı: “.. hazinesini Dağıstan'da kaybeden ekselansları, çareyi kendi tebaasına yönelmekte buldu. Eyalet beylerbeyi ve valilerin gözünden kaçamayan, savaşıların elinden kurtulamayan ahali, hiçbir zorbanın sergilemediği tarifi imkansız bir yağmaya ve cezalara maruz kaldılar. İnsanlara kelepçe ve zincir vuruluyor, sopa atılıyor, inim inim inletiliyordu. Ayrıca vergilerin dışında yardım paraları da talep ediliyor, insanlara şefkatsizce gaddar muameleler yapılıyor, ahali hemen her gün infaz ediliyor ve insafsızca dövülüyordu. Kısacası tam bir tiranlık hâkimdi.”²¹⁸

Hükümet, hazine gelirlerini artırmak için köy, şehir ve eyaletlerde yaşayan ahaliden çeşitli bahanelerle büyük çapta paralar istiyordu. Nâdir-şah'ın çağdaşı olan yazarların şahitliğine nazaran “tüm İran'da salınan sayısız vergilerin dışında, şahın insafsız taleplerine binaen halktan çeşitli vesilelerle büyük miktarlarda paralar da toplanıyordu.”²¹⁹

Hastalıklardan ölen veya seferler sırasında hayatını kaybeden askerler ve hatta firar eden savaşılar için,²²⁰ hangi köyden yahut şehir-dense, oranın ahalisine ceza kesiliyordu. Özellikle Osmanlı ile girilecek olan savaş (1743-46) hazırlıkları sırasında cezalar sıklaşmıştı. “1743'de Isfahan'a bağlı yerleşim birimlerinin birinden Rus parası ile 4600 bin Rubleye tekabül eden bir para cezası toplanması emredilmişti.”²²¹ 1745'de Gence ve civarından normal vergilerin dışında 111 bin tümen istenmişti ki, bir yıllık verginin çok daha üzerindeydi.²²²

Nakdî vergiler her zamankinden çok daha yükselmişti. Örneğin tüm Gılan bölgesinden 1743'de 40 bin Rubleye tekabül eden vergi toplanması emredilmesine rağmen, 1747'de yalnızca Reşt ve civarından bunun iki misli para istenmişti.²²³

217 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 46; AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, l, 43.

218 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 3, l, 530.

219 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, l, 779.

220 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 6, l, 566.

221 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 4, l, 384. 1734-35 yılında Beluc Muhammed-han'ın isyanından sonra isyan eden Fars kabilelerine 300 bin tümen yani yaklaşık 3 milyon Ruble ceza kesilmişti. (Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 274).

222 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1745, d. 17, l, 684.

223 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. I, l, 78. Tüm bu veriler, Rus diplo-

Nâdir'in tarihçisinin anlattığına göre, her gün gelen çaparlar tüm ülkede uygulanan vergi toplama işiyle bağlantılı olarak yüksek miktarda cinayetlerden ve yağmalardan söz ediyorlardı. Luristan'ın en büyük kabilelerinden Bahtiyarîlerin reisleri masraflarla ilgili hesap vermele-ri için saraya çağırılmışlar; Nâdir onlara işkence ettirdikten sonra iki ay içinde istenilen meblağı temin etmelerini istemişti. Her bir reise 100 ve 200 bin tümen toplaması emredilmiş, bunun üzerine Bahtiyarîler isyan bayrağı açmış;²²⁴ isyancılar Nâdir'in yakınlarından olan ve kısa süre önce Irak beylerbeyliğine atanan Kırklı oymağının reisi Muhammed Ali-han'a katılmışlardı.²²⁵ İsyân bastırılmış ve Lur ordusu (Muhammed Kazım onlara ayak takımı ve hırsızlar ordusu demektedir) darmadağın edilmişti.²²⁶ Aynı şekilde Kirman halkı ve memurlarıyla da hesaplaşıldı. Nâdir, Kirman'dan ayrıldıktan sonra ordusuyla diğer eyaletlere yö-neldi; ahaliden, memurlardan ve yöneticilerden büyük meblağlarda para talep etti.²²⁷

Belh ve Andhoy halkına büyük meblağlarda vergiler yüklenmişti. Muhammed Kazım'ın anlattığına göre "Nâdir İranlılardan yana kafası rahatladıktan sonra (Belh ve Andhoy) oymaklarından 200 bin (tümen) toplanmasını emretti." Belh ve Andhoy ahalisi tüm mallarını satarak sa-ryaya 170 bin tümen gönderdi. Fakat vergi tahsildarlarının daha fazla üzerlerine gelmesi bu bölgedeki kabilelerinin isyan etmesine yol açtı.²²⁸ Nâdir, ağırlıklı kesimini göçebe Kürdlerin oluşturduğu Habuşan'dan da hazineye 140 bin tümen verilmesini isteyince, isyan bayrağı açtılar ve Nâdir'in ordu saflarında bulunan Kürdler kampı terk ederek dört bir yana dağıldılar.²²⁹

Ekonominin büsbütün berbat hale gelmesi, devletin bazı bölgele-ri arasındaki iktisadi ilişkilerin kopması ve iç pazarın çökmesi sebebiyle dış ticaretin daralmasının ardından talep edilen nakdî vergiler köylü-

matlar tarafından Rus para birimine çevrilerek gösterilmiştir. Kaynaklarda 1743 ve 1745 yıllarına ait ruble-tümen paritesini gösteren herhangi bir bilgi yoktur. Ancak 1747'de bir tümenin 10 rubleye tekabül ettiği bilinmektedir. (AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 3, l, 472).

224Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 171, 172.

225Age., vrk. 171.

226Age., vrk. 173.

227Age., vrk. 238.

228Age., vrk. 247.

229Age., vrk. 179.

lerin ekonomisini büsbütün çökertti. Bu yüzden köylüler, vergi ödeme-yi reddederek, şahın tahsildarlarını öldürüp isyan bayrağı açtılar. Vergi memurları vergileri ancak askerî birliklerin yardımıyla toplamaya başladılar. Zaman zaman askerlerin de isyancılara katılması sebebiyle İran'da vergi toplamak için Nâdir'e daha sadık olan Afgan ve Özbek birlikleri devreye sokuldu. Örneğin, 1746'da Reşt'te vergi toplamak için Özbek savaşıçılardan oluşan bir birlik sevk edilmişti.²³⁰

Yukarıda belirtildiği gibi, vergi tahsildarları kendi ceplerini şişirmek için genellikle belirlenen miktardan daha fazla meblağ talep ediyorlardı.

Vergiler toplanırken köylüler genellikle sert bir şekilde bastırılıyor, zincire vuruluyor ve kollarına kişen (kelepçe) takılıyordu.²³¹ Ahalinin vergi ödemekten âciz kaldığı hallerde şahın emriyle evleri satılarak para toplanıyordu..²³²

Lerch, Reşt'te halkın maruz kaldığı acımasız işkencelere şahitti. Rus büyükelçiliği personeli, kaldıkları evin yakınında feryatlardan ve sopa seslerinden gece gündüz rahat edemiyorlardı. Golitsın'ın mahalli yöneticilerden mesai arkadaşlarının rahatsız edilmemesini talep etmesi üzerine işkenceler başka bir yerde yapılmaya başlanmıştı.²³³

Lerch'in eserinde *fellah-ı çubuk* denilen bir işkenceden söz edilmektedir. Bu işkence, şah için vergi toplamaya fazla vakit olmadığı zamanlarda devreye sokuluyor ve her yerde halktan vergi toplamada usta-laşan Afganlar kullanılıyordu.²³⁴ Pers kaynaklarında köylülerin zaruret halinde vergiyi ödeyebilmek için aile bireylerini satmak zorunda kaldıkları belirtilmektedir ki, Muhammed Kazım da böyle yazmaktadır.²³⁵ Vergi memurları, Nâdir-şah'ın buyruğuna binaen vergileri ve bakayalarını "son kuruşuna kadar tahsil etmek" zorundaydılar.²³⁶ Muhammed Kazım, tahsildarların vergiyi "sopa atarak" topladıklarını anlatmaktadır.²³⁷

Raiyetin ekonomik yönden çöküşü dev adımlarla devam ediyordu.

230 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1746, d. II, 1, 21; 1739, d. 5, I, 539.

231 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 3, I, 530.

232 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1747, d. I, I, 78.

233 Büschings "Magazin", Bd. X, s. 432.

234 Age., s. 417.

235 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 46.

236 Age., vrk. 167.

237 Age., vrk. 191.

Teknik yönden geri kalmaları sebebiyle tarım üretimi bir türlü artmıyordu. Ülkenin belli bölgeleri arasındaki ticari ilişkilerin daralması, iç pazarın çökmesi ve rahdarî vergilerinin artması mahsulatı da üretimi de düşürmüştü. Raiyet, vergileri ve asker iâşe giderlerini ödedikten sonra elinde kalan az miktardaki mahsulü de nakdî vergileri karşılamak için satmak zorundaydı. Eğer ellerinde bir şeyler kalırsa, onu da işkencecilerine (vergi tahsildarlarına) vermek zorundaydılar.

Mahsulle ödenen bazı vergilerin ve büyük meblağdaki cezaların nakdî vergiyle yer değiştirmesi, yalnızca yeni askerî bölüklerin oluşmasından değil, aynı zamanda askerlerin bir kısmının ve vergi tahsildarlarının nakdî tahsilat yapmasından da kaynaklanıyordu. Ülkenin müstahsil gücünün genel durumu bu ağır yükü kaldırabilecek durumda değildi. Tabii üretim, mal-para ilişkilerinin zayıflığı, genel iktisadî çöküntü ve ülke eyaletleri arasındaki ticarî ilişkilerin kopukluğu sebebiyle, nakdî vergi ve cezaların uygulanması başlı başına bir külfet getirmiş ve ahalinin bundan sonraki iktisadî gelişimini de olumsuz yönden etkilemişti.

Ekonomideki genel çöküntü ve vergi boyunduruğunun güçlenmesi azat köylülerin, feodallere bağlı cemaatlerin ekonomik durumunu da zayıflatmış ve vergi ödeyemez hale gelmelerine yol açmıştı. Müstahsil kesimin bel kemiğini oluşturan küçük çiftçiler, kilit noktayı oluşturuyorlardı ve ülke ekonomisinin çökmesinin başlıca nedeni haline gelmişlerdi.

Safevîler döneminde göçebe kabilelerin durumu, raiyete nazaran biraz daha iyiydi. Göçebe kabileler ordunun bel kemiğini oluşturdukları için raiyet kadar vergi ve angaryalara muhatap değillerdi. Ama Sultan Hüseyin-şah'ın zamanında vergi zulmü artınca onların durumları da zayıflamış ve kendilerinden alınan vergiler iki misline çıkmıştı. Nâdir-şah döneminde ise kişi başına defalarca artırılmış olan yasak-keş vergisi²³⁸ ödemeye başlamışlardı. Örneğin 1744 yılında daha önce 3 bin tümen ödeyen Dumbul kabilelerinden 100 bin tümen vergi istenmişti. Göçebe kabileler de tıpkı raiyet gibi önemli meblağda nakdî cezalar ödemek zorundaydılar. Ayrıca, daha önce değinildiği gibi, göçebe kabileler yerleşik düzendekiler arasına cebren yerleştirildiklerinde, raiyetin (yerleşiklerin) ödemek zorunda oldukları vergileri ödemek ve ifa ettikleri an-

238Petruşevsky, *Oçerki*, s. 335.

garyaları da yerine getirmek zorundaydılar.²³⁹ Orduda hizmet veren elât (göçebeler) maaşlarını tam olarak ve zamanında alamadıkları zaman açlık ve sıkıntıya mahkumdular. Bu yüzden raiyet ve elât, evlerini ve otağlarını terk ederek asi eşkiyaların saflarına katılıyor; isyan bayrağı açıyor, diğer bölgelerdeki asilerle birleşiyor veya sınır dışına kaçıyorlardı.

Nâdir-şah'ın devletinde 1730-40 yılları arasında feodal sömürünün hızlı bir şekilde artması, ağır bir ekonomik çöküntüyü, sert sınıf çatışmalarını ve feodal sınıfları arasında dahi husumetleri beraberinde getirmiştir. İnfazlar ve zorbalıklar Nâdir'in biraz gaddar olduğuna şahitlik etmektedir.

Tüm feodal toplumlarda olduğu gibi, Nâdir'in devletinin iktisadi dayanağı, küçük zanaatkârların kendi çaplarında yaptıkları üretimin yanı sıra, küçük köylü tarımı idi. Devâsâ bir bürokrasi yönetimi ve kalabalık ordu, devlete ait arazilerin mesahasının sürekli büyümesi ve ardı arkası kesilmeyen savaşlar, sömürü yüzünden zayıf düşmüş ahalinin ve özellikle köylülerin hesabına besleniyordu.

239Age., s. 313.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

NADİR-ŞAH'IN DEVLET YAPISI

Nâdir-şah'ın devleti, tipik bir asker-i-feodal hükümdarlıktı. Şahın hükümrânlığı sınırsızdı. Safevî şahları zamanında var olan emîrler şûrası, vezir-i azam, korçu-başı, kullar-ağası, eşik-ağası başı, tufengçi-başı, divanbegi ve vekil-nevis'den oluşuyordu²⁴⁰ ve çok fazla yetkiye sahip değildi. Fakat Nâdir tahta çıkar çıkmaz onu fiilen ilga etmişti.²⁴¹

“Nâdir tahta çıkar çıkmaz İranlılara şerikleri olmadan saltanat sürmek istediğini belirtmiş ve her ne kadar devlet şûrasını tesis etmiş ve onları eyaletlerin sayısına göre taksimlemişse de, kendi fikri alınmadan herhangi bir önemli karar vermemelerini emretmişti.”²⁴² Sayısız infazlar ve zorbalıklar, Nâdir'in pek de merhametli olmadığına şahitlik etmektedir.

Her feodal toplum gibi, Nâdir'in devletinin ekonomik temeli de, küçük zanaatkârların kendi başlarına yaptıkları üretimlerin yanı sıra, küçük çaplı tarım üretimi üzerine atılmıştı. Devâsâ bir yönetim mekanizması, devlet arazilerinin genişlemesi ve ardı arkası kesilmeyen savaşlar sebebiyle oluşturulan kalabalık ordu, zayıf düşmüş ahalinin ve özellikle köylülerin hesabına besleniyordu.

Ne var ki köylülerin yaptıkları üretim, daha XVII. Yüzyılın sonlarından itibaren çökmeye başlamıştı. Henüz Safevî devletinin çökmesinden önce başlayan feodal didişmeler ve ardı arkası kesilmeyen savaşlar, Afgan ve Türk istilacıların yedi yıllık hâkimiyeti, onların İran, Azerbaycan ve Ermenistan toprakları üzerindeki boğuşmaları, bu ekonomik çö-

240 *Tezkiretü'l-mülûk*, s. 13.

241 İlk makamın ilgasıyla ilgili olarak bkz. Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 1.

242 [S. Reşetov] “İstoriya o persidskom şahe...”, s. 185.

küntüyü hızlandırmış, müstahsil güç ciddi şekilde hırpalanmıştı. Afganlar ve Türkler tarafından fethedilmiş olan ahalinin maruz kaldığı yağma ve sömürü sonucunda, bu boyunduruktan kurtulmak amacıyla geniş bir kurtuluş hareketi kendini göstermişti. Yukarıda Nâdir'in büyük bir popülariteye sahip olduğu ve halkın onun şahsında bağımsızlık mücadelesinin organizatörlüğünü gördüğünü gösteren belgeler sunulmuştu.

Nâdir'in çağdaşı olan bazı Batı Avrupalı ve Rus yazarların (hadi Pers vakayinâme yazarlarına da değinmeyelim) onun yönetiminin ilk dönemini ideal bir yönetim gibi göstermeleri dikkat çekicidir. Bunlardan birisi şu satırları yazacaktı: "Elde ettiği zaferlerden dolayı artan şöhreti karşısında kendisine meyleden halkın yavaş yavaş sevgisini kazanmaya çalışıyordu. Önce gittiği herhangi bir yerde kendisi için karşılama töreni düzenlenmemesini, halkın bu törenler için herhangi bir masrafa girmesini istemediğini açıkladı... Nâdir, tüm düzensizlikleri ortadan kaldırmak, kabileler ve sınıflar arasındaki çatışmaları durdurmak, eyalet yöneticilerinin, üst düzey memurların, kadıların ve diğer memurların kendisine arzettikleri davaları çözmek için kolları sıvadı; mevkisine ve geçmişteki hizmetlerine bakmaksızın suçluları sert bir şekilde cezalandırdı. Her gün şehre inerek, tacirlere, ahaliye zarar verenler hakkında bazen herhangi birini, bazen herhangi bir danışmanını dinledi; şehrin süslenmesinden fakir ve perişan ailelerin dertlerini hafifletmeye kadar pek çok şeyle ilgilendi."²⁴³

Ne var ki, bu tür demagojik takdimler, Nâdir'in ahaliyi daha fazla sömürmeye ve onun direncini kırmaya yönelik davranışlarının üstünü örtemezdi. Onun bu yöndeki siyaseti, 1736'da tahta çıkmadan daha önce, henüz 1730 yılı başlarında kendisini göstermişti.

Biçare köylüler, Afgan işgalcilere karşı başlattığı mücadelede Nâdir Kuli-han'ı desteklerken, menfur yabancıların defedilmesinin omuzlarındaki vergi yükünün hafifleteceğini ve yaşantılarının iyileşeceğini ümit ediyorlardı.

1720 sonları ile 1730 yılı başları arasındaki dönemde Afganlara ve Osmanlı'ya karşı mücadele eden Nâdir ve Tahmasp Şah ciddi şekilde para sıkıntısı içindeydiler. Bu yüzden mevcut vergileri azaltmadıkları gibi, orduyu besleyebilmek için birçok ilave vergiler ve angaryalar koy-

dular. Diğer bir ifade ile, Afgan ve Osmanlı istilacıların kovulması, halk kitlelerinin durumunda bir iyileşmeye yol açmadı. Köylülerin üretimi ağır vergiler yüzünden ciddi hasar gördü. Sonuçta, köylülerin vergileri ödeyemez hale gelmeleri, acımasız baskıları beraberinde getirdi. Bu tecavüzler ve vergi memurlarının zulmü, ateş ve kanla bastırılan isyanları körükledi.

Nâdir-şah'ın ağır vergi politikası ve köylülerin iktisadî ve sosyal tahakküme karşı direnişini bastırma gayretleri, sınıf çatışmalarının hızlı bir şekilde artmasına yol açtı. Feodal boyunduruğa karşı köylülerin başlattıkları isyanların yanı sıra göçebe kabilelerin ve fakir şehirli ahalinin direnişi, Nâdir-şah'ın devletin de sonunu getiren en temel faktörler arasında yer aldı.

Şah saltanatının sosyal dayanağı, birkaç gruptan oluşan feodal sınıflardı.²⁴⁴ Bunlar arasında en etkilisi ve imtiyazlısı, göçebe ve yarı göçebe kabile beyleri idi. 1720'lerde İran ve Kafkaslardaki Afgan ve Türk istilasî döneminde, Nâdir Kuli Horasan kabilelerini itaat altına almak için mücadeleye giriştiğinde, sırtını Kızılbaş Avşar kabilelerine ve Horasan'daki Kürdlere dayamıştı. "Nâdir'in yanında yer alan samimi kabileler başında, - diye yazmakta Mehdi-han, - ikisi ön plandaydı: Biri Nâdir'le akrabalığı bulunan Avşarlar, diğeri Deregez ve Ebiverd'de yaşayan ve Horasan'ın en önde gelen kabilelerinden olan Kürdler." Aynı yazar eserinin daha ileriki sayfalarında, Nâdir'e samimi şekilde destek veren ve ona inanan başka kabilelerin de olduğunu, ama müstakbel şahın sırtını bu iki kabileye dayadığını belirtmektedir.²⁴⁵ Bu durum, Avşar kabile beylerinin ve diğer bazı Horasan zadegânlarının İran'daki diğer göçebe veya yarı göçebe beylerine kıyasla daha imtiyazlı hale gelmesinde önemli rol oynamıştır.

Örneğin Mehdi-han, Avşar Çerağ-bek ile Celayir²⁴⁶ Tahmasp-bek'in

244Petruşevsky, bu konuda şu dört ana grubu saymaktadır: 1) Göçebe ve yarı göçebe kabilelerin beyleri; 2) Eski yönetici feodal aileler; 3) Din adamları (Ermenistan'da Hristiyan din adamları); 4) Merkezi ve mahalli yönetim bürokrasisi. (*Oçerki*, s. 89).

245"Materialı po istorii turkmen...", T. II, s. 119.

246Calayir veya Celayir kabilesi hakkında N. A. Aristov şöyle der: Moğollar dönemi-ne kadar Calayirlerin adı hiç geçmez. Çingiz-han'ın Çağatay'a verdiği dört bin kişilik ordunun kumandanları arasında Calayir kabilesinden Muka-noyon'un adı geçtiğine göre, Çağatay'ın bölüğünün bir kısmının Calayirlerden oluştuğu ve onların o

henüz 1720 yılının ortalarında Nâdir Kuli'nın saflarına katılarak Melik Mahmud Sistanî'ye karşı savaştıklarını belirtmektedir.²⁴⁷ Celayir kabilelerinin vekili olan Tahmasp-bek, diğer kabile beyleriyle birlikte Nâdir'in hizmetine girdi ve daha sonraki günlerde şahın çok büyük güvenini ka-

tarihten itibaren Tanrı Dağları civarına geldikleri düşünülebilir. Her ne kadar bah-tını denemek için Moğolistan'dan Çağatay'ın ordusuna katılmak amacıyla bazı ak-rabalarının kendilerine katılmış olmasına rağmen, elbette ki Calayirler sayıca ka-labalık değillerdi. Moğolistan'da olduğu gibi Mâverâünnehr'de de Çağatay ulus-u-nun yönetiminde birçok Calayir beyi sarayda önemli noktalara getirilmişti ve ayrıca hassa birliklerinde de bulunuyorlardı. Bu beylerden bazılarının adları Timur'u an-latan tarih kitaplarında geçmektedir. Timur, Behram-calayir'in ölümü üzerine onun şehrini oğlu Adilşah'a vermiştir. Herhalde Çağatayîlerin biri Moğolistan'da, diğeri Mâverâünnehr'de hüküm süren iki kola ayrılmasından sonra Calayirler de iki kola ayrıldılar ve Çağatay'ın Moğol hassa birlikleri arasında Calayirler de vardı. Bura-da günümüzde torunları küçük gruplar halinde Özbek kabileleri arasında gösteri-len Mâverâünnehr Calayirleri üzerinde durulmaktadır. Tabii ki Moğolistan'daki Ca-layirlerin nüfusu azdı ve günümüzde Kopal kazasında 16 bin çadırdan daha faz-la bir nüfusa sahip olan Calayir taifesini Çağatayî Calayirlerin torunları olarak gör-mek mümkün değildir. Belki yalnızca Balgalı ve Kalçılı oymakları Calayirlerle kan bağları bulunan akrabalarıydı. Çünkü Zeravşan vadisindeki Kette-kurgan kazasında yaşayan Calayirler bu iki oymak arasına karışmışlardır. Daha sonraları Calayir oy-makları arasında bazı Dulat (nisbeten Botpay kabilesindeki Siirçi ve Canıs kabile-sindeki Calayirlerdeki Bayçığır'a tekabül eden Çıgır oymağı) ve Atban (Sarımbet ve Koçkar oymakları) boylarına rastlanmaktadır. Andas boyu içinde muhtemelen yakın bir zamanda onun bünyesine karışmış olan Kara-Kargızlar (Kırgızlar'ın bir alt şu-besi) vardır. Supatay'daki Ak-marka ve Kara-marka Calayir oymakları, Altay'daki Marka Gölü'nün adını çağrıştırmaktadır ve bizi bu adı taşıyan bir Karluk boyu-nun bâkiyeleri olabileceklerini düşünmeye zorlamaktadır. Çünkü Karluklar Tan-rı Dağları'na güneybatı Altaylardan gelmişlerdi ve sanırım Altay'daki Marka Gölü adından alınan bu ismi de buraya taşımışlardı. 1865 Alatav nüfus sayımında Calayir-lerin Murza oymağı arasında Hoca-Nazar-mayda ve Hoca-Nazar-appak kolu tespit edilmiştir ki, belki de bunlar, Yunus-han'ın çocuklarından uzakta, Moğolistan'da, Doğu Türkistan'da kalan ve Calayirlere katılan, saray çevresindeki din adamları ola-rak Çağatay ordasında göçebe halde dolaşan ve Çağatay Türkleri arasında İslam'ı yayayan insanların torunlarıydılar. Genel olarak Büyük Cüz içindeki Calayir taifesi, ilk başlarda Calayir boyundan herhangi birinin önderliğinde oluşan ve değişik faktörle-rin etkisiyle, aralarında gerçek Calayirlerin sayısı ilk önceleri az olsa bile, birbirine kenetlenip sağlam bir yapı oluşturmayı başaran farklı kökenli boyların belli kesim-lerinin oluşturdukları bir koalisyondu.

Aristov daha sonra sözlerini şöyle sürdürmektedir: "Ben Calayir soyunun ağırlıklı olarak Dulat ve Kırgız kökenli olduğu sonucuna varıyorum."

Celayirlerden bir kol daha sonra Moğollarla birlikte İran'a gelmiş, İlhanlıla-rın zayıflamaya başladığı sırada Irak'ta yönetimi ele geçirmişlerdi ki, Timur'la Sul-tan Bayezid'in arasının açılmasında en büyük rolü oynayan Ahmed Celayir de on-lardandır. (çev.)

zanarak onun en gözde kumandanlarından biri oldu. 1731'de Uçruj, Çermugan ve Hacılar bölgesinin hâkimi olarak tayin edildi.²⁴⁸ 1733'de ise Huzistan, Fars, Kirman ve İran Körfezi ordularının başına geçerek Fars hâkimi Beluc Muhammed-han'a karşı savaşmakla görevlendirildi.²⁴⁹ Tahmasp-bek, 1736'da Mugan kurutultayına katılmış ve yeni şahın seçilmesi komedisinin sahnelendiği olayda şahın özel güvenini kazanan yedi kişi arasında yer almıştı.²⁵⁰ Nâdir'in büyük oğlu Rıza Kulı-han Horasan genel valisi tayin edilip de (1736) şahın Hindistan ve Orta Asya seferi sırasında naip olarak atanması üzerine, Tahmasp-bek de han unvanı verilerek tüm ülkenin silahlı kuvvetlerinin başkomutanı yapılmıştı. Zaman zaman Belh ve Andhoy'a sefer düzenlemek zorundaydı.²⁵¹ 1740'de Kabul'dan Batı Afganistan kabilelerinin isyan ettiği haberi gelince, Tahmasp-bek Afganistan ve Muhammed-şah'la imzalanan anlaşma gereğince Nâdir'in yönetimine geçen ve Babürlülere ait olan Kuzeybatı Hindistan'a serdar tayin edilerek isyanı bastırmak üzere gönderilmişti. Mahalli beylere de onun emrine girmeleri, buyruklarını yerine getirmeleri konusunda yarlıklar yollanmıştı. Tahmasp-bek, 1744'de Nâdir-şah'ın fermanına uygun olarak Fars serdarı tayin edildi ve Fars hâkimi Tagi-han'ın isyanını (1744) bastırması için gönderildi.

Nâdir'in ordusu değişik kabilelere mensup gönüllülerden oluşuyordu, ama üst düzey mevkiiler hep Horasan kabileleri Avşar, Kürd ve XVII. Yüzyıldan itibaren Kızılbaş kabileleri arasında yer alan bazı Bayat kabilelerinin askeri-feodal beylerine aitti.

Afşar Muhammed Hüseyin-han, Muhammed Kazım'ın el yazmasında sık sık Irak serdarı (1743-44) olarak zikredilmektedir.²⁵²

Afşar Baba Ali-bek'in oğlu Feth Ali-han Kiyanî de şahın mukarrebîni arasında yer alan beylerdendi. Birçok isyanın bastırılması ve çeşitli askerî operasyonlarda o görevlendirilmişti. Feth Ali-han, Karnal savaşı sırasında Babürlü şahın askerleriyle birlikte oluşturulan Cezayirçi birliklerini yönetti ve Merv'deki Kacar isyanını bastırmak üzere

248 Aynı yerde.

249 Age., s. 135.

250 A. K. Bakixanov, *Gülistan-ı İrem*, s. 113.

251 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 132, 133; Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 170.

252 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 46, 232.

gönderilen tenkil ordusunun başında yer aldı.²⁵³

Feth Ali-han'ın daha önce şahın fermanıyla Fars ve Maskat serdarlığına atanan kardeşi Kelb Ali-han Avşar, Merv serdarı olarak gösterilmektedir.²⁵⁴ Esterâbâd Kacarlarının isyanı bastırıldıktan sonra Kırklı Avşarlarından daha önce Kirman hâkimi olan Saru-han, başka bir göreve tayin edilen Avşar Muhammed Hüseyin-han'ın yerine Esterâbâd hâkimi olarak atanmıştı.²⁵⁵ Avşar Aşur-han Babalu 1742'de Azerbaycan serdarı olarak gözükmektedir. Kırklı Avşarlarından Allaberdi-han 1744'de Fars beylerbeyi olarak atanmış ve aynı bölgenin beylerbeyi olan Tagi-han'ın isyanı bastırması için emrine 20 bin kişilik bir ordu verilmişti.²⁵⁶ Nâdir-şah'ın oğulları Rıza Kulı-mirza, Nasrulla-mirza, İmam Kulı-mirza, ayrıca kardeşi İbrahim-han'ın oğulları olan yeğenleri Muhammed Ali-han (ki İbrahim-han'ın 1738'de öldürülmesinden sonra adı İbrahim-han olarak değiştirilmiştir) ve Ali Kulı-han ordunun en üst kademelerine atanmışlardı. Çemişgezek Kürdlerinden Hacı-han adlı bey, 1738'de Nâdir-şah'ın ordusuna topçı-başı tayin edilmiş, daha sonra Luristan serdarlığına getirilmişti.²⁵⁷ Nâdir-şah'ın beylerinden bir diğerrinin adı Kürd asıllı Efe Hasan-han'dı.²⁵⁸ Yukarıda belirtildiği gibi Nâdir-şah'ın ordusunda Bayat beylerinin de ağırlığı vardı. Örneğin Bayat Hasan-han, Nişapur serdarıydı ve yine Bayat beylerinden Muzafferhan Nâdir-şah tarafından 1744'de Afgan kabilelerinin isyanını bastırmak için gönderilmişti.²⁵⁹

Nâdir-şah'ın ordusunun üst mevkilerini işgal eden bu Avşar, Kürd ve Bayat beyleriyle ilgili verdiğimiz listenin eksik olduğu muhakkak. Fakat elimizdeki kaynaklar ordudaki diğer kabilelere mensup bu beyler hakkında daha fazla bilgi sunmamaktadır.

Ana vilayetlerdeki beylerbeyi makamları elbette ağırlıklı olarak Avşar kabilelerine mensup beylere dağıtılmıştı.

Nâdir-şah döneminde devletin siyasi ve askeri merkezi haline gelen Horasan'ın yönetimi (Nâdir'in tahta çıktığı dönem de dahil olmak üzere)

²⁵³ Age., vrk. 192.

²⁵⁴ Age., vrk. 49.

²⁵⁵ Age., vrk. 26.

²⁵⁶ Age., vrk. 26, 55, 73 vd.

²⁵⁷ Age., vrk. 150.

²⁵⁸ Age., vrk. 175.

²⁵⁹ Age., vrk. 111.

sırasıyla Nâdir-şah'ın oğulları ve yeğenleri, aynı zamanda Avşar beylerinin temsilcileri olan hanedan mensuplarındaydı. Örneğin 1728'de Melik Mahmud Sistanî'nin öldürülmesinden hemen sonra Horasan hâkimi olarak Nâdir'in kardeşi İbrahim-han tayin edilmişti. 1736'da ise Horasan hâkimi Nâdir'in büyük oğlu Rıza Kulı-han'dı.²⁶⁰ 1739'da ise Horasan hâkimi Nâdir'in yeğeni Ali Kulı-han'dı.²⁶¹ Nâdir, tahta çıktıktan hemen sonra kardeşi İbrahim-han'ı başkomutan ve Azerbaycan, Gürcistan ve Dağıstan'ın genel valisi tayin ederek, adı geçen eyaletlerdeki beylerbeylerini onun emrine verdi.²⁶² Giritli Abraham, bu listeye Nahçıvan Hanlığı ve tüm Ararat bölgesiyle birlikte Erivan serdarlığını da ilave ederek İbrahim-han'ı "ikinci şah" olarak adlandırmaktadır.²⁶³ İbrahim-han'ın 1738'de öldürülmesinden sonra, ondan boşalan mevkie oğlu Muhammed Ali, babasının adı ve unvanıya tayin edildi.²⁶⁴ 1739'da Güney Azerbaycan genel valiliğine Avşar Kırklı oymağından Emîr Aslan-han getirildi. Emîr Aslan-han, Nâdir-şah'ın yakın akrabalarındandı.²⁶⁵ 1743'de ise Tebriz Hanlığı'nın hâkimi, tüm Azerbaycan Hanlığı'nın serdarı ve Erivan Hanlığı'nın silahlı kuvvetlerinin komutanı olarak Avşar Aşurhan Babalu getirilmişti.²⁶⁶

Nâdir-şah'ın Şirvan vilayetine tayin ettiği valiler de yine Avşar kabile beyleri arasında yer alan kişilerdi. Örneğin 1736'da Nâdir'in tac giymesinden sonra Avşar beyi Mehdi-han bu vilayete vali tayin edilmişti.²⁶⁷ Mehdi-han'ın mahalli isyanlardan biri sırasında öldürülmesinden sonra bu mevkie Avşar Kırklı oymağından Serdar-bek, 1744'de ise yine Avşar Haydar-bek getirildi.²⁶⁸ Henüz 1733'de Herat valisi, Nâdir-şah'ın oğullarından Nasrulla-mirza idi. Pir Muhammed-han ve Hürremâbâd'lı Kürd Baba-han da sırasıyla Herat valiliği yaptılar. 1743-44'de Herat valisi Avşar Muhammed-han'dı. Henüz Safevîler döneminde bile Kirman beylerbeyliği tevarüsen Avşar oymaklarından birine mensup

260 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 170.

261 Aynı yerde.

262 Aynı yerde.

263 Abraam Kretatsi, *Patmutyun antsitsn...*, s. 57.

264 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 130.

265 Bakixanov, *Gülstan-ı İrem*, s. 120.

266 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 4, I, 638; Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 130-133.

267 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 170.

268 Bakixanov, *Gülstan-ı İrem*, s. 120.

beylerdeydi.²⁶⁹ Tabii olarak Nâdir-şah da buradaki düzeni bozmadı. Avşar Saru-han, Muhammed Kazım'ın elyazmalarında birkaç kez 1743-44 yıllarında Kirman genel valisi olarak zikredilmektedir.²⁷⁰ 1746'da Kirman valisi Avşar Şah Kulı-han'dı.²⁷¹ Kirman'da durum böyle olduğu gibi, Urmiye bölgesinde de henüz Safevîler döneminde dahi beylerbeyliği Avşar kabilesine mensup beylerdeydi.²⁷²

Biz, özellikle Nâdir-şah döneminde, bu bölgelerde (Horasan, Güney Azerbaycan, Şirvan, Herat, Kirman, Urmiye) hüküm süren beylerbeyleriyle ilgili verileri aktardık. Çünkü elimizdeki kaynaklarda bu şahıslarla ilgili daha fazla bilgi mevcuttur. Adı sayılan bu bölgelerde Nâdir-şah'ın tüm yönetimi boyunca böylərbeyliği özellikle değişik Avşar kabilelerine mensup oymaklardan çıkan beylere aitti. Bununla birlikte, yukarıda belirtildiği gibi, diğer birçok eyalet ve bölgelerde de Nâdir-şah döneminde yönetim Avşar beylerindeydi.

Kaynaklarda diğer kabile beylerinden olan beylerbeylerinin sayısı gerçekten azdır.

Nâdir-şah'ın siyasi ve askeri dayanağı olan Horasan'ın göçebe kabile beylerinin güçlerinin kontrol altında tutulabilmesi için bu kabileler arasında ölçülü bir konsolidasyona gidildiği görülmektedir. Diğer yandan Nâdir-şah'ın emriyle ülkenin çeşitli yerlerinden 12 bin Avşar Horasan'a getirilip iskan edilmiş; buna karşılık diğer büyük ve güçlü kabileler, birbirlerinden koparılacak çoğu kez birbirinden uzak değişik bölgelere iskan edilmiştir ki, Nâdir-şah'ın bunu yapmaktan amacı, onların güçlerini kırmak ve itaat altında tutmaktır.

Nâdir'e düşmanlık besleyen beylerin etkisini ve askeri gücünü kırmak için şah yönetimi başka tedbirler de (örneğin Kacar kabilelerinin tenkili) almıştı. Esterâbâd'daki Kacarlar fazla kalabalık olmayan Kızılbaş kabilelerden biriydi ve bunlar XVIII. Yüzyılın birinci çeyreğinden öncesine kadar kendi topraklarını, güçlerini ve imtiyazlarını muhafaza etmişlerdi. Afgan istilasından sonra başlayan savaş döneminde Esterâbâd bölgesi savaş alanının dışında kalmıştı ve bu yüzden daha az tahribat görmüştü. Safevî hanedanının yıkılışı, merkezi yönetimin or-

269Petruşevsky, *Oçerki*, s. 121.

270Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 26, 27.

271Age., vrk. 233.

272Petruşevsky, *Oçerki*, s. 128.

tadan kalkması, mahalli hanların, özellikle de Kacarların güçlenmesine zemin hazırlamıştı. Kacar Feth Ali-han, henüz Safevîler döneminde Esterâbâd beylerbeyi idi ve 1720 yılında oldukça güçlenmiş, bölgenin hâkimi haline gelmişti. O, Şah Tahmasp'ın Afgan ve Osmanlı fâtihtlerle girdiği savaşta tahtını ve ordusunu kaybetmesine yol açan mağlubiyetler (1723) üzerine ona kol kanat germiş, Tahmasp'ın hizmetine girmiş ve küçük yaşlı şahı adeta kuklaya çevirmişti. Çünkü şahın askerî gücünü artık Esterâbâdlı Kacarlar oluşturuyordu ve bunların kumandası da Feth Ali-han'ın elindeydi. Feth Ali-han'ın öldürülmesi, Nâdir'e iktidar mücadelesinin yolunu açmıştı. Nâdir-şah, tahta çıktıktan sonra Esterâbâd beylerbeyi olarak Muhammed Hüseyin-han'ı atamıştı. Nâdir'in hesabına göre, Kacar kabilelerinin başına bir Avşar hanının emîr olarak tayini, Kacarların gücünü sınırlayacaktı.

Ne var ki Esterâbâdlı Kacarlar buna Yomud'larla birlikte Feth Ali-han'ın oğlu Muhammed Hasan-han'ın önderliğinde isyan ederek cevap verdiler. İsyanın 1744'de bastırılmasından sonra Esterâbâd beylerbeyi olarak yine önce Avşar Muhammed Zaman-han, sonra Kırklı oymağından Saru-han atanmıştı.²⁷³ Demek ki Kacarların bu büyük isyanı, Nâdir-şah'ı bu kabile beylerinin gücünü sınırlama politikasından vazgeçirememişti.

Kacarlar, özellikle XVI-XVII. Yüzyılda Merv ve çevresini yurt edinmişlerdi. Son Safevî şahı döneminde ve Afganların İran'ı istilas sırasında bu bölgenin hâkimi Kacar Muhammed Ali-bek idi. Sultan Hüseyin, onun gücünü ve bağımsızlığını kırmak için Merv'e üç defa ordu sevk etmiş, fakat hepsi de sırasıyla Muhammed Ali-bek tarafından geri atılmıştı. Muhammed Kazım, onun gerçek anlamda bağımsız bir hâkim olduğunu ve hiçbir hâkimi sınırlarından içeri sokmadığını belirtmektedir.²⁷⁴ Nâdir-şah tac giydikten kısa süre sonra Merv'in yönetimini Avşar Baba Ali-han'ın oğlu Kelb Ali-han'a verdi.²⁷⁵ Fakat Orta Asya seferinden dönerken Merv'e uğradı (1741) ve onun emriyle birçok memur ve komutan cellada teslim edildi. Merv şehrinin yönetimi de tekerrar yerli Kacar hanedanı beylerine bırakıldı ve Merv beylerbeyi olarak Muhammed Ali-bek'in oğlu Kacar Şah Kulu-bek tayin edildi.²⁷⁶

273 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 233.

274 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 126.

275 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 38, 39.

276 Age., vrk. 282.

Muhammed Kazım'ın kaydına göre Safevîler döneminde Mervli Kacarların topraklarının sınırları dahiline Çahça, Mehne, Kainat, Tursiz ve Sebzevar da giriyordu. Nâdir-şah, Hindistan seferinden kısa bir süre önce bu toprakları devlet hesabına müsadere etmişti. "Ne zaman maaşların ödenme vakti gelse, cihangüşâ, bu maaşların Horasan'dan getirilerek Merv'li asâkir-i mansuraya teslim edilmesi yönünde ferman çıkarırdı."²⁷⁷

XVI. Yüzyıldan 1804'e kadar Gence ve Karabağ beylerbeyliği kısa fasıllarla, fakat kuşaktan kuşağa hep Ziyadoğlu (bir Kacar oymağı) hanlarının elinde bulunmuştur.²⁷⁸ Mugan kurultayına katılan Ziyadoğlu Uğurlu-han,²⁷⁹ Nâdir-şah'a karşı açıkça cephe alan ve onun tahta çıkmasına karşı duran çok az kişiden biriydi. Bu yüzden Nâdir-şah, tac giydikten sonra, güçlü hanların durumunu zayıflatmak ve nüfuzunu azaltmak için Dağlık Karabağ ve Zengezur'daki beş Ermeni melikliğini onlardan kopararak, Mil ve Karabağ bozkırında göçebe halde yaşayan kabileleri üzerindeki hâkimiyetine son verdi.²⁸⁰ Göçebe Kazarlar ve Şemseddinli kabilelerinin toprakları Kartli meliki Tahmures yönetimine verildi. Uğurlu-han'a yalnızca Gence bölgesi bırakılmış ve Gence beylerbeyi unvanı muhafaza edilmiş, Karabağ Kacarlarının bir kısmı ise Horasan'a göçürülmüştü. Uğurlu-han, 1743'de İbrahim-han'la birlikte Dağıstan'da Car kabileleriyle girdiği savaşta hayatını kaybetti. 1743'de ise, kaynakların belirttiğine göre, Gence beylerbeyi artık Ziyadoğlu aşi-retinden değil, Çemişgezekli Kürd Hacı-han'dı. Nâdir-şah, büyük ihtimalle bu ailenin en nüfuzlu üyelerinden birinin - Uğurlu-han'ın- ölümünü fırsat bilerek yerli hanların iktidarını ortadan kaldırmaya girişmişti. Fakat Nâdir-şah'ın ölümünden sonra Ziyadoğulları, her ne kadar ellerinden alınan toprakları istirdat edememişlerse de, eski güç ve azametlerini tekrar kazanacaklardı.²⁸¹

Dülkadir kabilesi hanları, Safevîler döneminde Fars beylerbeyliğini tevarüsen ellerinde tutuyorlardı.²⁸² Ama I. Abbas bu bölgenin başına yeni gulam beylerden birini, kendi albayı Allaberdi-han'ı getirmişti. 1736-1744 yılları arasında Fars beylerbeyi, Nâdir'in yanında yer alan

²⁷⁷Age., vrk. 128, 129.

²⁷⁸Petruşevsky, *Oçerki*, s. 122.

²⁷⁹Abraam Kretatsi, *Patmutyun antsitsn*, s. 40.

²⁸⁰Bakixanov, *Gülistan-ı İrem*, s. 142.

²⁸¹Petruşevsky, *Oçerki*, 122-124.

²⁸²Age., s. 121.

kişi, yeni feodal bürokratlardan Tagi-han'dı.²⁸³ Fakat Tagi-han'ın görev yerinin değiştirilmesinden sonra bölge beylerbeyleri sık sık değiştirildiye de, hiçbiri Dülkadir kabilelerinin beylerinden değildi.

Safevîler döneminde Herat valileri hep Şamlu kabilesi beyleriydi.²⁸⁴ Fakat Nâdir-şah döneminde artık bu imtiyazı kaybetmişlerdi. Giritli Abraham'ın eserinde 1736 yılında Herat beylerbeyi olarak Horasan göçebe beylerinin reisi Pir Muhammed-han'ın adı geçmektedir. Fakat Nâdir-şah'ın tac giymesinden sonra Herat beylerbeyi olarak Kürd Babahan tayin edilmişti.²⁸⁵

Anlaşılan Nâdir-şah, kendi iktidarını sağlamlaştırmak için birçok eyalette İran'ın değişik göçebe ve yarı göçebe beylerinin temsilcileri olan mahalli hanların hanedanlarını fiilen ortadan kaldırmayı denemişti. Fars, Herat, Horasan, Gence, Şirvan, Güney Azerbaycan, Esterâbâd ve Erivan beylerbeyi olarak askeri-feodal beyler tayin edilmişti, ama bunlar arasında onlarca ve hatta yüzlerce yıldır bu bölgelerin yönetimini elinde tutan ailelerden hiç kimse yoktu. Artık beylerbeyi makamını sivil bürokrasiden gelen kişiler ellerine almışlardı.

Nâdir-şah'ın kabileleri parçalayıp dağıtması, topraklarını müsaade etmesi, bir kabile beyini başka bir göçebe kabilenin başına reis olarak ataması, tüm bunlar, Avşarlar gibi devletin üst düzey mevkilerine gelen göçebe kabile beylerinin nüfuzunu sınırlamaya yönelik siyasî tedbirlerdi. Bu konuda ilk seçilen hedef Kacarlardı. Bununla birlikte Nâdir-şah özellikle 1740'larda Horasan Avşar ve Kürd beylerinin çok güçlenmesini de istemiyor; aksine ordusunda birliklerin başına Afgan ve Özbek kumandanlar tayin ediyordu. Hatta bazı Afgan ve Özbek beyler Nâdir tarafından eyaletlere beylerbeyi olarak atanmıştı. Örneğin Abdali kabilesinden olan Gani-han önce Herat, sonra Derbent beylerbeyi olmuştu.²⁸⁶ Nâdir-şah, perişan hale gelmiş ve dışlanmış yerleşik ve göçebelerin isyanlarını bastırmak, fethedilen halkların kurtuluş hareketlerini ezmek ve asi hanları tepelemek için geniş ölçüde Afgan ve Özbek paralı askerleri kullanmıştır. Şah tarafından iltifatlara boğulan Afgan ve Özbek kabile beyleri, sonuna kadar ona sadık kaldılar ve özellikle de 1747'deki aske-

283 Aynı yerde.

284 Aynı yerde.

285 Abraam Kretatsi, *Patmutyun antsitsn*, s. 40.

286 P. G. Butkov, *Materiali dlya novoy istorii Kafkaza s 1722 po 1803 g.*, t. I, SPb., 1869, s. 233, 234.

ri suikast sırasında bu sadakatlerini gösterdiler.

Nâdir, göçebe beylerden sınıfsal, siyasî ve askerî bir destek gücü oluşturduktan sonra, kendisine muhalif olan bazı hanların direnişlerini sert bir şekilde bastırdı ve bu konuda değişik kabilelerin feodal beyleri arasındaki rekabetten faydalandı. Ama tek başına bir manevra ve askerî üstünlük, bu güçlü feodal grupların desteğini sağlamak için yeterli değildi. Dolayısıyla Nâdir, göçebe beylerini yine çömertçe ödüllendirmek, devlet gelirlerinden onlara da pay ayırmak zorundaydı ki, bunun da tek yolu yerleşik köylü ve şehirli ahaliyi sömürmek ve fethedilen ülkelerin ahalisini yağmalamaktı.

Çiftçilerin ve şehirli ahalinin sömürülerek elde edilen gelirler, tarım ve ticaretin daha fazla gerilemesi, küçük zanaatkârların perişan olması demekti ki, bu durum, kaçınılmaz olarak fâtiş orduyu göçebe feodalleri zenginleştirmek için fethedilen ülkelerde ahaliyi yağmalayan bir güç durumuna getirdi. Aslında Nâdir-şah'ın fetih politikası, göçebe kabilelerin askeri-feodal beylerinin çıkarlarına daha çok zarar veriyordu.

Nâdir Kulı-han, Afgan ve Osmanlı işgalcilere karşı mücadeleye girişirken, kabile beylerini zengin savaş ganimetleri vaat ederek ayağa kaldırmış;²⁸⁷ bu beyler de Kuzeybatı Hindistan, Afganistan ve Orta Asya'yı yağmalamak için harekete geçmişlerdi. Muhammed Kazım'a göre 1743'de Nâdir-şah Çin'e askerî bir sefer hazırlığına girişmiş, fakat bu sefer hiç gerçekleşmemişti.²⁸⁸

Nâdir-şah'ın devletinde askerî beylerin yanı sıra, kalabalık feodal grupları da saltanatın merkezi ve mahalli yönetim mekanizmasının sivil bürokrasi kolunu oluşturuyorlardı. Bu gruplar, her şeyden önce, etnik yönden birbirlerinden farklıydılar. Askerî beyler, daha ziyade İran, Azerbaycan, Ermenistan ve diğer ülkelerin göçebe ve yarı göçebe kabilelerinin üst düzey yöneticilerinden oluşuyordu. Sivil bürokratlar ise, mahalli kişilerden teşekkül ediyordu. Her şeyden önce bunun bir tek anlamı vardı ki, o da, karmaşık yönetim mekanizmasını çekip çevirebilmek için ana tebaa halkların dilini, göreneklerini, bazı bölgelerin tabii ve ekonomik şartlarını bilmeyi gerektirdiği idi. Tabii olarak, sivil bürokrasinin üst düzey temsilcilerin önemli bir kesimini İranlı zâdegân sınıfının torunları oluşturuyordu.

287 Mikluxo-Maklay, *O pervom tome truda Muhammeda Kazima*, s. 132.

288 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 6.

Safevî kökenli Esterâbâdlı Mehdi-han, bu zâdegân sınıfının temsilcilerinden biriydi. Sarayda Nâdir-şah'ın en yakınında bulunanlardan biri olarak Mehdi-han, onun değişik buyruklarını yerine getirmiş ve uzun bir süre onun şahsi münşisi olarak birçok sefere katılmış, Rusya ve Osmanlı'yla yapılan diplomatik yazışmaları yürütmüştü. Mehdi-han, Nâdir'in tahta çıkışından sonra saray müverrihi olarak tayin edilmiş, bu yüzden İran'daki Rus diplomatlar beyhûde yere onu başbakan olarak nitelemişlerdi.²⁸⁹

Sivil bürokratlar da tek tip değildi. *Mustavfî-i el-memâlik, leşker-nevis, nazır-ı büyüât* gibi birinci derece feodallar bu gruba mensup olduğu gibi, yıllık maaşları birkaç tûmenden fazla olmayan küçük memurlar da vardı. Ne var ki, bu küçük memurlar, maddî gelirlerinden sarf-ı nazar, köylünün sömürülmesinde feodalların işbirlikçileri idiler. Çünkü maaşlarını toprak bahşişi adı altında, çoğu kez de doğrudan bazı köylerin veya bütün bir eyaletin vergilerinden çıkarıyorlardı.

Sivil bürokrasiden pek çok kişi, bazı kabilelerin askeri-feodal beylerinin nüfuzunu sınırlama girişimi, devlet arazilerinin mesahasının genişletilmesi ve devlet tarımının güçlendirilmesi politikası gibi faaliyetlerinden ötürü iktidarı destekliyorlardı. Yönetim mekanizmasının kalabalık personelle doldurulması, merkezi ve mahalli yönetimlerde Safevîler döneminde var olan karmaşık ve devâsâ bir sistemin kurulması bürokratların işine geliyordu. Nâdir-şah döneminde, bir yandan ele geçirilen yeni eyaletlerin imparatorluk bünyesine yeni kumaş parçaları gibi dahil edilmesi, diğer yandan devlet arazilerinin mesahasının önemli ölçüde genişlemesi sonucunda bu sistem daha da karmaşık bir hale gelmişti.

Nâdir-şah, bazı önde gelen memuriyetleri karmak suretiyle orta ölçekli yönetici feodal grup katmanlarını destekledi. Nâdir zamanında sivil bürokrasiye dahil olan pek çok kişi, şahın daha fazla güvenine mazhar olmuşlardı. Örneğin, tahta en yakın olan insanlardan biri Tagi-han'dı. Muhammed Kazım'ın kaydına göre, Tagi-han parlak karizması ile Nâdir nezdinde istisna bir yer edinmiş, o da onu Fars'ta sıradan bir vergi tahsildarlığından aynı eyaletin genel valisi yapmıştı.²⁹⁰ Tagi-han'ın bu görevi 1736-1744 yılları arasında devam etti, fakat hükümet aleyhtarı bir isyana iştirak edince, görevinden azledildiği gibi, mallarına el konul-

289 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1738, d. 7, I, 768.

290 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 24.

du ve tüm oğulları öldürüldü. Ne var ki Nâdir-şah bir süre sonra onu affedecek ve Kabul'dan başka Babürlü Muhammed-şah'la yapılan anlaşmayla İran sınırına dahil edilen tüm topraklara genel vali tayin edecekti. Tağı-han, Nâdir-şah ölünceye kadar (1747) bu görevde kaldı. Nâdir-şah, 1730'da da kim olduğu bilinmeyen Gılanlı Halim adlı birini Bakü beylerbeyi olarak atamıştı.²⁹¹

Verdiğimiz bu iki örnekten anlaşılıyor ki, Nâdir-şah, öncelikle eski zâdegân memur sınıfı yerine yeni bir sivil feodal bürokrasi kadrosu kurmaya girişmiş, ikinci olarak yeni bürokrat sınıfının bazı temsilcileri Safevîler dönemindeki feodal bürokratlardan daha geniş haklara sahip olmuşlardı. Beylerbeyi makamlarında yalnızca askeri beyleri değil, bazı hallerde yerleşik feodalleri ve keza Nâdir zamanında sivrilmeyi başarmış kimliği meçhul kişileri ve eski feodal ailelerin torunlarını da görüyoruz. Ne var ki, zaman içinde, sivil bürokratlar da şahın takip ettiği siyasetten memnun olmamaya başlamış ve ona düşman kesilmişlerdi.

Üst düzey Şii din adamları, zâdegân sınıfın üçüncü önemli kolunu oluşturuyorlardı. 1736'daki Mugan kurultayında Nâdir Kuli-han, toplanan beylere tahta çıkışı için elzem olan şu üç şartı ileri sürmüştü. Bu üç şarttan ilki, tahtın miras yoluyla Nâdir'in torunlarına geçmesiyle, ikincisi ise beylerin Savefî prenslerinin tahtta hak iddia etme taleplerini reddetmeleriyle ilgiliydi. Üçüncü şart, Şii tebaanın Şiilikten vazgeçerek yalnızca İslamı kabul etmeleri ve yeni Caferiliği beşinci Sünni mezhep olarak benimsemeleri idi. Kaynakların verdiği bilgiye göre, kurultaya katılanlar mollabaşının bu konudaki görüşünü öğrenmek istemişler, o ise Nâdir'e dönerek "Bizim mezhep işlerinde rehberimiz Allah'ın hükümleri ve Peygamber'in hadisleridir. Hükümdarların onları değiştirme hakları yoktur. Ben, ekselanslarının mevcut dini değiştirmeye yeltenmeyeceğini kuvvetle ümit ediyorum. Öbür türlü bu hususta atılacak bir adım tehlikeli sonuçlara yol açabilir" dedi.²⁹² Bunun üzerine Nâdir-şah, kendi görüşüne karşı çıkan mollabaşını kaldığı çadırında boğdurttu. Böylece Şii din adamları yeni mezhebi benimsemeyi kabul ettiler.²⁹³

291 Bakixanov, *Gülistan-ı İrem*, s. IX.

292 James Fraser, *The history of Nâdir shah*, p. 118, 119.

293 Nâdir, şah seçildikten sonra halka yayınladığı ilk beyanname ile, Mugan bozkırında alınan kararlara uyulmasını istedi. Ayrıca ülke genelindeki bütün dini görevlilere fermanlar göndererek, Hz. Peygamber'den sonra halife olan Hz. Ebû Bekr, Ömer ve Osman'a sövülmeyip, aksine isimlerinin rahmetle anılması, yine Sünniler ile Şi-

Mugan olayları, din adamlarıyla gerçek gücü elinde bulunduranlar arasındaki ilişkiyi gayet net bir şekilde göstermektedir. Nâdir Kulu, ordusuna sırtını dayayarak üst düzey Şii din adamlarıyla bazı diğer hâkim zümrenin muhalefeti bastırdıktan sonra, 1736'da Deşt-i Mugan'da tac giydi. Ama bu, Nâdir için nihai bir zafer ifade etmiyordu. Nâdir, Safevî hanedanını yeniden ihya etme girişimlerini veya din adamlarından gelebilecek bir muhalefeti ezmek için, onların nüfuzlarını, ekonomik ve siyasî güçlerini de kırmak zorundaydı.

Vakıf mallarının kısmen müsadere edilmesi, Şii din adamlarının durumunu zayıflatmaya yönelik bir girişimdi. Fraser'in anlattığına göre, Nâdir-şah Şii din adamlarının temsilcilerini huzuruna çağırarak vakıf mallarından gelen yüksek miktardaki meblağı nasıl kullanmayı düşündüklerini sorar. Onlar da bu paraların din adamlarının maişetleri, medreseler, başlarında bulunan hükümdarın silahının zaferi ve devletin yükselmesi için dua edilen sayısız camiler için harcadığını beyan ederler. Nâdir, onlara büyük ihtimalle Tanrı'nın onların dualarını kabul etmediğini, çünkü elli yıldır ülkenin çöküntü halinde bulunduğunu, yabancı istilacılar ve isyanlar dolayısıyla memleketin harap olduğunu, şimdi ise Allah'ın kendisine kılıç olarak Nâdir'in askerlerini seçtiğini, bunların halkın namusu için hayatlarını feda etmeye hazır olduklarını, dolayısıyla mollaların gelirlerinin kendi savaşçılarına yarattığını belirtir.

Şahın yayınladığı bir fermana binaen vakıf arazilerinin büyük kısmı müsadere edilecek, buralardan elde edilen gelir devlet giderleri ve asker maaşları için hazineye aktarılacaktı. Ferman derhal uygulandı.

Muhtemelen bu ferman üst düzey din adamlarının şiddetli muhalefetine yol açmış ve onları defalarca halkı ve orduyu şahın bu davranışına karşı çıkma konusunda organize etmeye iteklemişti. Ne var ki, Fraser'in de belirttiği gibi, onların bu gayretleri Nâdir'in askerleri tarafından sadece alayla karşılanmıştı. Büyük kitleler, bu reforma karşı tasvibkârane bir tavır takınmıştı. Çünkü her yerde vakıfların müsadere edilmesinin köylülerin tüm vergilerden azat edilmesine yol açacağı şeklinde dedikodular dolaşıyordu.²⁹⁴ Ne var ki müsadere edilen araziler vergiden muf tu-

iler arasında ihtilafa sebep olan ve ezanda Hz. Ali için okunan "Ali veliyullah" ibaresinin kaldırılmasını, emirlere uymayan görevlilerin cezalandırılacağını duyurdu. (çev.)

294 James Fraser, *The history of Nâdir shah*, p. 121, 122.

tulmamıştı. Dahası, daha önce bu arazilerden faydalanan din adamlarının geçimleri de ahalinin sırtına yıkılmıştı. Vakıfların müsadere edilmesinden sonra Nâdir-şah, eğer halkın din adamlarına ihtiyacı varsa, onları kendi cebinden beslemek zorunda olduğunu açıklamıştı.²⁹⁵

Şii din adamlarının nüfuzunu kırma girişimi, Nâdir-şah'ın amaçları için dini ve din adamlarını kullanmaktan vazgeçtiği anlamına gelmiyordu. O, yalnızca din adamlarını itaatkâr bir silaha dönüştürmek istemişti. Safevîler din adamlarının desteğine ihtiyaç duyduklarında, her türlü imkanı onların siyasî ve ekonomik nüfuzlarını genişletmek için kullandıklarına göre, Nâdir'in bu kurumun güç ve nüfuzunu sınırlama yoluna gitmesi kaçınılmazdı.

Nâdir-şah'ın iç ve dış politikada desteğe ihtiyaç duyması, en azından Şii din adamlarına pozisyonlarını muhafaza etme imkanı sağlıyordu. 1743'de Nâdir-şah tarafından düzenlenen dini tartışmada Şii ulemâ Şiiliği lanetleyerek iki mezhebin (Caferilik ve Sünnilik) birleştirilmesi gerektiğine vurgu yaptıkları gibi, Nâdir'in dinî reformuna da övgüler dizdiler.²⁹⁶ Ama aslında İranlı ulemânın temsilcileri önceki tutumlarında

295 Aynı yerde.

296 Nâdir-şah, Şiiliğin İran'da bu noktaya gelmesinde önceki Safevî hanedanını sorumluğu görüyordu. Düzenlenen bu dini tartışmada Şii din adamlarına hitaben şöyle diyecekti: *"Ben (Şah), 1148 senesinde, Mogan sahrasında, sizden biat alırken (ashaba) dil uzatmayı terk etmenizi sizlere şart koşmuş bulunuyordum. Şu andan itibaren sebb-i şeyhayn'ı (halifelere küfür) yasakladım. Her kim onlara dil uzatırsa onu öldürür, evlad-ü iyalini esir eder, malını alırım. Ne İran içinde, ne de çevresinde ashabı kınamak ve buna benzer çirkin davranışlar artık yoktur. Bunlar, aşağılık Şah İsmail devrinde türemiş, soyu da onun izinden gitmiş, sonunda ashaba sövgü çoğalmış, bid'atlar artmış, budalalıklar yayılmıştır."*

Daha önce üçte ikisi Sünni olan İran havalisi Şah İsmail'le başlayan Safevî hâkimiyeti döneminde sert ve hoşgörüsüz yöntemlerle Şiileştirilmişti. Safevî hâkimiyetine son veren Nâdir-şahı, bu dönemin izlerini de silmeye çalışıyordu. Toplantı sonunda iki taraf arasında ihtilafli konularda anlaşma sağlanarak karşılıklı tutanak imzalanmıştı.

İran Şii ulemâsı *"Bizler (ashaba) lânetin kaldırılmasını kabul ve taahhüt ediyoruz. Sahabenin gerek fazileti, gerekse hilafeti, iş bu tutanakta belirtilmiş olan tertip üzeredir. Bizden her kim ashaba dil uzatır veya burada tespit edilenlerin hilafına konuşursa, Allah'ın, meleklerin ve bütün insanların lâneti onun üzerine olsun! Böyle bir durumda Nâdir-şah'ın gazabını kabul ederiz; malımız, canımız ve evladımız ona helaldir"* derken; Sünni ulemâ ise *"İranlılar, kararlaştırdıkları hususlara uydukları, aksine davranmadık-*

en ufak bir değişim sergilemedikleri gibi, ısrar ve inatla Şii görüşü savunmaya devam ettiler. Mecliste mollabaşı ile Osmanlı devletinin temsilcisi olarak tartışmaya devam edilen Arap asıllı Süveydi arasında geçen tartışma da buna şahitlik etmektedir. Şii ulemâ, bu dinî tartışmaya önceden belirlenmiş rolünü oynamak zorunda olduğu bir komedi olarak bakıyordu.²⁹⁷ Ulemânın hoşnutsuzluğu, kendilerine ait arazilerden, pazarlar ve kervan saraylar gibi şehir vakıflarından gelen İslamî gelirlerin azalması sebebiyle de büyümüştü.

Şah, ulemâ sınıfına ve fethedilen halkların bağımsızlık hareketlerine karşı girdiği mücadelede sık sık itaat altına alınan ve zorla devletin bünyesine dahil edilen üst düzey feodal sınıfı kendi safına çekmeye çalışıyordu. Yine de bu feodallar darbe almaya başlayan devleti yeniden ayağa kaldırmaya gayret ettiler. Onlar, Nâdir’i yalnızca bir işgalci olarak değil, aynı zamanda ülkedeki halk kitlelerinin sömürülmesi ve yağmalanması konusunda bir rakip olarak görüyor ve sık sık ona karşı baş kaldırıyorlardı.

Topluma hâkim olan bazı feodal grupların husûmeti, sınıf çatışmalarının artması ve halkların bağımsızlık mücadeleleri, Nâdir-şah’ın iktidarının sosyal yönden zayıflaması ve çürük temeller üzerine kurulmuş imparatorluğunun çökmesinin sebeplerinden biriydi.

Safevî devlet mekanizması ve yönetim sistemiyle ilgili genel tabloyu, bize, 1723’de kaleme alınan “Tezkirü’l Mülûk” adlı anonim eser vermektedir. Bu eserin en önemli yanı, önümüze koyduğu malî yönetim şemasıdır. Eser, vergilerin toplanması ve devlet gelirlerinin yönetici zümre temsilcileri arasında taksimi konusunda doğrudan bilgi-

ları sürece, İslamî firkalardandır. Müslümanların lehine olan, onların da lehine; Müslümanların aleyhine olan, onların da aleyhinedir” diyerek Caferiliği beşinci mezhep olarak tastik ettiler. İktidarı boyunca İran’da Caferi anlayışını hâkim kılmaya çalışan Nâdir-şah, zamanın en büyük İslam devleti olan Osmanlı Devleti’ne Caferi mezhebini beşinci Sünni mezhebi olarak kabul ettirmek için elçileri vasıtası ile girişimlerde bulunmuş, ancak çeşitli şer’i gerekçeler ile bu isteği Osmanlı Devleti tarafından kabul görmemişti. (çev.)

297 Bu konuda detaylı bilgi için bkz: A. E. Schmidt, *İz istorii sunnitsko-şiiitskix otnoşeniy* (“Obşçevstvo izuçeniya Tadckistana i iranskix narnostey za yego predelami”, Taşkent, 1927).

ler vermektedir. Devlette şahtan sonra gelen birinci kişi vezir-i âzamdı (*itimadu'd-devle*).

Devlet mekanizmasında, sarayda veya eyaletlerde önemli mevkilere atama yapma, bunların maaşlarını belirleme işe vezir-i azam tarafından yapılıyor ve ancak ondan sonra şahın imzalaması için gönderiliyordu. Bu tertip, hem hazine bütçesinden, hem de şahın arazilerinin gelirlerinden yapılacak ödemelerde de geçerliydi. Fakat küçük memurların (devlet ve şah defterleri münşileri yahut şahın atölyelerinde çalışan işçiler ve diğer hizmetkârlar) atanması doğrudan vezir-i azam tarafından gerçekleştirilirdi.

Devlet vergileri (mâlîyât-ı divan) ile alakâlı tüm para operasyonları, eyaletlerden ve başkent İsfahan'dan hazineye para gönderilmesi işi, ancak hazırlanan bir cetvele göre ve vezir-i azamın onayı ile yapılabilirdi. Divan, eyaletlerdeki vergi tahsildarları ve vergi ödemeleriyle ilgili muhasebe belgelerinde (نسخه جات محاسبات)²⁹⁸ ise mutlaka vezirin mühürü bulunurdu.²⁹⁹

Vezir-i azamın divanında *keşik-hâne* denilen özel bir defter bulunurdu. Büyük ihtimalle bu defter halkın önemli dertlerini doğrudan vezir-i azama ulaştırması için kullanılan bir şikayet defteri idi.³⁰⁰ Tezkiretü'l Mülûk adlı eserde vezir-i azamdan “erkan-ı devletin, saray emîrlerinin ve vilayetlerin sütünü” olarak söz edilmektedir.³⁰¹

Mali idare iki serkâr (departman)dan oluşuyordu: *Serkâr-ı divanî* (hazine gelirleri idaresi) ve *serkâr-ı hâsse* (taht gelirleri idaresi). Bu iki mali departmanın idaresi iki çeşit arazi mülkiyetine yani devletin ve şahın arazileriyle ilgiliydi. *Serkâr-ı divanî*'nin başında büyük emîrlar arasında yer alan ve çeşitli sivil vatandaşlara ve askerlere serkâr-ı hâsse veya divandan ödenenlerin dışında ödemelerde bulunma yetkisine sahip olan *mustavfî el-memâlik* vardı. Vezir-i azam, mustavfî el-memâlikin muvafakatı olmadan divan gelirleri üzerinde herhangi bir tasarrufta bulunamazdı.³⁰² Şah arazilerinin gelir ve giderleri, genel olarak başında *mustavfî serkâr-ı hâsse*'nin bulunduğu serkâr-ı hâsse tarafından tan-

298 Rusça metinde yanlışlıkla “nuşkacat-ı muhasebat” şeklinde yazılmış.

299 *Tezkiretü'l mülûk*, s. 44-45.

300 Age., s. 46.

301 Aynı yerde.

302 Age., s. 54, 55.

zim edilirdi.³⁰³ Her ne kadar hazine ve taht gelirleri idareleri tamamıyla bağımsız iseler de, “Tezkiretü’l Mülûk”ta anlatıldığına göre, sonuncusu icraatlarında büyük ölçüde vezir-i azama ve serkâr-ı divanî’ye bağlıydı. Emekliye ayırmak vs. gibi önemsiz konularla ilgili buyruklar hariç, tüm fermanlar, mustavfî el-memâlik’in mühürü ile yürürlüğe girerdi.³⁰⁴ Şahın işçileri ve hizmetkârları (kârhâne ve büyüât), serkâr-ı hâsse’ye bağlıydılar. Serkâr-ı hâsse ise doğrudan *nâzır-ı büyüât*a bağlıydı.³⁰⁵ Chardin, *nâzır-ı büyüât*’ı şahın finans işlerini çekip çeviren, arazilerinin gelir giderlerini, menkul ve gayr-ı menkul mallarının, kısacası şah hazinesinin para hareketlerini kontrol eden başbakan olarak tarif etmektedir.³⁰⁶

Müstahsil kesimin ana üretimi ve doğrudan artık değerlerden toplanan gelirleri, devlet ve şah arazilerinin gelirlerinin yönetim ve muhasebesinden sorumlu vergi memurları, vezirler, mustavfîler, mütesaddîler, mütevelliler ve mübaşirler, zabitler (vergi tahsildarları) ve kâtipler tarafından denetlenirdi.³⁰⁷ Mali sistemin en alt basamağı, “*cemaat-ı rüstâ*”de görevli memurlardı. Mali yönetimin bu ana çizgileri Safevîler döneminde de vardı.

Ne yazık ki Nâdir-şah dönemindeki mali yönetimle ilgili Tezkiretü’l Mülûk dışında elimizde başka bir kaynak yok. Ancak, bu eserdeki verileri ve 1730-40 yıllarındaki değişimleri gözden geçirmek suretiyle Nâdir-şah imparatorluğundaki devlet yönetim sisteminin ana hatlarını ortaya koyabiliriz.

XVIII. Yüzyılın birinci üçte birlik kısmında, iç savaş ve İran ve Kafkas-ötesinin Afganlar ve Osmanlılar tarafından işgali esnasında, Safevî feodallerinin çoğu ve kısmen sivil yönetim kadrosunda bulunanların önemli bir kısmı, ya fâtipler tarafından ortadan kaldırılmış, ya da göç etmişlerdi.

Örneğin, Tezkiretü’l Mülûk’ta belirtildiğine göre bir zabitin emrinde on beş katip olmak zorundaydı, ama bunlardan yalnızca dördü kalmış ve on bir tanesi ya İsfahan kuşatması sırasında ya da şehrin Afgan-

303 Aynı yerde.

304 Age., s. 54.

305 Anlaşıldığı kadarıyla *nâzır-ı büyüât*, “Tezkiretü’l Mülûk”ta zımnî bir şekilde söz edilen serkâr-ı hâsse mustavfîsinden daha üst bir makamdı.

306 [Chardin] “Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l’Orient”, t. I, Paris, 1830, p. 345.

307 Tezkiretü’l mülûk, s. 78.

ların eline geçmesinden sonra hayatlarını kaybetmişlerdi.³⁰⁸ Aynı eserin sahibi *sahib-i tevcih* adında bir bütçe sekreteryasından söz etmektedir.³⁰⁹

Nâdir'in tahta çıkmasından bir süre önce Safevî yönetiminde üst düzey görevlerde bulunan devlet memurlarının çoğu görevinden uzaklaştırılmıştı. "Tahmasp-Kulı (Nâdir-şah) çeşitli bahanelerle birbiri ardınca şu veya bu kişinin (Safevî beylerinin) öldürülmesini emrediyor veya bizzat yapıyor, eğer ülkenin ücra köşelerinde birileri hayatta kalmışsa, onlara asla güvenmiyor ve görevlerinde tutmuyordu."³¹⁰

Bu iki hususa Şeyh Hazin de işaret etmektedir.³¹¹

Giritli Abraham, I. Abbas döneminde önemli bir mevkide bulunan Musa-bek'in torunu olan ve Mugan kurultayına davet edilen Erivan beylerbeyi Muhammed Kulı-han'ın sözü edilen toplantıya gelişiyle ilgili olarak şöyle diyor: "Tahmasp tarafından tayin edilen hanlardan yalnızca iki-üç kişinin hayatta kaldığını, diğerlerini büyük hanın [Nâdir'in] öldürttüğünü, bu Muhammed Kulı-han'ın da hayatta kalanlardan biri olduğunu duydum."³¹² Fakat Mugan kurultayında Muhammed Kulı-han görevinden azledilmiş ve Nâdir, Erivan beylerbeyi olarak sabık Herat beylerbeyi Pir Muhammed-han'ı atamıştı.³¹³

Nâdir, İran ordusunun 1737'de Kandahar'ı kuşatma altına aldığı sırada on iki önde gelen beyi infaz ettirmişti ve bunlar arasında sabık şah döneminde şah sarayları ve otağlarının tertibinden sorumlu olan *farraş-başı* da vardı.³¹⁴

Şahın kendi saltanatını pekiştirmek adına yürüttüğü politika, devlet yönetim sistemi reformunda kendini göstermişti.

Nâdir-şah, Deşt-i Mugan'da tac giydikten hemen sonra yüksek mevkilerde bulunan memurları ve bilhassa vezir-i azamı görevinden azletmişti. Nâdir, devlette önemli mevkilerde bulunan şahıslardan, bilhassa Safevî şahları zamanında sarayda görev alan vezir-i azam ve Sultan Hüseyin'in veziri olan Feth Ali-han'dan kurtulmaya karar vermişti.

308 Age., s. 76.

309 Age., s. 77.

310 Abraam Kretatsi, *Patmutyun antsintsn*, s. 121, 122.

311 *The life of Sheikh*, p. 204.

312 Abraam Kretatsi, age., s. 28.

313 Age., s. 57.

314 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1738, d. 7, 1, 286.

Devlet maliye yönetimi tamamıyla şahın emrine girmiş, maliye bakanlığı merkeze bağlı olmaktan çıkarılmış ve dört büyük eyalete taksim edilmişti: Azerbaycan (Gürcistan, Ermenistan ve Kafkaslardaki diğer vilayetler ona bağlanmıştı), Irak-ı Acem, Horasan ve Fars. Ülkenin mali işlerinden sorumlu bu birimlerin başına mustavfî el-memâlik denilen Mirza Şefî', Mirza Bakır Horasanî, Mirza Ali ve Mirza Muhammed Ali Isfahanî getirilmişti.³¹⁵ Nâdir, Babürlülerin elinde bulunan Hindistan'ın kuzeybatı kesimi İran devleti sınırlarına katılınca "Hindistan vilayetinin tüm gelir ve giderleri"nden sorumlu yeni bir mustavfî el-memâlik daha ihdas etmişti.³¹⁶

Maliye departmanına yeni atanan bu memurlardan hiçbiri, daha önce Safevîler döneminde vezir-i azam veya mustavfî el-memâlikin sahip olduğu yetkilere haiz değildi.

Nâdir-şah'ın devletinde şu veya bu eyaletteki mustavfî el-memâlikler bizzat şah tarafından ve devletin tüm mali işlerini kılı kırk yararcasına teftiş eden müfettişlerin nezareti altındaydı. Daha sonraları devletin tüm il ve eyaletlerinde vergilerin tahsili vali ve genel valilerin omzuna yüklendi.³¹⁷

Her nahiyenin mali idare merkezi şehirdi. Giritli Abraham'ın belirttiğine göre Safevî şahları gibi Nâdir de vergilerin toplanması için iç memurlar görevlendirmişti: Mirza-vekil, vezir ve mir-suffi.³¹⁸

Nâdir-şah, eyalet hâkimlerinin nüfuzunu sınırlamak için, tıpkı Safevî şahları gibi, vilayet hâkimlerini bizzat azledip atıyordu ve dolaşısıyla eyalet hâkimleri vilayet hâkimlerinden bağımsız ve dokunulmaz değillerdi. Örneğin Giritli Abraham Nahçıvan hanından bahsederken onun yanında eyaletin vergilerini toplama konusunda tam yetkili olan bir şah vekilinin (vekil-i şah) bulunduğundan söz etmektedir. *Kelânter* denilen şehir valilerinin durumu da böyleydi.³¹⁹

Nâdir, eyaletlere işlerin usulüne uygun şekilde yürütülmesini takip etmekle görevli özel kişiler atıyordu. Örneğin Muhammed Kazım, "Merv'de hazret-i âlilerinin emriyle bir muhbir ve casus teşkilatı kuran",

315 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 11.

316 Aynı yerde.

317 Aynı yerde.

318 Abraam Kretatsi, *Patmutyun antsitsn*, s. 59.

319 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 119.

fakat Merv hâkimi Şah-Kulı-han aleyhine yalan ihbarda bulunduğu için infaz edilen Ali Muhammed-bek adında birinden söz etmektedir.³²⁰

Bundan başka Nâdir-şah bazı hallerde herhangi bir eyalet hâkimi oradaki gönüllü milis kuvvetlerini kumanda etme hakkından mahrum ediyordu. Askeri konular, şahın yakınlarından atanan serdara havale edilmişti. Örneğin Fars hâkimi Tagi-han zamanında eyalet serdarı Tahmasp-han Celayir idi. 1743-44'de Kabul'da hem eyalet hâkimi Seyid-han, hem de serdar Hasan-han aynı anda görevliydi.³²¹

Yeni şah, bu şekilde, devlet idari mekanizmasını ve öncelikle de mali yönetimi güçlendirmeye çalışmaktaydı.

Safevîler dönemindeki yönetim sisteminde, fonksiyonları arasında yeniden üretim şartlarıyla ilgilenmesi gereken özel bir sosyal çalışma idaresi mevcut değildi. Bu konuyla doğrudan vergi toplama işiyle uğraşan birçok kişi meşgul oluyordu.

Örneğin, Tezkiretü'l Mülûk'ta *serkâr-ı feyz-i âsâr* vezirinin görevleri arasında hâlise arazileri içinde yer alan tarlaların yönetimi, gelir getiren bahçelerin ve ekin tarlalarının bakımının yapılması gibi vazifeler bulunduğu belirtilmektedir. Bu vazife ile görevli vezir, Isfahan çevresinin âbât edilmesi ve tarım üretiminin artırılmasından sorumluydu. Şahın her türlü mülkünden alınacak vergiler, ancak vezirin kararı ve onun mührünü taşıyan bir buyrukla alınabilirdi.³²²

Isfahan vezirinin bir görevi de âtıl toprak parçasının kalmamasını sağlamaktı ve bu amaçla o topraklara köylüleri iskan etmek zorundaydı. İcarcı köylü, tohumu ve âlet edevatı da ondan alır, mahsulü kaldırdıktan sonra almış olduğu tohumu ve diğer şeyleri iade ederdi.³²³

İcarcı köylüler, gerektiğinde vezirin mührünü taşıyan özel buyrukla, geri iade ettikleri nakit kredi de alabilirlerdi.³²⁴ Vezirler, bundan başka değirmenlerin ve karızların bakımıyla da ilgilenmek zorundaydı.³²⁵

Tarımda arazinin muhtazam şekilde sulanması son derece önem-

320 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 181.

321 Age., cilt III, vrk. 105.

322 *Tezkiretü'l Mülûk*, s. 78.

323 Age., s. 79.

324 Age., s. 81.

325 Aynı yerde.

liydi. Safevîler döneminde başkentlerde su taksimi işiyle miravlar³²⁶ ilgileniyordu. Bunların bir görevi de, sulama kanallarının bakımı, onların ve çayların temiz tutulmasıyla uğraşacak kişiler tayin etmektir. İsfahan miravı Zende-rûd nehrinin sularını her bir arazinin hakkına uygun şekilde İsfahan çevresinde taksimi görevini ifa eder ve böylece herhangi bir çiftçinin bir başkasının hakkına tecavüz ederek gereğinden fazla su kullanmasını önlemeye çalışırdı. Ayrıca “zavallı ve biçarelerin” “güçlü kişiler”ce ezilmesini engellemeye gayret ederdi. Eğer toprak ağaları ile köylüler arasında su kavgası çıkarsa, bu konuda son sözü söyleme hakkı miravındı. Bu gibi konularda önce mirav karar alır, sonra bu kararlarını vezir, kelânter ve mustavfiye arz ederdi.³²⁷ Bununla birlikte sulama kanallarının bakım ve idaresi Safevîler döneminde henüz geniş ölçüde halledilmiş değildi ve su meselesi belli bir merkezden yönetilmiyordu. Arkaların açım ve bakımı, yeraltı galerilerinin karızlara bağlanması, genellikle toprak ağalarının veya köy cemaatlerinin elindeydi.³²⁸

Bazı sosyal çalışmaların (yol yapımı, kale inşaatı ve sulama tesisleri vs.) organizasyon ve bakımı, eyalet genel valilerinin ve askeri komutanların görevleri arasındaydı. Bunlar, işin yapılacağı yere civar köylüleri ve şehir ahalisini sevk ederek, ücretsiz olarak çalıştırdırlardı. Çalıştırdıkları kişiler arasında zanaatkârlar da vardı ve hiçbirine herhangi bir ücret ödenmezdi. Örneğin Murgab nehri üzerine kurulan bentler, ve Merv sulama kanallarının yapımı için Nâdir kardeşi İbrahim-han'ı görevlendirmiş, Kelat ve Derbent'te saray, kale ve hazine binası ve türbelerin yapımı işi ise bu eyaletlerin hâkiminin omuzuna yüklemişti. Hazar Denizi'ndeki filonun kurulması ve Merv'deki silahhânenin yapımı işi de bu şekilde halledilmişti.

Nâdir-şah'ın devletinde ordunun rolü çok büyüktü. Şah yönetimi, köylü ve şehirlielerin çıkardıkları isyanları bastırmak, itaat altına alınan halkların bağımsızlık hareketlerini, keza zâdegân sınıfının başkaldırılarını ezmek ve kendi iktidarını güçlendirmek için orduyu kullanıyordu.

326 Bu kelimenin doğrusu “mirâb”dır; fakat dilimize galat olarak mirav şeklinde girdiği için o şekli kullanmayı tercih ettik. (ed.)

327 Age., s. 84.

328 Petruşevsky, *Oçerki*, s. 120.

Neticede Nâdir-şah kendi durumu itibarıyla da orduya mecburdu. Çünkü onun sayesinde Horasan zâdegânları arasındaki iç çatışmalardan zaferle çıkmış ve daha sonra tahtı da yine ordusu sayesinde ele geçirmişti.

Tabii olarak Nâdir-şah, ordusunu güçlendirmek ve savaş kabiliyetini artırmak, en başta da onun desteğini muhafaza etmek için tüm imkanları seferber etmişti.

Her ne kadar halk kitleleri faaliyetlerinin ilk aşamasında Nâdir'i Afgan ve Osmanlılara karşı verilen bağımsızlık savaşının organizatörü olarak görüp onun safında toplanmışlarsa da, askerler kendi kumandanlarına ve her şeyden önce kendilerine şöhet ve servet kazandıran başarılı beylerine bağlıydılar.

Nâdir, savaş ganimetlerini cömertçe dağıtmak ve orduyu bizzat kumanda etmek suretiyle henüz 1730 yılı başlarında askerleri arasında oldukça şöhet yapmıştı.

S. Reşetov, Nâdir'in ilk başarılarından sonra askerlerinin sevgisini kazandığını kaydetmektedir. Onun elde ettiği zaferler “insanlarda öyle bir değişiklik husule getirmişti ki, ilk başlarda bu haberleri dinlemekle yetinen ve kuşatma altındaki başkent Isfahan'ı kurtarmaya gitmek istemeyerek dört bir yana dağılan askerler dahi, tıpkı her taraftan akıp gelen büyük bir sel gibi, kısa sürede büyük bir kalabalık oluşturarak daha önce hiç olmadığı kadar güçlü hale gelmişlerdi.”³²⁹

Tıpkı Safevîler döneminde olduğu gibi, Nâdir-şah yönetimi döneminde de ordu iki ana gruptan oluşuyordu: Düzenli ordu ve sayısı duruma göre değişen gönüllü kabileler.

“Kan vergisi” (*mâliyât-ı hun* مالیات خون) denilen askerî hizmet, özellikle göçebe ahali için mecburiyetti. Kabile beyleri, savaşçıların belli bir miktarını karşılamak zorundaydılar.

Her ne kadar koşun (göçebe kabilelerden oluşturulan gönüllü milis birlikleri³³⁰) şekil itibarıyla ordunun tamamlayıcı bir unsuru ise de, son sözü söyleyen güç, düzenli ordu değil, bizzat o idi. Topu topu birkaç on bin kişiden oluşan ordu, büyük çaplı fetih planlarını gerçekleştirmek ve şiddetli sınıf çatışmaları halinde iktidarı koruyabilmek için kesinlik-

329[S. Reşetov] “*Istoriya o persidskom şaxe..*”, s. 35-36.

330Petruşevsky, *Oçerki*, s. 101.

le yeterli değildi. Bu durum, göçebe ve yarı göçebe kabilelerden toplanan gönüllülerin kumandan mevkiindeki kendi beyleriyle birlikte büyük çapta ordu saflarına katılmasını zorunlu hale getirmişti.

Safevî dönemiyle kıyaslanınca bu dönemin en dikkat çekici olayı, raiyetin (yerleşik ahalinin) büyük kitleler halinde askeri hizmete alınmasıdır. Örneğin, İ. Kaluşkin, 17 Mayıs 1738 tarihinde Kandahar kışlasında bulunan Nâdir-şah'ın Ali Kuli-han'a "köylülerden ve mezralarda yaşayan insanlardan en kısa zamanda sekiz bin kişi toplayarak Özbek akıncılarına karşı şehri müdafaa etmeleri için Nisan ayı başlarında Kelat'a göndermesini" emrettiğini yazmaktadır.³³¹ Yine aynı kayıttaki "Astara şehri kumandanı Magomet Guseyn-han (Muhammed Hüseyin-han)ın köylülerden yaklaşık altı bin kişi toplayarak Urgençliler üzerine yürüdüğü"nden ve girdiği çarpışmayı kaybeden kumandanın "rastladığı köylülerden tekrar yaklaşık dört bin kişilik bir ordu" dizdiğinden söz edilmektedir.³³²

Kaluşkin, 5 Mayıs 1738'de gönderdiği raporda Tagi-han'ın "Bender Abbas ve civarından üç bin kişilik bir ordu toplanmasını" emrettiğini belirtmektedir.³³³

Nâdir-şah'ın devletinde 1730-40 yılları sonlarında, göçebelerin ve zâdegân sınıfının ardı arkası kesilmeyen isyanları sırasında, iktidar, özellikle göçebe gönüllülerden oluşan insanlardan ordu toplamak için ciddi gayretler sarfetmiştir. Bu durum, Nâdir-şah'ı ordu saflarını büyük çapta köylülerle doldurmaya özellikle zorlamıştı.

Nâdir-şah'ın ordusunun sayısı konusunda kesin bir şey söylemek zordur. Ancak, Nâdir döneminde ordudaki asker sayısının hiçbir zaman sabit olmadığı ve sürekli artıp eksildiğini, ama daima silah altında belli bir sayının bulunduğu söylemek mümkün. Yine de kaynaklarda bu konuda verilen rakamlar birbirini tutmamaktadır.

Hanway, Nâdir'in ordusunun 200 bin kişi civarında olduğunu kaydetmektedir.³³⁴

Şamahı'yı düzenlenen sefer sırasında (1735), Nâdir-şah'ın çağdaş-

331 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1738, d. 7, 1, 266.

332 Aynı yerde.

333 Age., vrk., 436.

334 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 170.

larından birinin kaydına göre, ordu saflarında 90 bin kişi vardı.³³⁵

Muhammed Kazım'ın kaydına göre Nâdir'in Osmanlı devletiyle girdiği savaş sırasındaki (1743) asker sayısı 375 bin kişi idi.³³⁶ Ancak, Petruşevsky'nin düştüğü nota istinaden bu tarihçinin verdiği aşırı abartılı rakamın doğruluğuna güvenmek mümkün değil.³³⁷

Bu konuda en fazla itimada şayan bilgiler, İran'daki Rus diplomatlarının verdiği bilgilerdir.

İ. Kaluşkin'in verdiği bilgiye göre 1730 yılı ile 1740 yılı başlarında Nâdir-şah'ın ordusunda 50-80 bin kişi vardı.³³⁸ V. Bratişçyev, 1744'de şahın eli altında ve eyaletlerde, Özbek ve Afganlar da dahil olmak üzere toplam 82 169 kişi bulunduğunu kaydetmektedir.³³⁹

Hanway ise, daimi silah altında tutulan ordu sayısının 40 700 kişi olduğunu (kara-koşun denilen 40 bin kişi hariç) ve bunlar içinde en önemli rolü 10 bin kişiden oluşan atlı gulamların oynadığından söz etmektedir.³⁴⁰

12000 kişilik cezayirçi (veya tüfenkçi) bölüğü, ağır piyade birliklerinden oluşturulmuştu. Cezayirçiler şah tarafından en iyi şekilde giydirilmiş ve donatılmıştı. Hanway'in kaydına göre İran ordusu içinde onlar kadar imtiyazlı bir sınıf yoktu.³⁴¹

Bunlar ağır tüfenklerle donatılmıştı (her bir tüfenk 18 kg veya daha fazla ağırlıktaydı). Tüfenklerin dipçik kısmı oldukça genişti ve altın yahut gümüş kaplama idi.³⁴² Mugan kurultayı sırasında çevresi beylerle çevrili Nâdir-şah'ın etrafında bir, iki ve üç sıra halinde 3000 kişilik cezayirçi daima hazır vaziyette bekliyordu. Giritli Abraham, birbirine bitişik nizamda duran cezayirçilerin saatin akreble yelkovanı gibi, tüfenklerine dayanmış vaziyette karışık bir vaziyette durduklarını belirtmektedir.

Nâdir-şah'ın ordusunda stratejik savunma birlikleri (*haşeme-i keşikçi*) de vardı. Bunların sayısı Hanway'e göre 4000, Giritli Abraham'a

335[S. Reşetov] “*İstoriya o persidskom şaxe..*”, s. 163.

336Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 6.

337Petruşevsky, *Oçerki*, s. 292.

338AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 8, l, 415; 1737, ld. 7, vrk. 368, 369; 1741, d. 7. l 393.

339AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, l, 444.

340J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 170.

341J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 170.

342Age., s. 171.

göre 6000 kişi idi. Bunlar, üzerinden külah geçirdikleri beyaz bir siperlik takıyorlardı ve ellerinde bir kılıç ve mızrak vardı.³⁴³ Giritli Abraham, onların sıradan tüfenkçi olduklarını kaydetmektedir. Askeri kampın çevresinde gece ve gündüz görevde olan altı bin kişi vardı ve bunlardan 10 kadarı Nâdir'in otağının yakın korumasını üstlenmişlerdi. Nâdir, sık sık nöbetçileri denetler ve görev yerlerini terk edenlerin derhal infaz edilmelerini emrederdi.³⁴⁴ Haşeme-i keşikçiler yılda 250 tümen maaş alıyorlardı.³⁴⁵

Nâdir-şah'ın ordusunda 500 münadî (carçi/ جارجي), 200 hızlı koşucu (şâtır/ شاطر), 1000 alemdar (rîkâ/ ريكا) vardı. Hanway, yüksek maaş alan ve daha geniş yetkilere sahip olan 250 nasakçi'den (نسق چی) söz etmektedir.³⁴⁶ Giritli Abraham ise bunların sayısını 300 kişi olarak vermektedir.³⁴⁷ Nasakçilerin reisine nasakçi-başı deniliyordu ve Mugan kurultayı sırasında bu mevkide bulunan kişinin adı Abdul Hasan-bek'ti.³⁴⁸ Nasakçinin görevleri arasında suçluları cezalandırmak, kışlada hırsızlık yapan kişilerin defterini dürmek de vardı.³⁴⁹ Nasakçiler savaş sırasında ordunun arkasından gider ve firarları önlerlerdi. Kaçmak isteyenler nasakçiler tarafından öldürülürlerdi.³⁵⁰

Cantavul (جانتاول) denilen 300 kişilik bir grup, ordugâhın çevresini, yolları ve geçitleri korumakla görevliydi. Cantavulların bir diğer görevi ise, hakkında idam kararı verilenlerin cezalarını infaz etmektir.³⁵¹

Safevî ordusunda olduğu gibi, Nâdir'in düzenli ordusunda da *bek-zâdegân* (2 bin kişi) ve *rişşefidzâdegân* (1000 kişi) adında iki bölük vardı. Bunlar, hanların ve diğer kabile temsilcisi beylerin çocukları ve yakınlarıydı. Yine bunların önemli bir kesimi şahın Kelat'taki hazinesini korumakla görevliydi.³⁵²

Nâdir'in ordusunda saldırılar sırasında en önemli rolü, saldırı kana-

343 Age., s. 170; Abraam Kretatsi, *Patmutyün*, s. 44.

344 Abraham Kretatsi, *Patmutyün*, s. 72.

345 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 171.

346 Aynı yerde.

347 Abraam Kretatsi, *Patmutyün*, s. 73.

348 Age., s. 29.

349 J. Hanway, *An historical account*, vol I, p. 171.

350 Abraam Kretatsi, *Patmutyün*, s. 44.

351 Aynı yerde. Ancak, Hanway cantavullardan hiç söz etmemektedir.

352 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 170.

dı için koruma ateşi açan topçu bölüğü oynamaktaydı. Örneğin Hive yakınındaki Hankâh kalesi üç gün süren bir bombardımandan sonra harabeye döndürülmüştü.³⁵³

Nâdir'in ordusundaki topçu bölümünün kaç kişiden ibaret olduğu konusunda elimizde kesin bir bilgi yok. Bu konuyla ilgili bilgiler de yırım yamalak şeylerdir.

Muhammed Kazım'ın tahminine göre, güya Çin hükümdarının bir savaş başlatma niyetinde olduğunu haber alan Nâdir-şah, savaş hazırlıklarına başlanması konusunda emir vermişti. Horasan'ın çeşitli bölgelerine Merv'de gülle yapımı için 3 bin harvar³⁵⁴ dökme demir, top ve havan topu dökmek için 200 harvar kalay toplanması için özel ulaklar gönderilmiş; Horasan'ın mali işlerinden sorumlu Hacı Seyfeddin Bayat da üç ay zarfında ahalinin yardımıyla istenilen malzemeleri Merv'de hazır etmişti. Merv civarında fıstık ağacı kömürü olmadığı için, bunlar Bâlâ-Murgab ve Meruçak bölgesinden getirilmişti.³⁵⁵ Aynı sıralarda Nâdir-şah top ve humbar dökümü için yakın adamlarından Ali Dost-bek ve İneyetulla-bek Lalevi'yi bazı ustalarla birlikte Merv'e göndermişti. Bunlar, Merv'de yetmiş top ve havan topu ile birlikte 14 bin gülle dökmek zorundaydılar. Topçu bölümünün kumandanı Merv'deki 300 topçuya her gün şehir dışında atış talimleri yapmalarını emretmişti. Ayrıca Herat'tan bir miktar lağımçı lağım açma ve patlatma işini öğretmek amacıyla gönderilmişti...

Bundan başka Esterâbâd ve Merv'e yakın bazı şehirlerin valilerine 30 ve 40 mann ağırlığında gülleler hazırlamaları; Horasan vilayetlerine ise 3 bin harvar [bir eşek yükü] barut temin etmeleri görevi verilmişti. Aynı emir, Azerbaycan, Irak-ı Acem ve Fars beylerbeyine de gönderilmişti.³⁵⁶

Bu dönemde Merv'de top dökümhanelerini ve silah depolarını gören Muhammed Kazım, Merv'de dökülen yeni top ve havanlardan başka, Nâdir'in Türkistan'dan dönüşünden sonra (1740) Hindistan seferi sırasında ele geçirilen ve burada bırakılan topları gördüğünü de be-

³⁵³ Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 222.

³⁵⁴ Harvar: Bir eşek yükü.

³⁵⁵ Fıstık ağacı kömürü metalin eritilmesi işinde kullanılıyordu. Bâlâ-Murgab ve Meruçak, şimdiki Badgis'tir. (Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 25).

³⁵⁶ Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 25.

lirtmektedir. Merv cephaneliğinde o sırada 400 harvar kurşun, barut ve bunlarla ilgili diğer malzeme vardı. Horasan demirinden dökülmüş güller, 30 mann ağırlığındaki humbaralar da buraya getirilmişti ve bunların toplam değeri 14 tümen 5 bin dirhemdi. Merv'deki 30, 25 ve 40 man ağırlığındaki humbaralar 10 bin kadardı ve eski güller ve humbaralar bu rakama dahil değildi ki, Muhammed Kazım'ın kaydına göre bunların sayısını tespit etmenin mümkünü yoktu.³⁵⁷ Nâdir-şah'ın topçu birlikleri hakkında İ. Kaluşkin'in 18 Nisan 1741 tarihli raporunda da enteresan bilgiler verilmektedir. Kaluşkin, raporunda şöyle demektedir: “Tahran’a şahın topçu birlikleri geldi. Bu birlikte görev alan topçuların önemli kısmı Hindistanlıydı. Bu toplardan yirmisi atla çekilen toplardı, orta menzilli olanları iki, Hiva’da Ruslardan ele geçirilen ağır topların sayısı dört ve havan toplarının sayısı on sekizdi. Bu topların tamamı biri önde, diğeri onun önünde olan öküzler tarafından çekiliyordu. Tüm topların toplam rakamı 120 pâreydi.”³⁵⁸

Nâdir'in ordusunda tek tip özel bir üniforma yoktu. Bununla birlikte bazı alt birimler sarıklarında rütbelerini gösteren tüyler taşıyorlardı.

Göründüğü kadarıyla Nâdir-şah'ın ordusundaki askerlerin en yaygın kullandıkları şey, “tahmaspî” denilen külahlardı ve Nâdir bunu Mugan kurultayında başına takmıştı. Helhalde bu, Nâdir'in Safevî Tahmasp-han'ın hizmetinde bulunduğu dönemle bağlantılıydı.

Bilindiği gibi on iki Şii imamı sembolize eden on iki bükümlü külah, bir Kızılbaş geleneğiydi ve elbette siyasi bir anlamı vardı.

Tahmaspî külahlar, üst tarafı çarpı şekilli olmak üzere tek tipti. Nâdir'in ordusunun tamamı bu tür külahlar giyiyordu. Yalnızca bazıları bu külah üzerine beyaz bir kumaş türban sarıyor, bazıları tüy takıyorlardı. Nâdir'in de böyle bir külahı vardı, fakat onunkinin uç kısmında boyuna kadar sarkan beyaz bir deri vardı.³⁵⁹

Giritli Abraham, Nâdir'in ordusunun kullandığı silahları da anlatmaktadır: Kalkan, yelme, kılıç, ok, tüfenk vs.³⁶⁰

5 Mayıs 1742'de B. Bratişçev Derbent önündeki şah karargâhına büyük kısmı Özbek ve Afganlardan oluşan kalabalık bir grupla birlikte

357 Aynı yerde.

358 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1741, d. 7, 1, 103.

359 Abraam Kretatsi, *Patmutyun*, s. 57, 69, 70.

360 Age., s. 62.

Ali Kulı-han'ın geldiğini anlatarak, “.. Özbeklerin silahlarının bulunmadığını, ancak bazılarının kılıç ve kargıları olduğunu, diğerlerinin mızrak yerine uzun sııkları bulunduğunu” belirtmektedir.³⁶¹

23 Temmuz 1744'de aynı Bratisçev Nâdir'in ordusu hakkında şu satırları yazıyordu: “Pers ordusu arasında piyadelerin sayısı hiç de az değildi ve bunların sahip oldukları şimşir, tüfenk ve benzeri silahlar son derece bakımsız ve bozuk silahlardı”.³⁶²

Nâdir'in savaşılarının bazılarında mızrak vardı. Örneğin Kacar Muhammed Hasan-han'ın başlattığı isyanı (1744) bastırmak için gönderilen tenkil ordusunun başındaki Behbud-han'ın savaşılarının silahları yalnızca mızrak ve kılıçtan ibaretti.³⁶³ Buhara Hanlığı'nda Türkmenlerle Nâdir'in askerleri arasında çıkan küçük bir çatışmada “kurşun, demir mızrak ve humbaralar önemli rol oynamış” ve Türkmenler geri dönüp kaçmışlardı.³⁶⁴

Nâdir, son Safevî şahlarından farklı olarak savaşıların eğitimine oldukça önem vermişti.

Örneğin 1729-30'da Fars, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'dan Horasan'a göç ettirilen kabilelere geçit resmi yaptırmıştı. “Âdet olduğu üzere bazı gençler onun adına muhafız birliklerine girmişlerdi. Nâdir, onlara savaş sanatını öğretmek için at binme ve kılıç kullanmakta usta eğiticiler tayin etmişti.”³⁶⁵

Kaluşkin, 12 Kasım 1737'de gönderdiği raporda Nâdir'in karargâhından Isfahan'a on yasavulun geldiğini, amaçlarının “İspogan ve civarından, ağırlıklı kesimi kalenderlerden, dervişlerden ve benzeri kişilerden oluşan genç ve hizmet etmeye elverişli bin kişi toplayarak, giysi, silah ve at ihtiyaçlarını temin ettikten sonra eğitmek üzere yasavullara teslim etmek ve haşmetmaaplarının talep etmesi halinde hazır halde tutmak” olduğunu belirtmişlerdi.³⁶⁶

Orduda disiplin yalnızca ödül ve terfilerle değil, sert tedbirlerle de sağlanıyordu. Nâdir, kendi aleyhindeki her türlü dedikodu ve disiplin-

361 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. I, I, 43.

362 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, I, 44.

363 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 75.

364 Age., vrk. 206.

365 *Materiali po istorii turkmen*, t. II, s. 133.

366 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1737, d. 17, I, 489.

sizliği bastırmak için, suçluları ağır şekilde cezalandırıyordu.

1729/30 yılındaki bir sefer sırasında Nâdir'in süvari birlikleri arasından Türkmen Göklen kabilesine mensup bir birlik firar etmişti. Mehdi-han bu konuyla ilgili olarak şöyle der: "Başına buyruk bu kabile, hiçbir zaman disiplin kurallarına uymamış ve sefer meşakkatlerine katlanmaya yanaşmamıştı.. kalabalık ordu içinde bu kabilenin varlığı veya yokluğu hiçbir şey değiştirmemesine rağmen, (küçük şeylerin mide bulandıracak büyük felaketlere yol açacağını düşünen) Nâdir, onların yaptıkları bu hareketi büyük bir hata olarak değerlendirerek, firarilerin takibi için Kacarlardan Tufan adında birini bir bölükle birlikte onların peşinden gönderdi." Geri getirilen Göklenler şiddetli bir şekilde cezalandırılmıştı.³⁶⁷

Nâdir-şah'ın ordusu Dağıstan seferinden dönüşte Kür nehri boyunca da kamp kurduğunda, dağlara kaçmak isteyen 700 kişi firar etmişti. Fakat Nâdir-şah kurnazca bir yola saparak onları geri dönmeye mecbur etti ve dönenlerin büyük kısmının gözlerine mi çekilirken, iki yüz kadarının kellesi vuruldu.

Askerlerini işledikleri suçlar için acımasızca cezalandırabilen Nâdir, gerektiğinde son derece müsamahakâr da olabiliyordu. Örneğin Osmanlı ordusunun bir saldırısı sırasında (1731-1735) ordusu Bağdat yakınındaki savaşta ağır bir yenilgi almış; morali bozulan askerler Nâdir'in gazabına çarpılmaktan korkmuşlardı. Ama Nâdir onları cezalandırmadığı gibi, sergiledikleri kahramanlıklardan dolayı övgüler yağdırmış ve her birini kahraman ilan etmişti. Bir sonraki kanlı çarpışmada Nâdir bizzat ordusunu teşvik etmiş ve zayıflayan güçlerin yerine taze birlikler göndermiş; çarpışma Osmanlı ordusunun yenilgisiyle ve meşhur Türk kumandanı Topal Osman'ın hayatını kaybetmesiyle sonuçlanmıştı.³⁶⁸

Kaynaklarda askerlerin maaşları konusunda kesin bilgiler vardır.³⁶⁹ Birinci dereceden olan kumandanlar (serdarlar ve serkerdeler) yıllık 1200-5000 tümen; ikinci derecedeki kumandanlar (serhayl ve minbaşilar) 300-100 tümen; yüzbaşı, pencah-başı ve deh-başı (onbaşı) 60-30 tü-

³⁶⁷ *Materiali po istorii turkmen*, t. II, s. 131.

³⁶⁸ [S. Reşetov] "İstoriya o persidskom şaxe..." s 131, 141, 143, 154.

³⁶⁹ Safeviler döneminde askerler maaşlarının bir kısmını nakit, bir kısmını arazi ve dirlik olarak alıyorlardı.

men arasında değişen maaşlar alıyorlardı.³⁷⁰

Askerlere verilen maaşlar konusunda Hanway'de de bilgiler mevcuttur.³⁷¹

Sözü edilen dönemle ilgili kaynakların ve literatürün taranması sonucunda savaşçılara maaş karşılığı olarak tiyul mahiyetinde arazi verildiği (örneğin 1738'de Kandahar'da Tacik köylülerin yaşadığı altı bin kulbe Afganlı savaşçılara tiyul olarak verilmişti) ortaya çıkmıştır.³⁷² Diğer kaynaklarda daha ziyade hem heme-sâle verildiği hem de nakdi maaş ödendiği belirtilmektedir.³⁷³

1740'larda Nâdir-şah'ın ordusu Dağıstan'da maruz kaldığı bozgun (1741-43) sebebiyle manevi gücünü yitirmişti.

Nâdir'in iç ve dış politikası sebebiyle zayıf düşen kabile beylerinin ve göçebe kitlelerin memnuniyetsizliği ordunun savaş kabiliyetini ve disiplini kaybetmesine yol açmış, saltanatın elinde silah haline gelen ordu artık onu tehdit eder hale gelmişti.

Nâdir-şah'ın bizzat çağdaşı olan yazarlar, onun din konusunda açıkça kayıtsız olduğuna şahitlik etmektedirler. Saray tabibi Basin, şahın nasıl bir dini inanca sahip olduğuna hüküm vermenin çok zor olduğunu, şahın çok yakınında bulunan kişilerin onun dinsiz biri olduğunu belirttiklerini kaydetmektedir.³⁷⁴ Hanway'in belirttiğine göre Nâdir-şah her iki mezhebe de (Sünnilik ve Şia) kayıtsızdı.³⁷⁵

Rus maslahatgüzâr İ. Kaluşkin, 31 Mayıs 1741 tarihinde gönderdiği raporda, Nâdir'in 28 Mayıs'ta kendi emriyle İncil, Resullerin İşleri ve Talmud'u çevirmiş olan Ermeni archbishoplarını, Katolik episkop-

370 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1740, d. 6, 1, 70.

371 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 170.

372 118 محمد غبار احمد شاه، بابلي افغان، كابل، 1944، ص. (Bundan sonra: M. Gubar, *Ahmed-şah*) İ. M. Reisner'in K voprosu o skadıvanii afganskoy natsii ("Voprosı istorii" No. 7, 1949 g) adlı çalışmasına atfen. Kulbe, pullukla bir günde sürülebilen arazi parçası anlamındadır.

373 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 24, 25; Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 175, 176; AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1739, d. 5, 1, 248; 1740, d. 6, vrk. 73..

374 *Lettres édifiantes*, p. 318.

375 J. Hanway, *An historical account*, II/404.

ları, molla ve rabbinleri huzuruna çağırdığını, onların yaptıkları çeviriler okunduktan sonra molla, episkop ve diğerlerinin sevap bir şey yaptıklarını ve bu yüzden ödüllendirileceklerini söylediğini belirtmektedir. Kaluşkin, Nâdir'in Tanrı Teala'nın kendisine azamet, saltanat ve şöhrret bahşettiğini belirttiikten sonra şöyle dediğini kaydetmektedir: "Tanrı, kalbimize bu kadar çok şeriatın farklı yönlerini gözden geçirmeyi ve bunlardan kendisinin hoşuna gidecek yeni bir şeriat koymayı ve bunlardan kurtulmamız gerektiğini ilham etmiştir. Biri birini nesheden ve her biri en doğru yol olduğunu iddia eden bu şeriatlar arasında birisi en doğru olanıdır ki, o da Tanrı'nın tek ve şeriatın tek olduğunu gösterenidir".³⁷⁶ İncil ve Kur'an'ın Farsça çevirilerini dinleyen Nâdir, Yahudi peygamberlerinin, Muhammed ve Ali'nin adları zikredildiğinde aynı şekilde tebessüm etmiş; her biri iyi birer asker oldukları için hepsine Muhammed ve Ali kadar saygı duyduğunu beyan etmiş, kendisinin de onların sahip olduğu şöhrete silahının gücüyle sahip olduğunu belirtmiştir.³⁷⁷

Daha önce de belirtildiği gibi Nâdir, 1736'da topladığı Mugan kurultayında ancak öne sürdüğü üç şartın kabul edilmesi halinde tahta çıkmayı kabul edeceğini belirtmiş; üçüncü şartın Müslümanlar, özellikle de İran ile Osmanlı orasındaki mezhep kavgalarına bir son verilmesi olduğunu kaydetmişti. Nâdir, bundan sonraki kanlı mezhep kavgalarından uzak durmak için kendi Şii tebaasına Safevî şahı I. İsmail'in koymuş olduğu "Rafızî" görüşten vazgeçerek Cafer-i Sadık'ın mezhebine geçmelerini emretmiş,³⁷⁸ sonra da "Perslerle Osmanlılar arasına nifak tohumları eken Sünnîlik ve Şiiliğin tek bir hezheb olarak birleştirilmesi" konusunda ferman yayınlamış,³⁷⁹ ayrıca fermana uyulmamasının şahın gazabını duchar edeceği vurgulanmıştı.

İ. Kaluşkin'in raporuna göre Nâdir aynı yıl, yani Mugan kurultayında tebaasından "Tüm ülkede Murtaza Ali'nin saygıyla anılması için Türklerin inançlarının (yani Sünnî itikadın) kötülenmemesi" gerektiğini, "çünkü bunun bütün bir halkın felaketine yol açtığını, olumsuz tabloların ortaya çıkmasına sebebiyet verdiğini, dolayısıyla ortak yönlerin ortaya konulması lazım geldiğini" vurgulamıştır.³⁸⁰

376AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1741, d. 7, 1, 177, 178.

377J. Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 403.

378Lettres édifiantes, p. 318.

379Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 168, Abraam Kretatsi, *Patmutyün*, s. 51.

380J. Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 343, 344.

O sırada Mugan kurultayında hazır bulunan Türk büyükelçilik mensuplarınca sultana Nâdir Kulı-han'ın tahça çıktığı ve Perslerin Şiilikten vazgeçtikleri bildirilmişti. Nâdir tarafından İstanbul'a gönderilen elçilik heyeti de Osmanlı ile şu şartları içeren bir anlaşma imzalanacaktı:

1. Şahın gönderdiği Şii elçilik heyetinin temsil ettiği Caferîlik, Osmanlı sultanı tarafından beşinci mezhep olarak kabul edilecek;
2. Kâbe'de Caferîler için beşinci bir mahfil oluşturulacak;
3. İranlı hacılara Mekke'de emîr-i hac rehberlik edecek.

Anlaşmada ayrıca taraflar arasında savaş esiri mübadelesi ve hem İran hem de Osmanlı sarayında her iki tarafı temsilen birer daimi temsilci heyetinin bulunmasının kabulü şartı da vardı.³⁸¹

Nâdir'in dinî reformlarına dış politik zaferleriyle de teyit edilmeliydi. İstanbul'da şahın temsilcileriyle sultanın temsilcileri arasında yapılan görüşmelerde Nâdir'in öne sürdüğü üçüncü şartın kabulünde herhangi bir zorluk yaşanmamış, ama ilk iki şart konusunda İranlı temsilci Molla-başı Ali Ekber ve Sadır Mirza Ebul Kasım Kaşani ile daha önce İstanbul kadısı olan Anadolu başkadısı ve diğer dinî temsilciler arasında sert tartışmalar cereyan etmiş; ama sonuçta Nâdir'in talepleri reddedilmişti.

Vakıa 28 Eylül 1736'da Nâdir'in ve Osmanlı hükümetinin temsilcileri arasında bir anlaşma imzalanmamıştı, ama Nâdir resmen İran şahı olarak tanınmıştı.³⁸²

Türk elçilik heyeti 1736 Eylül ayının sonuna kadar İstanbul'da kalmış ve ancak 1738 Mayıs'da şahın askerî kampının ve sarayının bulunduğu Nâdirâbâd'a gelmişti.³⁸³

Türk elçilik heyeti, burada Osmanlı sultanının mektubunu Nâdir'e sundu. Osmanlı sultanı, mektubunda, Nâdir'in ileri sürdüğü dinî şartların kabul edilemez olduğunu belirtiyordu. Nâdir ise verdiği cevapta ilk iki talebin ana talepler olduğu, dolayısıyla müzakerelerin tamamlanmış sayılamayacağını kaydediyordu.³⁸⁴ Böylece anlaşma onaylanmamıştı.

Nâdir, takip eden dört yıl boyunca da Osmanlı sarayına sultana bu

381 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 168, 169.

382 J. Hammer, *Histoire*, vol. XIV, p. 348.

383 Kandahar kuşatması dolayısıyla şahın karargahı hayli genişlediği için daha sonra oraya Nâdirâbâd adı verilmişti.

384 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 189.

taleplerini kabul ettirmeye çalışmaları talimatıyla elçiler göndermeye devam etti. Sultan, gönderdiği mektuplarda red kararıyla ilgili özürler beyan ederek tavrında bir değişiklik olmadığını bildirdi. Nâdir ise gönderdiği cevabî mektuplardan birinde asıl amacının Osmanlı ile dostluğunu pekiştirmek olduğunu, ama bunun için sultanın Caferî mezhebini beşinci Sünnî mezhep olarak kabul etmesi gerektiğini bildiriyor, fakat Türk tarafı talebi red kararı varmekle iki tarafı ebedi bir düşmanlığa itiyordu. Sonunda Nâdir bu meseleyi halletmek için bizzat kendisinin ordusuya birlikte Osmanlı toprakları üzerine yürümesi gerektiğini açıkladı.

Nâdir-şah 1742’de Dağıstan seferine giderken, Osmanlı’nın kendisiyle hummalı bir savaşa hazırlandığı haberleri kulağına kadar geldi. Osmanlı şeyhülislamı Acemlerin itikadının İslam’a muhalif olduğu, dolayısıyla onların kanının dökülmesinin Allah indinde sevap olacağı konusunda bir fetva vermişti. 1736’de Mollabaşı Ali-Ekber’in riyasetinde toplanan ulema meclisi, tüm Acemlerin Şah I. İsmail’in önderliğini yaptığı heretik Şiiliğe lanet okuyarak Caferîliğe dönmesi gerektiği yönündeki fetvasını onaylamıştı.³⁸⁵

V. Bratişçev’in Derbent’ten gönderdiği 22 Nisan 1742 tarihli raporda, Nâdir-şah’ın tüm Şiilerin Sünniliği kabul etmesi konusunda bir ferman yayınladığından söz edilmektedir. Her ne kadar bu ferman metni bulunamamışsa da, Bratişçev’in raporunun tamamı bu fermanın muhtevası üzerine hazırlanmıştı. Maslahatgüzârın sözlerine göre fermanda “çekişmelerin, husumetlerin, nefretin ve akıtılan kanların hep şeriatın farklı yorumlarından kaynaklandığı, bunların yalnızca kâfirleri hoşnut ettiği” belirtilmekte, Peygamber Muhammed zamanında Sünnîliğin dışında başka mezheplerin olmadığı, “dolayısıyla Pers itikadını oluşturan bazı şer’î konuların yeniden gözden geçirilmesi lazım geldiği” kaydedilmekte idi.³⁸⁶

Osmanlı sultanının Nâdir’in dinî konudaki talebini reddettiğine dair cevabı üzerine İran şahı Bâb-ı Âlî’ye ordusunun bir saldırıya geçeceğinin haber verilmesini istedi. 1743 kışında Nâdir Dağıstan dağlarından ayrıldı ve yaz mevsiminin girişiyle birlikte askeri saldırı hazırlıklarına başladı.

³⁸⁵ Age., s. 232, 233.

³⁸⁶ AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiei”, 1742, d. 5, ç. I, vrk. 24.

Raporda verilen bilgilerden de anlaşılacağı üzere, Nâdir'in Osmanlı sultanından mezhep konusunda bir talepte bulunması ve sultanın buna olumsuz yanıt vermesi, her iki tarafı bir savaşın eşiğine getirmişti. Nâdir, kurnaz bir şekilde kendini İslam ülkeleri arasında dostluğun tesisi için gayret gösteren bir kişi olarak takdim ederken, bir yandan da kanlı bir savaşa hazırlanıyordu.

Ne var ki 1743 yılı sonlarında, yani en azından Nâdir'le Osmanlı sultanı arasında yarım yıl devam eden savaş hazırlıklarından sonra, İran şahı taleplerinin birinden vazgeçtiğini açıkladı. Mehdi-han, Aralık 1743'de Nəcəf'teki dinî tartışmalar sonunda Nâdir-şah tarafından ortaya konulan nihai kararın metnini vermektedir ki, esasen bu metin Mugan kurultayında öne çıkarılan temel prensiplerin bir tür tekrarı durumundaydı. Fakat bu defa yalnızca Osmanlı sultanının reddettiği Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulünden bahsedilmekte, Mekke'de beşinci bir mahfilin açılmasından hiç söz edilmemekteydi (herhalde Caferilerin Şafii mahfilinde temsili uygun görülüyordu). Nâdir'in takındığı bu istikrar-sız tavrı ülkesi içindeki gergin durumla izah etmek gerekir. Nâdir-şah, gittikçe artan ciddi köylü isyanlarını ve feodal başkaldırıları bastırmak için Bâb-ı Âli ile barış müzakerelerini başlatmak zorundaydı.

Ne var ki 1744 yılında Osmanlı'ya karşı savaş faaliyetleri tekrar başladı ve 1746 yazına kadar devam etti. Ama zafer ibresi Osmanlı'dan yana ağmıyordu. Her ne kadar Nâdir'in ordusu bazı üstünlükler elde etmişse de, feodal başkaldırıları ve halk isyanlarıyla başedebilmesi için şahın ellerinin serbest olması gerekiyordu. Ülke içindeki huzursuzluğun hızlı bir şekilde artması ve ordunun bu yöne kaydırılması zorunluluğu, Osmanlı ile girilen savaşa derhal son verilmesini gerekli kılmıyordu.

4 Eylül 1746'da imzalanan anlaşma ile 1639 yılındaki anlaşmada belirlenen sınır, yine iki devlet arasındaki sınır olarak kabul edildi. Anlaşmada üç husus ön plana çıkarılmıştı: Birinci madde, Osmanlı devletinin Pers hacılarının Mekke'ye Bağdat ve Suriye üzerinden geçişine izin vermesi ve yol boyunca onların güvenliğini sağlaması; ikinci madde, iki taraf arasında diplomatik ilişkilerin sürdürülmesiyle ilgiliydi. Üçüncü maddenin konusu ise savaş esirleriydi. Anlaşmanın ilave maddeleri arasında hacıların hakları, onların vergilerden muaf tutulması vs. gibi hususlar vardı. Bu anlaşmayı imzalamakla yetkili kılınan Osmanlı sefiri, sultana anlaşma metniyle birlikte Nâdir-şah'ın bir mektubunu da sundu.

Şah, mektubunda Şah I. İsmail'in rafîzî düşünceleri yüzünden Osmanlı sultanlığı ile Safevî devleti arasında tebarüz eden husumetlerden söz etmekte, sonra Caferiliğin beşinci Sünnî mezhep olarak kabul edilmesinin reddinde ısrar etmemesi gerektiğini bildirmekte idi.

Bununla birlikte Nâdir, fiilen aktif dış politikayı sürdürmekten vazgeçmişti.

Sünnîliğin devlet dini ilan edilmesi ve kendisini şahın ve sultanın tebaaları arasındaki dostluğun ateşli bir savaşı gibi gösterme gayreti, Nâdir'in hesabına göre, ona Sünnî Osmanlının dinî sempatisini kazandıracak ve hasımlarının manen çökmesine yol açacaktı. Bu olayların tanıkları, Nâdir'in tebaasının Şiilikten yüz çevirmesiyle ilgili yayınladığı müteaddit fermanların, Afgan Eşref'in diplomatik manevralarını çok iyi bilen Osmanlı sarayında endişe ve irkinti ile karşılanmıştı.³⁸⁷

Hanway'in kaydına göre Nâdir, önünde sonunda, İran ile Osmanlı İmparatorluğu'nu birleştireceği ümidindeydi. Şah, giriştiği bu dini reformun kendi ikbalperest hedeflerini gerçekleştirmesini sağlayacağını sanıyordu.³⁸⁸ Nâdir-şah'ın diğer çağdaşlarının görüşüne göre "Şah, İran'a getirmek istediği itikadî paylaşan komşularına karşı güttüğü bu dinî siyasetin siyasî planlarına hizmet edeceği" kanaatindeydi.³⁸⁹

Nâdir, giriştiği birçok savaş sonucunda büyük bir devlet kurmayı başarmıştı ve bu devleti ayakta tutmak için hem komşularıyla hem de bu devletin bünyesinde bulunan halklarla muayyen bir ilişki ve daha sıkı temasta bulunmak zorunda olduğunun farkındaydı. Ama bütün tebaayı tek bir dinde birleştirmek ve tüm kabile ve etnisiteleri tek bir din daire-sinde toplamak (Nâdir'in daha sonra uygulayacağı dinî politika ile dahi) pek mümkün değildi. Çünkü bu kabileler ve etnisitelerin gelişmişlik düzeyi aynı olmadığı gibi, birbirleriyle siyasî ve ekonomik çıkarlar cihe-tinden de herhangi bir ilişkileri yoktu. Dolayısıyla Nâdir-şah'ın planları yalnızca gerçekleştirilemeyecek şeyler değil, aynı zamanda ziyadesiyle

387 1726'da Osmanlı-Afgan savaşları sırasında Eşref Bağdat paşasına şeyhlerini göndermiş ve bunlar paşaya şöyle demişlerdi: "Eşref, Hristiyanlarla ittifak etmenizi ve sizinle aynı inancı paylaşan ve Şiilerin tahtını yerle bir edenlerle savaşmanızı şaşkınlıkla karşılamaktadır." Bu mecliste hazır bulunan beyler, Hanway'in kaydına göre, Eşref'e karşı sempati göstermişler ve sonuçta Eşref Türkler karşısında bazı zaferler elde etmişti. (J. Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 250)

388 Age., s. 341.

389 James Fraser, *The history of Nâdir shah*, p. 127.

düşüncesizce sergilenmiş reaksiyonlardı.

Tüm bunlardan başka, Nâdir-şah, getirmek istediği dinî reformlarla başka bir amaç peşindeydi. Bilindiği gibi Safevîler döneminde Şia bir devlet dini halini almıştı. Safevîler, soylarını Ali üzerinden Peygamber Muhammed'e bağlıyorlar ve bu şekilde Şii Müslümanlar nazarında Safevî hanedanına bir kutsiyet kazandırıyorlardı. Hanway, "iki yüzyıldan fazla bir süredir İran'da iktidarı elinde tutan bir hanedana son verirken onun (yani Nâdir'in) yeni bir itikat ortaya koymak istediği"ni düşünmektedir.³⁹⁰ Daha sonraki olayların ortaya koyduğu gibi, Nâdir'in yürüttüğü dinî reformlar "Safevî geleneğini yeniden canlandırmaya can atan Alevî kesimi zayıflatma amacına matuf"tu.³⁹¹

Rus diplomat, 10 Mart 1746'da gönderdiği raporda Nâdir'in 1000 savaşçının refakatinde Kirman'a, oradan da Nevruz'u kutlamak için Kelat'a, arkasından Meşhed'e gittiği belirtilmektedir ki, bu, şahın yürütmek istediği fetih politikasına dinî bir destek arayışına delalet etmektedir.

390J. Hanway, *An historical account*, p. 403.

391[S. Reşetov] "*İstoriya o persidskom şaxe*", s. 189.

BEŞİNCİ BÖLÜM

1730-40'LI YILLARDA NADİR-ŞAH'IN DEVLETİNDE HALK HAREKETLERİ

İran'ın değişik yerlerinde feodal yönetime karşı başlatılan köylü ve göçebe isyanları

1730-40'lı yıllarda halk kitlelerinin feodal sömürünün güçlenmesine karşı başlattığı isyanlar, farklı şekillerde kendini gösterdi. Vergileri ödemek, angaryalara katlanmak istemeyen halk kitleleri, ülkenin değişik yerlerinde kalabalık gruplar halinde büyük bir isyana girişmişlerdi.

Dönemin kaynakları, halk kitlelerinin sürekli gelişen feodal sömürüye karşı büyük kitleler halinde patlamaya hazır bir volkana dönüştüğünü göstermektedir ki, İran'ın geçmiş tarihinde de buna benzer halk ayaklanmaları yaşanmıştır; ama 1730'larda başlayan ayaklanmalar oldukça geniş kitlelere sıçramıştı.

Pers, Rus ve Batı Avrupa kaynakları, tahammül edilemez vergiler yüzünden evlerini terketmek zorunda kalan yerleşik ve göçebelerin sınır ötesine geçerek, ülkenin değişik kesimlerinde isyan bayrağı açıp dağlara çıkan ve eşkiya çetelerine dönüşen kitlelere katıldığını göstermektedir. Belgeler, aşırı yüksek vergiler ve ardı arkası kesilmeyen angaryalar sebebiyle ordudaki göçebe unsurların kendi göçebe bölgelerini terkettiklerini göstermektedir.

Muhammed Kazım, Hicrî 1146 (1734) yılında Huveyze'den dağlardaki mağaralara sığınan ve “diğer güvenli bölgelere çekilen” ahalinin önemli bir kesiminin göç ettiğini bildirmektedir.³⁹² Yine aynı yazarın şahitliğine göre Hicrî 1150 (1737-38) yılında “tam bir hapishane mer-

392 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 259.

kezi haline gelen” Merv bölgesi yakılıp yıkılmış ve baştan aşağı tahrip edilmişti.³⁹³ Artık orada tüten bir baca, nefes alan bir can kalmamıştı.

Evlerini ve göçebe olarak yaşadıkları obaları terk eden ahali, çoğu kez ülkenin diğer bölgelerinde isyan eden kitlelere katılıyordu.³⁹⁴

Rus diplomatik görevlilerin kayıtlarına göre İran’ın birçok şehir ve köyü bomboş kalmıştı. Örneğin maslahatgüzâr Kaluşkin’in Isfahan’dan bildirdiğine göre, 1730 yılında bu eyaletin bir çok köyü bomboştu ve “çifte tek öküz kuşuluyor ve o da tarlaya yem yemeden gidiyordu.”³⁹⁵ Nâdir-şah, 1740’da ahalinin şehirleri ve köylerini terketmesini önlemek için çıkardığı fermanla ordu komutanlarını yaşadığı yeri terk eden vatandaşları tekrar eski yerlerine döndürmekle görevlendiriyordu.³⁹⁶ Ama bu tedbirler bir işe yaramadı ve ahalinin yaşadığı yeri terk etmesi azalacağı yerde daha da arttı.

Feodal sömürülerin artmasına karşı verilen daha aktif başka bir mücadeleye şekli, kitleler bazında vergi ödemeyi ve angaryaları yerine getirmeyi reddetmek şeklinde gelişmişti.

Kaluşkin’in kesin teyidine göre, 1730’larda bu tür mücadele şekli oldukça yaygınlaşmıştı. Örneğin Isfahan vilayetinde vergi tahsildarlarının büyük kısmı, aldıkları sıradan sert tedbirlere rağmen, genellikle “Isfahan’da boş yere vakit geçirip hazineye hiçbir vergi toplayamadan dönüyorlardı.”³⁹⁷

Vergi boyunduruğunun ağırlaşmasına ve saltanatın ağır baskılarına karşı gelişen kendine özgü bir başka mücadele şekli, halkın düzmece kişilere destek vermesiydi. Fakat bu, daha ziyade Afgan saldırıları ve Osmanlı işgali sırasındaydı. Bu konudaki benzeri olaylar, N. D. Mikluxo-Maklay tarafından incelenmiştir.³⁹⁸ O dönemde düzmececi fâtihlere karşı bir muhalefet olarak ortaya çıkmış ve yine aynı dönemde bazı feodallerin bağımsız teşebbüsleri kendini göstermiştir. Bu düzmece şahıslardan Mirza Zeynel, Aslan-mirza, Safi-mirza vb.lerin adları 1730-40 yıllarında kaleme alınan kaynaklarda geçmektedir. 1732 yı-

393 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 127-128.

394 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 259.

395 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1740, d. 6, vrk. 50.

396 Aynı yerde. Fakat ne yazık ki kaynakta yalnızca bu fermanın söz edilmektedir.

397 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1740, d. 6, vrk. 50.

398 Detaylı bilgi için bkz. N. D. Mikluxo-Maklay, *İz istorii afganskogo vladıçestva v İrane*.

İlinda İran'da Rus maslahatgüzârı olarak görev yapan Simon Avramov, düzmece Mirza Zeynel'e Kazvin yakınlarında rastladığını ve onun "sağ kolunun bileğinden, sağ ayağının dizkapağının altından kesik olduğunu" anlatmaktadır. Yine Avramov, kendisinin Isfahan'da doğduğunu ve güya bababası Mirza Abbas'ın Sultan Hüseyin'in büyük oğlu olduğunu etraflıca anlattığını nakletmektedir. Isfahan'da Mahmud Gılgay tahta çıktıktan sonra Mirza Zeynel'i Kandahar'ın bir mahallesine göndermişti. Bu düzmece kişi, şehirde aynı rolü oynamayı sürdürmüş, "Düşman geldi, şehri kuşatarak aldı. Beni de hapse attı. Daha sonra Mahmud'un kardeşi kendi ordusu ile geldi. Düşmanlar bunu görünce ona karşı direnmenin mümkün olmadığını anladılar ve beni hapisten çıkarıp kolumu ve ayağımı kestiler. Sonra da çekip gittiler. Ondan sonra Kandahar'da yaşadım ve saygı gördüm" diye anlatmıştı.³⁹⁹

Nâdir, Mirza Zeynel'in varlığını haber alınca, onu Meşhed'de huzuruna çağırmış (ki o sırada Nâdir Şah Tahmasp'ı tahttan indirerek Şah III. Abbas'ın naibi olduktan sonra tahtta kendisine rakip olabilecek tehlikeli kişilerin ortaya çıkmasından korkuyordu) ve onun tahta çıkmak gibi bir niyeti ve bu işi yapabilecek gücü olmadığını anlayınca, mirzayı serbest bırakıp cebine bir miktar para koymuş; mirza da bu parayla önce Mazenderân'a, sonra Kazvin ve Kum'a gitmişti.⁴⁰⁰

1730 yılı sonlarında Gürcistan'da Aslan-mirza adında yeni bir düzmece taht müddeisi ortaya çıkmıştı. 1740'da Ksanes aristavı Şanşe,⁴⁰¹ Petersburg'da şansölye Osterman'a gönderdiği bir mektupta, güya Sultan Hüseyin'in oğlu olan Aslan-mirza'nın yardım almak için Osmanlı İmparatorluğu'na hareket ettiğini belirtmişti. Aslan-mirza, Afganların Isfahan'ı kuşattıkları sırada çocuk yaşta olduğunu, babasının göz-kulak olması için onu amcası Rahim-bek'e verdiğini, ama onun ölümünden sonra Gilan'da bir tacir kılığında gizlendiğini anlatmaktadır. Kaynaklarda daha sonra Aslan-mirza hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır.

Aktif düzmecelerden biri de Safi-mirza idi.⁴⁰² Safi, 1730'larda

399 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1732, d. 6, vrk. 185.

400 Aynı yerde.

401 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1740, d. 4, vrk. 309-313. Ksanes aristavlığı, XVIII. Yüzyılda Gürcistan feodal şehirlerinden birinin adıdır.

402 Petruşevsky, Oçerki, s. 335. Lockhart, Minorsky, Hikmet ve Nurallah'ın eserlerinde de Safi-mirza'dan kısa cümlelerle söz edilmektedir.

Şuşter’de bir derviş kıyafetiyle ortaya çıkmış, şehir ahalisi arasında kendisini Safevîlerin torunlarından biri olarak tanıtarak faaliyetlerini yürütmüştü.

Kaynakları ciddi şekilde taradığımızda Safi-mirza’nın Muhammed Ali adında bir köylü ve Kirman’ın kuzeybatı tarafında yer alan Refsencan köyünden olduğu açık bir şekilde görülmektedir.⁴⁰³ Örneğin Bratisçev, Safi-mirza’nın bir köylü çocuğu olduğunu ve tüm Acemlerin bunu çok iyi bildiğini belirtmektedir.⁴⁰⁴

1730’da Şuşter şehrindeki ayak takımını çevresine toplayan Safi-mirza bir isyan çıkardı; fakat şehir valisi hemen gerekli tedbirleri alınca Safi-mirza Huveyze’de saklanmaya, daha sonra Osmanlı topraklarına geçerek 1743’e kadar orada yaşamaya mecbur kaldı.

Avramov’un Kaşan’da bulunduğu sırada, “ana tarafından seyit olduğunu iddia eden Mirza İsmail adlı bir şehzâde onun yanına gelmişti.”⁴⁰⁵ Mirza İsmail, henüz Afgan işgali sırasında dahi bir derviş olarak tanınıyordu. Fakat 1736’da Nâdir-şah tarafından kısa sürede bastırılan Bahtiyarî kabilesi isyanına katılmıştı.⁴⁰⁶

1730’larda faaliyet gösteren diğer düzmece taht müddeileri hakkında kaynaklarda başkaca bir malumat yok.

Bu düzmece taht müddeilerin büyük çoğunluğu Nâdir’in kendi ezeli amaçlarına ulaşmak için kullandığı genel hoşnutsuzluktan yararlanmaya çalışan maceraperestlerdi. Bazıları ise Nâdir’e karşı verilen mücadelede kendilerini Safevî hanedanı mensubu olarak gösteren kişilerdi. (Safi-mirza bunlardan biriydi).

Düzmece taht müddeilerini destekleyen halk kitleleri, bu şekilde Nâdir’e ve onun siyasî faaliyetlerine karşı tavır sergiliyorlardı.

Halk kitlelerinin vergi boyunduruğuna ve yağmaya karşı sergilediği en yaygın aktif protesto şekli, daha Safevîler döneminde merkezi yöne-

403 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, vrk. 331, 331; رضا قلي خان، روضت
الصفاء - طهران (bundan sonra: Rıza Kuli-han, *Ravzatu’s-Safa*).

404 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, vrk. 331.

405 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1732, d. 6, vrk. 185.

406 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 10, vrk. 176. Bilindiği gibi Bahtiyarîler 1725-27 yıllarında da Şuşter ve Kuhîpâye’de isyan hareketi başlatan düzmece Safi-mirza’yı desteklemişlerdi. (Bu konuda detaylı bilgi için bkz Mikluxo-Maklay, *Îz istorii afganskogo vladîçestva v Îrane*).

time karşı başlatılan isyanlardı ki, bunlar, genel nüfus sayımından sonra kendini gösteren halk isyanlarıydı (1698-1701).

Ermeni, Gürcü ve Afganlar arasında da bağımsızlık hareketleri kendini göstermeye başlamıştı. Bu halklar, gerçekten ağır şartlar altında yaşıyorlardı. Çünkü bir yandan yerli feodaller, diğer yandan hükümet tarafından eziliyor, ayrıca hem yabancı fâtihterin, hem de tarikatçıların zulmüne maruz kalıyorlardı.

Araştırdığımız dönemde halk isyanlarının yanı sıra, sık sık bazı kabile beylerinin Nâdir'e karşı başlattıkları isyanlara rastlanmaktadır. Ekonomik ve siyasi yönden pozisyonları zayıflayan bazı göçebe ve yarı göçebe kabile beyleri bu isyanlara elebaşılık yapıyorlardı. Bu beyler, kabilelerin genel hoşnutsuzluğu ve ülkede çapındaki umumi kaosu fırsat bilerek iktidarı ele geçirmeye ve bağımsızlık elde etmeye çalıştıkları için, iktidarı ele geçiren Nâdir'e karşı isyan bayrağı açmışlardı.

Aynı yıllarda Herat'taki Afgan Abdali kabileleri Zülfikar-han (1730-31), Horasan'daki Türkmen Teke, Sarık, Ersarı vs. gibi boylar ve Bahtiyarîler (1732-34), Lurlar (1733) ve Kürdler (1735) isyan bayrağı açmışlardı.⁴⁰⁷

Feodallar, önemli miktarda askerî güce sahiptiler. Örneğin Bahtiyarî hanlarının elinin altında 40 bin kişilik iyi donanımlı savaşçı vardı. Çoğu kez de bu isyanlar o sıralarda kendisiyle savaş halinde bulunan Osmanlı devleti tarafından destekleniyordu (Örneğin Kürd isyancılar Osmanlılar tarafından desteklenmekteydi).

Artık Nâdir'i bir "kahraman" ve "kurtarıcı" olarak değil, bir zorba olarak görmeye başlayan halk kitleleri de bazen bu isyanlara katılıyorlardı ki, merkezi sulta için en büyük tehlike de bu idi.

1730'lu yıllarda Nâdir için en ciddi tehlike, gittikçe artan vergi yükü sebebiyle ülkenin çeşitli yerlerinde kendini gösteren kalabalık halk hareket ve isyanlarıydı. Örneğin Simon Avramov 1731 yılında şu satırları yazmıştı: "Meşhedliler Tamas Kulı-han'dan (yani Nâdir'den) memnun, fakat diğer eyalet ve kasabalardaki ahali gayr-ı memnundu." Çünkü onun fermanına uygun olarak halktan daha fazla para isteniyordu. Örne-

407 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 124, 125, 146, 183-189; "The life of Sheikh", p. 168, 204; AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiye", 1736, d. 8, vrk. 473 vs.

ğin yalnızca Mazenderân'dan “yedi yük” dolusu para alınmıştı.⁴⁰⁸

Vergi yükünün artması sebebiyle 1733'de Kirman'da kendini gösteren çalkantı bir isyana dönüşmüştü. Aynı yıl Lar ve civarındaki yerleşim birimlerinde yaşayan halk da isyan bayrağı açmış ve çıkan çatışmalarda Lar genel valisi öldürülmüştü. Kazvin ve Gilan'daki isyanlar daha büyüktü ve ahali adeta bir sel gibi akıyor ve kimse kimsenin ne dediğini dahi duymuyordu.⁴⁰⁹

Şeyh Hazin'in haklı olarak dediği gibi “bütün bir ülke çalkantı içinde” idi.⁴¹⁰

Yalnızca bazı küçük köyler ve şehirlerle sınırlı kalan halk isyan hareketleri bir yana bırakılırsa, 1730'da Fars ve İran Körfezi sahillerinde büyük bir halk hareketi kendini göstermiş; 1733'de ise Bender-Abbas'taki Sünnî Arapların da katılımıyla başka bir isyan dalgası yayılmıştı.

*Bender-Abbas'taki Sünnî Arapların ve Fars ahalisinin isyanı (1733-34).*⁴¹¹

1733 yılı başlarında Sünnî Araplar Şeyh Ahmed adlı bir kişinin öncülüğünde isyan bayrağı açtılar. İsyancılar, Bender-Abbas yakınlarında, İran Körfezi'ndeki adalara çekildiler. Şeyh Ahmed, Bender-Abbas'a bir mektup göndererek halktan kendisine katılmasını istedi. Arapların Nâdir'e karşı isyan ettiği haberi tüm ülkede öyle hızlı bir şekilde yayıldı ki, onlarla aynı inancı paylaşan Afganlılar ve Deregez halkının Sünnî kesiminin bir kısmı da onlara katıldı. Sonuçta Şeyh Ahmed'in elinin altında 20 binden fazla silahlı insan toplandı. İsyancılar, o sıralarda zaten dalgalanma halindeki Kirman ahalisiyle de temasa geçtiler.⁴¹² Bu temasların nasıl geliştiği konusunda mevcut kaynaklarda sarıh bir bilgi yok. Ancak, başlangıçta Sünnî inanç adına isyan bayrağı açan Arap isyancılarla Şii Kirman halkı arasındaki bu dayanışma, isyanın doğrudan Nâdir-şah'a karşı olduğunu göstermektedir.

408 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1731, d. 15, vrk. 46.

409 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1733, d. 6, vrk. 53.

410 *The life of Sheikh*, p. 206.

411 Bu isyandan literatürde hemen hemen hiç bahsedilmez. Yalnızca Lockhart ve Minorsky bu isyandan söz ederler, ama onlar da Mehdi-han'ın aktardığı bilgileri ve diğer kaynaklardaki malumatı kullanmazlar.

412 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 202.

Bender-Abbas, göçebe Sünnî Arap kabilelerinin yaşadığı bir bölgeydi ve dolayısıyla başlangıçta dinî bir sima ile kendini gösteren isyan, diğer bölgelerdeki Sünnîleri de yanına çekmişti.

Nâdir-şah, isyanı bastırmak için ordusunu Beluc Muhammed-han'ın komutasında bölgeye sevk etti. Muhammed Kazım'ın kaydına göre Muhammed-han'ın komutasındaki asker sayısı, İran Körfezi'nden Hindistan sınırına kadar uzanan bölgede yaşayan 80 bin Belucî'den oluşuyordu. Halbuki Beluc Muhammed-han, Şah II. Tahmasp'a yakın olan büyük feodallerdendi ve hem Nâdir-şah'ın güçlenmesine hem de Horasanlı göçebe kabilelerin iktidarda rol oynamasına karşı olanlardandı. Bu yüzden halk kitlelerinin şiddetli muhalefetini ve feodal sömürüye karşı başkaldırısını hesaba katan Muhammed-han, onların yardımıyla Nâdir'i devirip tahtı tekrar Şah Tahmasp'a iade edeceği düşüncesine kapıldı.

Muhammed-han, sırf bu yüzden, isyancılarla savaşmak yerine, tah-ta meşrû Safevî hanedanını tekrar oturtmak ve "Fars ve çevresini Avşar kabilelerinin şerrinden temizlemek" adına isyancılara katıldı.⁴¹³ Gerçekten de Muhammed-han'ın tahmin ettiği gibi bu öfkeli isyancı kitle ona katılmakta hiçbir tereddüt göstermedi.

İsyanın daha da gelişmesi ve isyancıların Muhammed-han'ın safına katılması üzerine Nâdir-şah, Ahmed-han Mervî'yi bir ordu ile Şiraz'a sevk etti. Şiraz eşrafi, isyancılarla temasa geçerek, Ahmed-han'ın şehre gelişiyle birlikte onu boğup yok etme kararı aldığını bildirdi. Ama sözleşini tutmadılar ve Ahmed-han elini kolunu sallayarak Şiraz'a girdi. Onun Şiraz'a gelişinden kısa süre sonra, "bu bölgenin ahalisinden oluşan ve Muhammed-han'ın komutasında bulunan birlikler" şehre geldiler.⁴¹⁴

Bu çarpışmalarda Ahmed-han'ın safında yer alan askerlerden birinin anlattığına göre, şahın ordusunun önemli bir kesimi isyancıların safına geçmiş ve ilk çarpışmada Ahmed-han'ın ordusundaki asker sayısı 6 binden 1 500'ye düşmüştü.

Çarpışmayı kaybeden şah ordusu, başlarındaki kumandanlarıyla birlikte kaleye bekinmiş, isyancılar ise şehre girmişlerdi. Birkaç gün sonra hayatta kalan askerlerden 700 tanesi daha isyancıların safına katıldı.⁴¹⁵ İsyancıların Ahmed-han'a teslim olması yönündeki teklif-

413 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 256.

414 Aynı yerde.

415 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1734, d. 7, vrk. 11.

leri ilk başta reddedilmişti; fakat 13 gün devam eden kuşatmadan sonra yeterli erzak ve suyu kalmadığı için bazı askerler kale kapısını açmak istediler. Bu durum karşısında Ahmed-han Mervî barış şartlarını görüşmek zorunda kaldı ve hayatına dokunulmaması şartıyla kaleden dışarı çıkmayı ve isyancılara karşı herhangi bir saldırıda bulunmama-yı kabul etti.⁴¹⁶ Nâdir-şah tarafından gönderilen Ahmed-han Mervî, Celayir Kasım Ali-bek ve diğer kumandanlar esir edilmişti. Ahmed-han Mervî, Şiraz’a iki fersah mesafedeki bir kaleye hapsedilirken, askerle-rin silahları toplandı.⁴¹⁷ Bu olaydan sonra, Muhammed Kazım’ın kaydı-na göre, Beluc Muhammed-han “birkaç gün eyalette düzeni sağlamak-la” uğraştı.⁴¹⁸ Ne yazık ki kaynaklarda Beluc Muhammed-han’ın bu yö-redeki faaliyetleri hakkında bilgi yoktur.

İsyan dalgası giderek daha da büyüdü. Artık isyanı yalnızca Arap-lar, Bahtiyarîler ve diğer göçebe kabileler değil, İran Körfezi sahillerin-de ve Fars’ta yaşayan yerleşik ahali de destekliyordu. Simon Avramov, 1734 Nisanında “İsfahan ahalisinin birçoğu kadın ve çocuklarını geride bırakarak Beluc hana kaçmışlardı” diye yazmaktadır.⁴¹⁹

İsyana destek veren ana güçlerin dışında ahalinin en fazla ezilen ke-simi raiyet ve göçebelereydi. Aynı Avramov, Petersburg’a gönderdiği ra-porlardan birinde “Şiraz yolu üzerindeki tüm ahali Beluc’un safına geç-ti” diye yazacak ve asi birliklerin gelmesini bekleyen İsfahanlı köylüler için ise “Onlar belli noktalarda istihkamlar kurmuş ve erzak stok etmiş-lerdi” diye not düşecekti.⁴²⁰

Muhammed Kazım’a göre tebaanın aksine Huveyza’daki durum özellikle ciddi idi. Bu bölgedeki ahali asilere erzak ve yem temin et-mekle kalmamış, Nâdir taraftarı olanları tutuklamış, Şuşter valisinin de aralarında bulunduğu bazılarını ise öldürmüşlerdi.⁴²¹

İsyan o kadar güçlüydü ki, Nâdir onu bastırmak için Osman-lı ile barış müzakereleri başlatmak zorunda kalmıştı. Simon Avramov, bu acil barış görüşmelerinin “özellikle dahilde Belucları ciddi şekil-

416 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 256.

417 Aynı yerde; AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1734, d. 7, vrk. 11.

418 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 255.

419 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1734, d. 7, vrk. 6.

420 Age., vrk. 11.

421 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 260.

de endişelendirdiği”ni kaydetmektedir.⁴²² Çünkü bu sayede isyancıların üzerine kalabalık ordular sevk edilebilmişti. Yalnızca Şuşter ve Huveyza’ya Kırklı Kasım-han’ın komutasında yaklaşık 12 bin kişilik bir ordu sevk edilmişti. Fakat Huveyza bölgesindeki çatışmalar neticesinde şahın askerlerinden bir kısmı asiler safına geçmiş, kumandanları Kasım-han ise esir alınarak Ahmed-han Mervî’nin hapsedildiği kaleye gönderilmişti.⁴²³

Nâdir-şah, çarpışmalarda bir hayli darbeler aldıktan sonra özellikle Tahmasp-han Celayirî, Cafer Sultan Zaferanlu, Kacar Şah-kulı Sultan ve diğerlerini isyanları bastırmak için gönderdi.⁴²⁴ Şah birlikleriyle isyancılar arasındaki yeni çarpışmalar Behbahan’da vukû bulmuş; her iki taraf da ağır kayıplar vermişti. Bu çarpışmalardan sonra Nâdir bizat Bağdat’tan isyanı bastırmak için harekete geçti. Nâdir, üç gün aralıksız devam eden çarpışmalardan sonra Huveyza bölgesini işgal edip, hızlı bir şekilde Şuşter üzerine yürüdü ve orada da isyancılarla kanlı bir şekilde hesaplaştı.

İsyancılara destek veren şehir eşrafi, Nâdir’in ordusunun yaklaşmasıyla birlikte alelacele teslim olmayı tercih etti. Nâdir’in buyruğuyla Şuşter’in başına vali olarak yine Cafer Sultan Zaferanlu tayin edildi. Vergi tahsildarları ve diğer memurlar da göreve başladılar.

Aynı sıralarda Beluc Muhammed-han’ın kumandasındaki ana isyancı güçler Şiraz’dan Isfahan’a yönelirken, Nâdir de onları karşılamak üzere harekete geçti. İki taraf arasındaki çarpışma isyancıların ağır kayıplarıyla sonuçlandı ve Beluc Muhammed-han 2500 taraftarıyla birlikte Lar’a kaçtı.⁴²⁵

11 Şubat 1734’te Nâdir’in ordusu Şiraz’a girdi. Daha önce esir alınmış olan Ahmed-han Mervî ve Kasım Ali-bek serbest bırakılarak Fars ve Kuhkuliye genel valisi olarak atandılar. Beluc Muhammed-han ise aldığı yenilgilere rağmen Şeyh Ahmed’le birlikte yeni bir isyana hazırlanmaya başladılar.

İsyancıların Fars, İran Körfezi sahilleri ve Huzistan’daki ahaliden geniş çaplı destek görmelerine rağmen, Nâdir, Celayir Tahmasp-han ko-

422 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1734, d. 7, vrk. 9, 10.

423 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 257.

424 Age., vrk. 258.

425 Larudi Nurullah, *Zendegân-ı Nâdir Şah püser şimşir-i Tehran*, s. 287.

mutasındaki 12 bin kişilik ordusunu Beluc Muhammed-han'ı esir alması talimatıyla isyancılar üzerine sevk etti.⁴²⁶ Beluc Muhammed-han ve Şeyh Ahmed kısa sürede ele geçirildiler ve İsfahan'daki Nakş-ı Cihan meydanında koyun gibi derileri soyulduktan sonra boğazlandılar.⁴²⁷

Şah, daha sonra birliklerini diğer bölgeler üzerine sevk etti ve 1734'te isyanın ana ocakları söndürüldü.

İsyanın ana sebebi, Afgan işgalinin tüm yükünü omuzlarına yüklenen halk kitlelerinin durumunun bariz bir şekilde zayıflamış olmasıydı. Ama Afganların geri atılmasından sonra halkın durumunda bir iyileşme olmamıştı. Nâdir'in iktidara gelmesiyle birlikte ve hatta ondan önce de perişan vaziyetteki ahali baskı ve zorbalıklarla toplanan yüksek vergileri yine ödemek zorundaydı.

1720'lerde Afganlıların istilasına maruz kalan Fars bölgesi sakinleri, diğer bölgelerdeki ahaliden çok daha ağır bir bedel ödemişlerdi. Çünkü onlar için vergi ödemek özellikle bir meşakkattir.

Tüm bu olayların bizzat görgü şahitlerinden olan Şeyh Hazin'in haklı olarak belirttiği gibi, "çeşitli angarya ve perişanlıklara maruz kalan ahali, birkaç yıl boyunca Afganlar tarafından ağır şekilde ezildikten sonra, artık düşmanın zorbalıklarına karşı koyabilecek, bu boyunduruk ve tazyikleri defedecek güçten mahrum kalmıştı."⁴²⁸ Horasanlı kabile beylerinin zorbalıkları da halk kitlelerini öfke yumağı haline getirmişti. Tüm bu sebepler halkı öylesine öfkelen-dirmişti ki, Bender Abbas bölgesindeki Arapların ileri atılmasıyla birlikte kendisini olayların içinde bulmuştu. İsyanlar Fars (Güneybatı İran), Huzistan ve İran Körfezi sahillerini etkisi altına almıştı. İsyanın ana iştirakçileri olan göçebeler ve yerleşik ahali, fiilen işin içinde olmalarına ve yerli ahalinin tüm desteğine rağmen, (ki onlar da karakolları basarak Nâdir-şah'ın taraftarlarını tutuklayıp öldürmüşler; topladıkları erzak ve yemleri isyancı birliklere vermişlerdi) kendilerine önderlik edebilecek bir lider çıkaramamışlardı. Bu durum, isyan eden kitlelerin zayıflığını ve teşkilatlanamadıklarını göstermektedir. İsyanın başında feodaller vardı. Kalabalık yerli ahalinin hoşnutsuzluğundan faydalanan Beluc Muhammed-han ve Şeyh Ahmed, bu öfke selini kendi lehlerine kullanabilecekleri hesabıyla isyanın

426 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt I, vrk. 269.

427 Age., vrk. 276.

428 *The life of Sheikh*, p. 206, 207.

başına geçtiler. Zaman zaman Şiraz ve Huveyza'da olduğu gibi eşraf isyancıların başına geçerek gittikçe güçlenen isyancılarla anlaşma yoluna gittiler.

Ne yazık ki kaynaklarda isyancıların Nâdir tarafından görevlendirilen vergi tahsildarlarını ve devlet memurlarını öldürüp sürmenin dışında hangi tedbirleri aldıkları konusunda herhangi bir bilgi yok. Ancak, bu veriler ve Sünni Arap isyancılarla Kirman'ın Şii ahalisi arasındaki ilişki, daha sonra onların Fars'ın vergi mükellefi ahalisinden isyan edenlerle birleşmeleri, isyanın ana sebebinin vergi yükünün artması olduğunu göstermektedir.

Bir yandan vergilerin Nâdir'in fermanına binaen toplanması, bir yandan eski Safevî hanedanını yeniden ihya etme ve ülkeyi Nâdir'in mensup olduğu Avşar kabelelerinin tasallutundan kurtarma şiarı, halk kitleleri arasında oldukça rağbet görmüştü. Dolayısıyla 1730'lu yıllarda Nâdir'in İran'ın merkezi ve güney eyaletlerindeki pozisyonu oldukça zayıftı.

İsyancıların ve isyanın bastırılması şahı hayli zorladığı için, Nâdir, gayretini bu yönde teksif etmek için o sırada Osmanlı ile giriştiği savaşları durdurmak zorundaydı. Nâdir, öylesine büyük bir isyan dalgasıyla ve feodal direnişiyle karşı karşıya kalmıştı ki, Kandahar seferine çıkmadan önce, İran'da naip olarak bıraktığı oğlu Rıza Kulı-mirza'ya bol miktarda asker toplayarak her şehirde hiç olmazsa bir ay dayanabilecek bir güç oluşturması talimatını vermişti.⁴²⁹

Afganlıların geri atılmaları, Osmanlı ile girişilen savaşlar sebebiyle İran sınırlarının yeniden belirlenmesi ve Nâdir'in Hindistan seferi öncesinde bulunduğu büyük vaatler sebebiyle, yalnızca yönetici kesimde değil, halk kitlelerinde de bazı ümitler belirmişti. Ama ele geçirilen büyük çaptaki ganimet Nâdir'in ölümüne kadar muhafaza edildiği Kelat hazinehanesine taşınmıştı. Orta Asya (1740) ve özellikle Dağıstan seferi (1741-43) ise halk için tam bir maddi felaket olmuştu.

Nâdir, Dağıstan seferi sırasında ardı ardına yenilgiler almıştı. Hiç bir zafer elde edemediği gibi, ordusunun önemli bir kısmını kaybeden ve hazinesinden büyük çapta paraların uçup gitmesi felaketiyle karşı karşıya kalan Nâdir (çünkü Dağıstan'ın birçok bölgesine pek çok erzak,

429 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1739, d. 5, vrk. 89.

yem ve para gönderilmişti), 1743 Şubatında İran'a geri dönmek zorunda kalmıştı.

Nâdir, Dağıstan seferinden sonra kaybettiği otoritesini geri kazanmak ve bir savaş ganimetine konmak ümidiyle Osmanlı ile yeni bir savaşa girdi. Ama bunun için büyük miktarda paraya ihtiyacı vardı. Nâdir, bu açığı 1743'de ahaliden henüz vakti gelmemiş üç yıllık vergiyi peşin alarak toplamakta buldu ve konuyla ilgili bir ferman yayınladı. Ayrıca birçok vilayette kurulan vergi toplama merkezlerinin sayısı birkaç kez daha artırılırken, ilave vergiler ve para cezaları da kesildi.

1743'ten itibaren ekonomik durum hızlı bir şekilde bozulup da ortaya çıkan siyasi kriz yeni bir vergi yükleme mecburiyeti ortaya çıkarınca, tüm ülke çapında genel bir hoşnutsuzluk havası esmeye başladı.

1740'larda halkın hoşnutsuzluğu her ne kadar otuzlu yıllardakıyla aynı seviyede ise de, bu defaki öfke çok daha şiddetliydi. Pers, Rus ve Batı kaynaklarında verilen bilgilerin çoğu, ahalinin hemen her yerde yaşadığı yeri terk ettiği yönünde. Hatta bazı şehirler ve vilayetler bütünüyle boşaltılmıştı. Örneğin Muhammed Kazım, Sistan isyanı (1746-47) münasebetiyle, Nâdir tarafından isyanı bastırması için Horasan'dan Sistan'a gönderilen Ali Kulı-han'ın bu bölgede kimsenin olmadığını görünce şaşkına döndüğünü belirtmektedir.⁴³⁰ Rus maslahatgüzâr Bratişçev de "Tebriz'den ta Hemedân'a kadar insanların yaşadığı bir kasaba veya köy kalmadığını" kaydetmektedir.⁴³¹ Yine Bratişçev, aynı yıl sonunda Derbent'ten Deşt-i Mugan'a kadar tüten bir tek ocağın kalmadığını ve her yerin ıssız bir hale geldiğini belirtmektedir.⁴³²

Daha sonraki yıllara ait kaynaklarda da Meyan'dan Mazenderân'a kadar olan bölgede çok az insanın yaşadığı kaydedilmektedir.⁴³³

Aynı sıralarda İran'ın değişik şehir ve vilayetlerinde yaşayan Avrupalılar da ahalinin kitleler halinde göç ettiğinden söz etmektedirler. İngiliz taciri Hanway, Isfahan çevresinde yaşayan ahalinin birçoğunun kaçıp gittiğini ve önemli bir kesiminin Luristan dağlarına çekildiğini; toprakların âtil, evlerin ise harabe halde kaldığını kaydetmektedir. Hanway, sözlerini daha sonra şöyle sürdürüyor: "Başarısız savaşların veya

430 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 243.

431 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 4, vrk. 20.

432 Aynı yerde.

433 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1745, d. 6, vrk. 145.

barbarların istilasının tüm felaketleri, bu halka tebaasını sanki düşmanlarından daha fazla kırmaya çalışan despotik bir yönetimin zaferlerinden daha çok acı tattıramazdı.”⁴³⁴ Kapuchin rahibi Damian, 1747 yılı başlarında “Meşhed’ten Reşt’e kadar uzanan yol boyunca her yerin bomboş” olduğunu yazmaktaydı.⁴³⁵

Krusinsky’nin kaydına göre 1720’lerde İran’da evini barkını terk eden ahali birkaç şehirde yığılmıştı.⁴³⁶ 1730’larda bu rakam daha da fazlaydı; 1740’da ise İran’ın birçok şehir ve köyü ağır vergi yükünden dolayı boşalmış, zanaat ve ticaret çökmüştü. Bir Rus diplomatının belirttiği gibi, 1747’de “yalnızca vilayetler değil, başkent Isfahan dahi harabe olmaya yüz tutmuştu ve hatta Rusya sınırı boyundaki şehir ve köyler bile, gördüğüm kadarıyla, ıssız bir haldeydi.”⁴³⁷

Derbent ve Şamahı ahalişi dağlara çıkmış, Culfay-ı Nev’in ahalişi neredeyse tamamen çekip gitmiş, Osmanlı sınırı boyundaki şehirlerin birçoğu da boşalmıştı.⁴³⁸ Evlerini terk edenler, yalnızca zanaatkârlar ve tacirler değildi. Yönetici sınıfın temsilcileri de evlerini terk etmişlerdi. Örneğin vergileri ödeme imkanı olmayan birkaç Gürcü prensinin dağlara kaçtığı bilinmektedir.⁴³⁹ Bir görgü tanığının anlattığı gibi, 1747’de Nahçıvan, Gence, Erivan ve Tiflis’te “küçükten büyüğe neredeyse tüm ahali ve bu şehirlerin yöneticileri isyan ederek dağlara çıkmışlardı.”⁴⁴⁰

Göçebeler de obalarını terk ederek sınır ötesine geçmişlerdi. Örneğin daha önce Esterâbâd ile Mazenderân arasında göçebe halde yaşayan bazı Türkmen kabileleri “bundan sonraki işkencelerden korkarak Hiva tarafına göçmüşlerdi.”⁴⁴¹

Obalarını terk eden göçebeler, ülkenin diğer bölgelerindeki isyancılara katılıyorlardı. Esterâbâd ve Mazenderân ahalisinin başlattığı isyanlara (1743-44) Yomutlar katılmış; Fars’ın yerleşik ahalisinin başlattığı

434J. Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 413.

435AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 193.

436J. B. Krusinsky, *Histoire des revolutions de Perse*, vol. I, Pris, 1729-1742, p. 81; Mikluxo-Maklay, *Afganskoye naşestvie v İrane*.

437AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 3, vrk. 204.

438Age., d. 5, vrk. 199.

439AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. I, vrk. 44.

440Aynı yerde.

441AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 3, vrk. 78.

isyan (1744) Bahtiyarîler, Feylîler⁴⁴² ve diğer kabilelerce desteklenmişti.

Ahalinin kaçıışı öyle tehlikeli boyutlara ulaşmıştı ki, Nâdir, gözcülere yolları gözlemelerini, yollara barikatlar kurarak ahalinin sınır ötesine geçmesinin engellenmesini emretmişti. Yakalanan kaçak köylüler genellikle hesap sorulmak üzere şahın karargâhına getiriliyor, ama tüm katı tedbirlere rağmen ahali hacca gitme veya ticari seyahat bahaneleriyile kaçmaya devam ediyordu.

İran'daki Rus büyükelçisi S. D. Golitsın'ın jurnalinde Kirmanşah ve Hemedân'lı birçok kişinin Bağdat'taki İranlı velilelerin türbelerini ziyaret etme bahanesiyle bu şehre gelip sığındıkları, Kirmanşah ve Hemedân'dan yapılan göçler sebebiyle bu şehirlerin neredeyse bomboş hale geldiği, Tebriz'e dört günlük mesafedeki Meraga'da nefes alan bir canlının kalmadığı, bazılarının kaçtığı, kalanlarınsa açlıktan öldüğü şeklinde kayıtlara rastladık.⁴⁴³

Kaynaklarda ahalinin göç etmesi, genel olarak vergi yükünün artmasına bir tepki olarak gösterilmektedir. Örneğin Bratişçev'in 1742'de Petersburg'a gönderdiği raporda Derbent halkından çok fazla erzak istendiği, bu yüzden beş yıl boyunca tarlalardan evlere hiçbir şey getirilmediği, sonunda bölge halkının birçoğunun sağa sola kaçıp gittiği belirtilmektedir.⁴⁴⁴ Rusya'nın Reşt konsolosu Bakunin'in 1745'de gön-

442 Feylî: Bilhassa Luristan'a yerleşmiş olan Lor kabile grubu. I. Şah Abbas tarafından vali olarak atanan Hüseyin Han Solvizi'nin torunlarının Luristan'ı yönettiği iki yüz yıl zarfında bölgede yaşayan tüm kabile gruplarına Feylî adı verildi. Fakat XIX. Yüzyıl başlarında durum değişti. Kacar Feth Ali Şah'ın büyük oğlu ve aynı zamanda Kirmanşah genel valisi olan Muhammed Ali Mirza Pîş-i Kûh'u (Luristan'ın doğu kesimi) ele geçirerek valiye yalnızca Puşt-ı Kûh'u (batı kesim) bıraktı. Çünkü Feylî adı özellikle Solvizi hanedanıyla bütünleşmişti ve bilhassa Puşt-ı Kûh'taki kabilelere deniliyordu. İki önemli Feylî grubu Kord ve Mahakî bölgesinde yaşamaktaydı. H. C. Rawlinson, XIX. Yüzyılda Feylîlerin nüfusunun 12 000 aile olduğunu düşünmektedir. H. L. Rabino ise bu nüfusu 10,000 aile olarak vermektedir. Feylîlerin bir kısmı Kerim Han Zend'e destek vererek onunla birlikte Fars'a gelmişlerdir ki, 1849'da 1000 kadar Feylî Kürt ailesine burada rastlanmaktaydı. Feylîler daha sonra Kaşkay konfederasyonu içinde yer alan Amele aşiretine katıldılar ve bunlar Firuzâbâd'a yerleştirildiler. Bir kısmı ise Şiraz'a yerleşerek orada Mahelle-i Feylî adında bir mahale oluşturdular. Bunun dışında Irak'ın güney kesiminde yaşayan Kürtlere de Feylî veya Veylî denilir. (Ed.)

443 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1747, d. 5, vrk. 199. Lerch'in kaydına göre 1733-34 yılında Meraga oldukça kalabalık bir şehirdi. ("Noviye yejemesyaçniye soçineniya", 1790, VII, s. 73).

444 Age., d. 5, vrk. 779.

derdiği raporda şöyle deniliyordu: "... o yıl tüm İran'da o kadar aşırı vergi ve ceza kesilmişti ki, Derbent şehrinden başka hiçbir vilayette istenilen nakdi vergi ve cezaları ödeyecek parası olmayan fakir köylüler kadınlarını ve çocuklarını satmak zorunda kalmamak için dağlara ve ormanlara kaçmışlardı."⁴⁴⁵ 1733-35 ve 1745-47 yılları arasında İran'ı ziyaret eden İ. Lerch de 1740'da "konulan aşırı vergiler yüzünden köylülerin orman ve dağlara kaçtıklarını" kaydetmektedir.⁴⁴⁶ Tabii olarak vergi memurları kendi başlarına bu vergileri toplayamıyor ve çoğu kez askerden yardım istiyorlardı.

Ama bu tür tedbirler durumda fazla bir değişiklik yapmadı. Çünkü 1740'larda ordu içinde de güçlü başkaldırıları kendini göstermişti. Maaşların düzenli ve tam olarak ödenmemesi, askerlere savaş ganimetlerinden pay verilmemesi, ordunun yeterli techizatla donatılmaması, açlık, uzun süreli seferlerin meşakkati, göçebelere ağır cezaların kesilmesi ve keyfi davranışlar, ordu içinde hoşnutsuzlukların ve başkaldırıların kendisini göstermesinin ana sebepleriydi. Birçok asker firar etmiş; Hindistan seferinden sonra ele geçirilen zengin ganimetin askerlere verilmemesi sebebiyle 1740'larda firarlar daha da artmıştı. 1740 ilkbaharında Kandahar ve Sind'e gönderilen 63 bin kişilik ordudan geriye yalnızca 18 bin kişi kalmıştı.⁴⁴⁷ 1743'deki Osmanlı-İran savaşı sırasında, Bratişçev'in anlattığına göre, Hemedân'daki kışladan "Persler ve ordu da görev yapan Afganlar ve benzeri halklara mensup askerlerden önemli rakamdaki kişi, çoğu kez yüz kişilik veya daha kalabalık gruplar halinde firar etmeye başlamışlardı."⁴⁴⁸

Kitleler halinde firar olaylarıyla karşı karşıya kalan Nâdir-şah, firarilerin evlerinin ve mallarının kendi adına geçirilmesini, cezaların ise aileleri tarafından ödenmesini hükmeden bir ferman yayınladı. Cezaları ödemekten âciz olan firari ailelerinin malları satılarak hazineye gelir kaydedildi. Fakat bu katı tedbirlere rağmen askerler yine de emre itaat etmeye yanaşmadılar. Firarlara ordu içindeki hoşnutsuzluklar eşlik etti. Bu gayr-ı memnun gruba, durumları hızlı bir şekilde bozulan üst rütbeli komutanlar da katıldı. Kaynaklarda firariler zümresine ko-

445 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1745, d. 18, vrk. 771.

446 [İ. Lerch] "Votoroye puteşestviye Lerxa ve Persiyu" ("Noviye yejemesyacıniya soçineniya", SPb., 1790, ç. 43, s. 83).

447 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1740, d. 6, vrk. 225.

448 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 4, vrk. 248.

mutanların kendi birlikleriyle birlikte katıldıkları belirtilmektedir. Örneğin 1747 yılı başlarında Ermenistan ve Azerbaycan'da bulunan birliklerden 20 binden fazla kişi komutanlarıyla birlikte firar etmişti. Askerlerin memnuniyetsizliği yalnızca firar şeklinde kendini göstermiyor, aynı zamanda bu firari askerlerin isyan bayrağı açan ahaliye katılmasıyla sonuçlanıyordu.

Ülkede vergi mükellefi ahalinin gittikçe daha fazla ezilmeye başlaması ve ordunun erat takımını oluşturan kişilerin bu ailelere mensup bulunması, rütbesiz askerlerle kumandanları arasındaki sınıf çatışmasının artmasına yol açmıştı. Örneğin, Şirvan isyanını bastırmak için gönderilen Haydar-han'ın kumandasındaki birliklerde bulunan erler kumandanı öldürüp mallarını yağmaladıktan somra isyancılara katılmışlardı.⁴⁴⁹ Bazen şahın sevk ettiği birliklerin isyanı bastırmak yerine topyekün isyancılara katıldıkları da oluyordu. Örneğin Fars ve Sistan'da böyle olmuştu. Yahut köylüler ve şehirliyle birleşerek bizzat kendileri isyan ediyorlardı. Knaz Golitsın'ın jurnalinde “İran şehrinde (muhtemelen belgede şehir adı yanlış yazılmış) 12000 kişilik bir ordu vardı ve şehir sakinleri ondan (şahtan) kopmuştu” denilmektedir.⁴⁵⁰ Gence'de bulunan askerler de halkla bütünleşerek şehirden ayrılmış ve Şeki isyancılarıyla birleşmişlerdi. Şamahı'da da askerler halkla birlikte isyan bayrağı açarak şehirden ayrılmışlardı.⁴⁵¹

Horasan kabile beylerinin zorbalıkları ve onların ülke genelinde ayrıcalıklı bir konuma sahip olmaları da ordu içinde genel bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Örneğin Derbent yakınındaki Kız Kalesi'nde erler isyan etmiş ve komutanları olan Avşarları öldürerek Şirvan isyanını yöneten Sam-mirza ve Muhammed'e katılmışlardı (1743).

1747'de isyan dalgası o kadar büyümüştü ki, artık Rus diplomatik temsilcileri muhtemelen “bütün İran'da genel bir ayaklanma” çıkacağından söz ederek, “çünkü sayıca fazla olan İranlı askerler hiçbir yerde daha fazla bu duruma katlanmak istemiyorlardı” demektedirler.⁴⁵²

Knaz Golitsın 1747'de “Şahın ordusu öyle bir durumdaydı ki, Nâdir, iç düşmanlarıyla hesaplaşabilecek durumda değildi ve hatta or-

449 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 130.

450 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 145.

451 Age., vrk. 211, d. 3, vrk. 237.

452 Age., d. 3, vrk. 239.

dudan en ufak bir ümidi dahi yoktu” diye yazmıştı.⁴⁵³

1740’larda yönetime karşı daha karakteristik ve daha yaygın savaş şekli, halk isyanlarıydı. Bu isyanların en büyükleri Fars, Huzistan, İran Körfezi sahilleri, Kuzey ve Güney Azerbaycan, Esterâbâd, Mazenderân, Horasan ve Sistan’da vukû bulmuştu.

Bu isyanlar, isyana katılanların sayısı, sosyal yapısı, ellerinde tutukları bölgenin mesahası, talepleri ve maddi durumlarına göre birbirinden farklılık arz ediyordu. Ama hepsi de vergi yükünün artması sebebiyle ortaya çıkmıştı.

Esterâbâd ve Mazenderân isyanları (1743-44).

1743’de yönetimin yeni bir vergi talebinde bulunması, kısa sürede Esterâbâd’lı Kacarların isyanına yol açtı. Bratişçev’in Ocak 1744’de belirttiği gibi “Esterâbâd’da göçebe halde yaşayan Kacarlar birçok obada isyan bayrağı açtılar.”⁴⁵⁴

Muhammed Ali-bek İzzeddinlu çevresinde toplanan Kacar feodalleri, ahali arasındaki dalgalanmalardan faydalanarak, şaha karşı başkaldırdılar. Kacar kabile beylerinin Nâdir-şah’a karşı isyan bayrağı açmalarının iki temel sebebi vardı: Birincisi, yerleşik ve göçebe ahalinin durumunu etkileyen ve dolayısıyla feodallerin gelir kaynaklarını daraltan vergi yükünün artması; ikincisi ise, Safevîler zamanında daha imtiyazlı olan Kacar beylerinin 1730-40 yılları arasında Nâdir’e yakın duran Horasan beyleri tarafından dışlanmış olmasıydı. Dolayısıyla Kacar feodalleri halk kitlelerinin isyanlarını kullanmak suretiyle şah iktidarından kurtulabileceklerini düşünüyorlardı.

İsyan bayrağı açan Kacarlara kısa süre sonra Yomutlar da katıldı. Esterâbâd beylerleyinin oğlu Muhammed Zaman-bek’in isyanı bastırma teşebbüsleri hiçbir sonuç vermedi. Muhammed Ali-bek, Kacar Muhammed Hasan-han’la (ki babası Nâdir’in emriyle II. Tahmasp zamanında öldürülen Feth Ali-han’ın oğluydu) temasa geçmişti. Muhammed Hasan-han, Yomutlardan oluşan 4-6 bin kişilik ordusuyla Esterâbâd’a geldi. Muhammed Ali-bek kalenin kapılarını ona açınca, Muhammed Zaman-bek iç kaleye beklemek zorunda kaldı. Bunun üzerine şahın

453 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 185.

454 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, vrk. 115.

memurlarından bir kısmı isyancıların safına geçti. Birkaç gün sonra iç kale ele geçirilmiş ve Muhammed Zaman-bek de teslim olmak zorunda kalmıştı.⁴⁵⁵ İsyancılar hazineyi ele geçirdikten başka İngiliz-Rus Ticaret Cemiyeti'nin kervanını da yağmaladılar.

Aynı sıralarda Mazenderân'da dalgalanmalar yayılmıştı. Şah iktidarına karşı baş kaldıran halk kitleleri başlarındaki yöneticileri ve devlet görevlilerini tutuklayıp öldürdüler. Öldürülenler arasında Mazenderân beylerbeyi de vardı. Şah ordusuna saldıran isyancılar neredeyse Horasan'a sipehsalar olarak gönderilen Ali-kulı-han'ı da esir alacaklardı.⁴⁵⁶

İsyan, özellikle Hezarcerib'de çok şiddetliydi. Buradaki isyana Hezarcerib ve Mazenderân'ın diğer bölgelerindeki ahaliyi çevresine toplayan Hacı Sefer Kulı ve Hacı Kevser adlı tacirler elebaşılık ediyorlardı. İsyancılar kalabalık bir ordu oluşturulmuştu. (Bu ordu silahlı piyade ve atlılardan oluşuyordu).

Nâdir-şah, isyancılar üzerine, Nişapur'dan birkaç kumandanın (Mirza Tagi Pir-zâde, Hasan-bek, Hacı Muhammed-bek) komutasında beş bin kişiden oluşan bir ordu sevk etti. Ordu, Kürdlerden, Bayat'lardan ve Kireyli'lerden oluşuyordu.⁴⁵⁷

Hacı Sefer Kulı ve Hacı Kevser, şah ordusunun Damgan yakınında olduğunu öğrenince altı bin kişiyle bir gece baskını düzenledilerse de, nöbetçiler ve muhafızlar tarafından püskürtüldüler. Ortalığın ağarmasıyla birlikte göğüs göğüse çarpışmalar başladı, fakat asiler büyük kayıplar verdiler; her iki elebaşı da esir edildi ve isyancıların tüm ağırlıkları şah ordusu tarafından yağmalandı. Ayrıca kesilen kellelerden bir de kule yapıldı.

Aynı sıralarda Nâdir'in en gözde kumandanlarından Saru-han ordusuyla Hezarcerib'e gelmişti. Damgan'daki şah ordusu asilerle savaştıktan sonra Saru-han'a iltihak ederek Esterâbâd'a yöneldi. Nâdir'in buyruğuna binaen Horasan'dan 10 bin kişilik bir orduyla Esterâbâd'a gönderilen Behbud-han adlı komutan da Saru-han'a katılmak zorundaydı.⁴⁵⁸

Kacar Muhammed Hasan-han, halkın aşırı cevvaliyetinden ve hoş-

455 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 67, 68.

456 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1744, d. 3, vrk. 145, 146.

457 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 68.

458 Age., vrk. 68, 69.

nutsuzluğundan faydalanarak 20 bin kişilik bir ordu hazırlamıştı.⁴⁵⁹ Muhammed Hasan-han, Behbud-han'ın ordusuyla birlikte yaklaşmakta olduğunu haber alınca, Saru-han'la birleşmeden önce onun işini bitirmek istedi. Asiler, yapılan ilk çarpışmayı kazandılar,⁴⁶⁰ fakat ikinci çarpışmada Behbud-han onları fena şekilde ezdi. Muhammed Ali-bek ve Yomut ve Kacarlardan pek çok kişi öldürülmüş, Muhammed Hasan-han ise Mangışlak'a kaçmıştı.⁴⁶¹

Bu sırada isyancılar safında da isyana elebaşılık eden Kacar ve Yomut beyleri arasında ciddi çatışmalar olmuştu. Bu çatışmalar, hem yerleşik ve göçebe kesimle, hem de şehirlerde yaşayan işçiler arasında geçiyordu. Kacar ve Yomut kabilelerinin ileri gelenleri, köylülerden vergi toplama konusunda gaddarlık yönünden şahın vergi tahsildarlarından hiç de geride kalmayan, halkı acımasızca yağmalayan beyleri başlarına geçirmişlerdi. Onların bu tür davranışları elbette büyük bir hoşnutsuzluğu beraberinde getirecekti. Sarı ve Barforuş halkı en fazla zarar görenlerdendi. Barforuş halkı, Kacar Muhammed Hasan-han'ın mağlubiyetini öğrenince Yomut beyi İsmail-bek'i öldürmüş, Mazenderân'da ise köylüler isyana katılan üst düzey beylerden Sadık-ağa'yı ele geçirerek defterini dürmüşlerdi.⁴⁶²

Bu vakıalar, isyancılar arasındaki önu alınamaz sınıf çatışmalarının bulunduğu şahitlik etmektedir.

İsyancılar arasındaki bu çatışmalar, şahın ordusunun onları tepelemesini hayli kolaylaştırdı. Behbud-han, Kacar Muhammed Hasan-han'ın komutasındaki isyancıların bozgunundan sonra Esterâbâd üzerine yürüyerek, şehri ele geçirdi ve kısa süre önce şehir hâkimi olarak tayin edilen Muhammed Zaman-bek'i esaretten kurtardı. Bu sırada Saru-han da Esterâbâd'a gelip Behbud-han'a katılmıştı. Saru-han ve Behbud-han, diğer isyan ocakları üzerine yürüdüler. Bu hareket çok şiddetli geçti. Yüzlerce, binlerce köylünün kellesi uçuruldu, birçoğu da Nişapur'a kaçtı. Kacar obaları Nâdir-şah'ın emriyle yerle bir edildi ve onlarla birlikte yaşayan, ama isyanlarla ilgisi olmayanlar da bu kıyım-

459 Aynı yerde.

460 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1744, d. 3, vrk. 153. Pers kaynaklarının çoğunda, özellikle de Mehdi-han ve Muhammed Kazım'ın eserinde, Behbud-han'ın bu yenilgisi konusunda herhangi bir kayıt yoktur.

461 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 73.

462 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 203, 304.

dan nasibini aldılar.⁴⁶³

Esterâbâd ve Mazenderân köylülerinin isyanları 1744 yazında da devam etti.

Hanway, 1744 yılı ilkbaharında şahtan Esterâbâd isyanı sırasında uğradığı zararların telafi edilmesi konusunda bir ferman alarak bu bölgeye geldiğinde, Muhammed Hasan-han'ın ordusu mağlup olmuş ve isyan bastırılmıştı. Ama yine de Esterâbâd ve Mazenderân isyancı köylülerin kuşatması altındaydı. "Bölgenin iç kesimlerine doğru ilerledikçe köylüler daha saldırganlaşıyordu" diye yazmaktadır Hanway.⁴⁶⁴ Hanway'e gittiği her yerde bir müfreze eşlik ediyordu, ama köylüler tarafından bir düşman gibi karşılanıyordu. Köylüler askerlere erzak, yem ve barınacak yer vermiyor; çoğu kez de silahlarla tehdit ediyorlardı. Yazar, köylülerle tartışmaya girmenin tehlikeli olduğunu belirterek, onların "çok kalabalık ve hayli öfkeli" olduklarını kaydetmektedir. Hatta şahın emriyle Hanway'e refakat eden bir müfreze komutanının boğazı yaşlı bir köylü tarafından sıkılmıştı.

Köylülerin Esterâbâd ve Mazenderân'daki felaket derecesine gelmiş olan isyanları mahalli yöneticiler için Kacarların isyanından daha tehlikeli bir boyuta ulaşmıştı. Örneğin, Amul (Mazenderân)daki İranlı bir memur, buradaki isyanın bastırılmasından sonra dahi Hanway'e şöyle demişti: "Tatarlardan (yani Muhammed Hasan-han ve onun müttefiki Yomutlardan) korktuğumuz kadar eyalet halkından da korkuyorduk".⁴⁶⁵

Hanway Lengerûd'a geldiğinde, şehir hâkimi emrindeki askerlerle birlikte Esterâbâd'a hareket etme buyruğu almıştı. Lengerûd hâkimi bu buyruğa oldukça önem veriyordu, ama Kacarların isyanı bastırılmış olmasına rağmen "bölge hâlâ büyük bir karmaşa içinde olduğundan" çıkacağı bu seferin getireceği zorlukların endişesi içindeydi.⁴⁶⁶

Hanway, Esterâbâd civarında silahlı süvarilerle karşılaşmıştı. Bunlar isyanlara katılmaya zorlanan köylüleri sevk etmekle meşgullerdi ve köylülerin yüzünde kan izleri vardı.⁴⁶⁷

Mazenderân isyanlarının devam etmesi, Nâdir-şah'ı köylüleri za-

463 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiei", 1744, d. 3, vrk. 153, 154.

464 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 194.

465 Age., s. 179.

466 Aynı yerde.

467 Age., ss. 201.

ten ödemeyedikleri tüm vergilerden azat ettiğini açıklamak zorunda bırakmıştı.⁴⁶⁸ İsyân, ancak 1744 yılı sonlarında bastırılabilmişti.

Mazenderân ve Esterâbâd'daki isyanlar, tıpkı 1740'daki isyanlar gibi, halk kitlelerinin aşırı vergi yüküne karşı ortaya koyduğu bir başkaldırı hareketiydi. Şaha ve onun güttüğü siyasete karşı duyulan hoşnutsuzluk, daha başlarda birbirinden bağımsız olarak hareket eden iki gücü yani öncülüğünü Kacar beylerinin yaptığı isyancılarla vergi yükünün artmasına baş baldıran halk kitlelerinin birleşmesine zemin hazırlamıştı. Ama isyanın devam ettiği günlerde bu iki grup arasında sınıf çatışmaları kendini göstermişti. İsyana katılan gruplardan her birinin kendine özgü amaçları vardı ve dolayısıyla birliktelikleri sağlam ve uzun vadeli olamazdı. Bir kere beyler bağımsız olmak istiyor ve müstahsil kesimden elde ettikleri gelirleri şahla bölüşmek istemiyorlardı; yerleşik ve göçebe kesim ise vergi yükünün artmasından hoşnutsuzdu.

İsyana önde gelen beyler öncülük etmesine rağmen, isyana katılan halk kitleleri de ellerinde silahın neye yaradığını bilmeyecek kadar kör değillerdi. Çünkü başlarındaki yöneticilere isyan edip de beylerin etkisiz hale gelmesinden sonra dahi bağımsızlık mücadelesini sürdürüyorlardı.

Tüm bunlar, 1743-44 yılındaki Mazenderân ve Esterâbâd isyanları gibi, mahalli isyanların zayıflığını, diğer yerlerdeki isyanların da tıpkı bunlar gibi cılız ve mahalli başkaldırıları olduğunu göstermektedir. Ne var ki aynı dönemde ekonomik durumları ciddi şekilde sarsılan tüccar sınıfı da bu isyanlara fiilen iştirak etmişti.

Fars isyanı (1744).

1744 yılı başlarında Fars eyaletinde bir isyan patlamıştı. İsyân, tüm yöreyi, özellikle Şiraz, Huveyza, Şuşter, hatta Lar ve İran Körfezi sahillerini kucaklamıştı. Bu isyanın da ana sebebi, tahammül sınırlarını aşan vergi yüküydü. İsyânın doğrudan sebebi, vergi toplamakla görevli devlet memurlarının halkın peşine düşerek onlara yaptığı işkenceler ve sıkıştırmalardı. Muhammed Kazım, “Fars halkından istenen vergiler o kadar yüksekti ki, ahali, zaten ahali aynı darbeye maruz kaldığı için kaçmış bulunan kişilerin yaşadıkları yerlere sığınan insanlardı”

diye yazmaktadır.⁴⁶⁹

Göçebe Feylî kabileleri de bir araya gelmiş ve 20 kadar vergi tahsildarını öldürmüşler; bu durum, diğer Fars kabilelerinin de harekete geçmesine eşik aralamıştı. İsyân, her yerde hükümet vergi tahsildarlarının öldürülmesiyle başlamıştı. Muhammed Kazım, hikayesine devam ederek “vergi tahsildarlarını her nerede rastladılarsa öldürdüler” demektedir.⁴⁷⁰

İsyân kısa sürede büyüdü ve yaklaşık on bin kişi Fars beylerbeyi Tagi-han’ın evini kuşatarak ondan isyanın başına geçmesini istedi.

Tagi-han, Fars bölgesinin beylerbeyi sıfatıyla buranın vergilerini toplamakla yükümlüydü. Nâdir-şah’ın Fars bölgesine yüklediği vergi, daha önce aralarında Fars’ın da bulunduğu diğer bölgelere yüklenen vergiden üç-dört misli fazlaydı... Vergi tahsildarlarının gaddarlığı ve sınıır tanımazlığı, halk arasında büyük homurdanlara yol açmıştı. İsyana elebaşılık edenlerin daha ziyade göçebe kabile temsilcilerinin olması, 1743’deki ruûs vergisinin göçebelere de tıpkı yerleşiklere olduğu gibi katı bir şekilde uygulandığını göstermektedir. Sergilenen tüm gaddarlıklara rağmen yine de yeterince vergi toplanamıyordu. Bu yolla istenilen vergileri hakkıyla toplayamayacağını anlayan Tagi-han, Fars serdarıyla el ele vererek, halkın hoşnutsuzluğunu kullanmak suretiyle Nâdir’den kurtulmak için isyanın başına geçmeyi kabul etti.

Tagi-han, halkın öfkesini yatıştırmak için birkaç vergi tahsildarının daha öldürülmesini emretti. Arkasından da emrindeki askerler ve asilerle birlikte Şiraz’a doğru yola koyularak “belli bir süre burada hâkimiyetini ilan etti”.⁴⁷¹

Nâdir, bu isyan haberini alınca, en yakın adamlarından birini (Ferhat-bek) Tagi-han’ı bu işten vazgeçirmesi için Şiraz’a gönderdi.⁴⁷² Ona gönderdiği mesajda durumunun son derece ümitsiz olduğunu, bununla birlikte şahın karargâhına gelmesi halinde kendisine en ufak bir zarar verilmeyeceği ve himmet gösterileceği vaadinde bulundu.⁴⁷³ Bu arada Nâdir, o bölgedeki (Fars’taki) ordu kumandanına Tagi-han’a ka-

469 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 46, 50.

470 Age., vrk. 50.

471 Age., vrk. 51.

472 Pers kaynaklarında bu konuda herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

473 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, vrk. 172, 173.

çış yolu bırakmamak için tüm yolların tutulmasını emreden bir ferman göndermişti.⁴⁷⁴ Ama tüm bu tedbirler bir sonuç getirmediği gibi, isyancıların sayısı da her geçen gün artmaya devam etti. Bunun üzerine Nâdir, Irak serdarı Avşar Muhammed Hüseyin-han'ı iki bin kişilik bir Horasan ordusuyla asiler üzerine gönderdi ve yol boyunca orduya adam toplamasını emretti. Şiraz'a gelen Muhammed Hüseyin-han Rûknâbâd'da kamp kurdu. Tagi-han, onu asilerin safında yer almaya ikna eden elçiler gönderdi. Nâdir-şah, bu durum karşısında Afgan, Özbek ve Kirmanşahlı savaşçılardan oluşan en seçme birliğini asiler üzerine sevk etti. Ama bu da bir sonuç getirmedi. Üstelik gönderdiği savaşçılardan bir kısmı asilerin safına geçti ve hatta şahın kumandanlarından Muhammed Ali-bek, emrindeki adamlardan 500 kişinin asilerin safına geçtiğini görünce, Nâdir'in gazabına çarpılmamak için Bağdat'a kaçtı.

İsyan artık çok geniş bir bölgeye yayılmış ve asilerin sayısı 20 bini aşmıştı.⁴⁷⁵

İsyancılar için en büyük tehlike, Tagi-han'ın isyan bayrağı açmasından önce sahil güvenlik kuvvetleri komutanı olarak tayin edilen Rüstem-han'ın kuvvetleriydi. Tagi-han, Rüstem-han'ın hücumunu önlemek amacıyla asi Fars kabile beyleriyle istişare ettikten sonra 2-3 bin kişilik bir süvari ve piyade ordusuyla limana doğru hareket etti. Tagi-han, Şiraz'da oğlu Muhammed Rıza-han'ı ve serdar olarak da Avşar Muhammed Hüseyin-han'ı bırakmıştı. Tagi-han, limanların bulunduğu bölgedeki ahaliye ve Rüstem-han'ın kumandanlarına gönderdiği sahte bir mektupta melankoli hastalığına yakalanan Nâdir'in Dağıstan seferinden döndükten sonra eyaletlerden haddinden fazla vergi istediğini, birçok vali ve memuru öldürttüğünü, Nâdir'le aynı kabileden olan Muhammed Hüseyin-han'ın dahi isyancılara katıldığını ve Şiraz'da bulunduğunu bildirdi. Tagi-han, bu yolla komutanların ve ahalinin Rüstem-han'ı Nâdir'in emrinden çıkmaya zorlayacağını, aksi halde onu öldüreceklerini ümit ediyordu. Sonuçta komutanlarının şiddetli muhalefetiyle karşılaşan Rüstem-han, işbirlikçileri idam edeceği tahdidinde bulundu.⁴⁷⁶

Rus diplomatlardan birinin kaydına göre, 1744'de Tagi-han'ın liman şehirlerine gelmesinden sonra Bender-Abbas, Şuşter, Huveyza ve

474 Aynı yerde.

475 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 47.

476 Age, vrk. 51, 52.

Luristan ahalisi başlarında bulunun valilerle birlikte “şahtan koptular.”⁴⁷⁷ Şahın icâredârların elinde bulunan hazinesi Tagi-han’ın eline geçti. İsyân, tüm İran Körfezi sahili boyunca yayıldı. Nâdir, Fars’a Allaberdi-han komutasında 20 bin kişilik bir ordu sevk etti ve ona isyancılara karşı zerrece acıma göstermemesini emretti. Ordusuyla Şiraz’a gelen Allaberdi-han, şehri kuşatma altına aldı. İsyancılar çok şiddetli bir direniş sergilediler. Ama dört aylık kuşatmadan sonra kalede açlık başladı ve 21 Temmuz 1744’de şiddetli bir saldırıdan sonra kaledekiler teslim olmak zorunda kaldılar.

Şehre giren şah ordusu, halkı yağmalayarak evleri ve tarlaları yakıp yıktıktan sonra ahaliyi katletti. Tagi-han ise başarısız kaçma teşebbüsleri sonunda yakalanarak 40’a yakın adamı ve akrabasıyla birlikte Isfahan’a getirildi. Burada yakın adamları ve akrabalarının tamamı öldürülürken, Tagi-han’ın bir gözüne mil çekildi ve tüm mal varlığına el konuldu. Fakat yine de Nâdir ona himmette bulunarak Kabul şehrinin valiliğine atadı. 1744 yazı sonlarında Fars isyanı bütünüyle bastırılmıştı.

Nâdir, Tagi-han’a himmet göstererek herhalde onun dostluğunu kazanacağını sanıyordu, ama hiç de öyle olmadı. Feodallerin güçlenmesini fırsat bilen Tagi-han, onların Nâdir’e başkaldırmalarından faydalanmak isteyerek tekrar Kabul’daki isyancıların başına geçti.

Geniş halk kitlelerinin harekete geçmesinin temel sebebi olan yüksek vergiler, isyan dalgasının daha da genişlemesine zemin hazırladı. İsyancıların bel kemiğini Fars ve İran Körfezi sahillerinde yaşayan yerleşik ve göçebeler oluşturunuyordu. Her ne kadar halk kitleleri başlarında ki elebaşların etki alanının dışına çıkamıyor ve isyanın başında hâkim zümrenin temsilcileri (genel olarak Tagi-han) bulunuyorsa da, halkın tek derdi, aşırı vergi yükünün azaltılmasıydı. Tagi-han gibi hâkim zümre temsilcilerinin bu isyanlara iştirak etmesi, Nâdir’in devletindeki siyasi krizin derinleştiğinin bir göstergesiydi.

Maskat ve Bahreyn İsyancıları

Tıpkı diğer isyanlar (1743-44) gibi Maskat ve Bahreyn’deki Arap kabilelerinin isyanı da yine aşırı vergi yükünden kaynaklanmıştı. Vakânüvistin anlattığına göre, bu bölgelerdeki ahali, arazi vergisi [harac] ve

477 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 14, vrk. 298.

genel olarak vergi ödemek istemiyordu.

İsyanlara sıradan vatandaşlar kadar zâdegânlar da katılıyordu.⁴⁷⁸ Bu isyanların bastırılması için Muzaffer Ali-han komutasında bir ordu sevk edilmişti. Maskat ve Bahreyn isyanları sırasında, isyancılar arasında bir görüş birliği olmadığı gibi, başlarındaki elebaşlarına bağlılık konusunda da hemfikir değillerdi. Örneğin, isyancılar üzerine bir tenkil birliği sevk edildiği şayiası yayılmasıyla birlikte mahalli zâdegân sınıfı isyanı kesecek halktan isyana iştirak edenleri öldürmeye başlamıştı.⁴⁷⁹ Şahın sevk ettiği tenkil birliği üç gruba ayrılmış olan halk kitlesiyle kanlı bir şekilde hesaplaşmıştı. İsyanı tahrik eden ve elebaşlık etmeye çalışanlar öldürülmüş; vergi ödemek istemeyenlerin gözlerine mil çekilmiş ve dilleri kesilmiş; onlara sempati besleyenlerin ise derileri soyulmuştu. Bu sırada tekrar şah tarafında yer alan zâdegân sınıfı ise hil'at giydirilerek ve başka hediyeler verilmek suretiyle ödüllendirilmişti.⁴⁸⁰

Şah, isyanın bastırılmasından sonra Maskat ve Bahreyn halkından yüksek vergiler toplanması için vergi tahsildarlarını gönderdi.⁴⁸¹ Bundan başka bu bölgede yaşayan ahaliden büyük miktarda inci getirmesi istenmişti. Bunun üzerine yeni bir isyan başlatıldı ve onu bastırmak için yeni tenkil birlikleri sevk edildi.

Hoy ve Salmas isyanları (1744):

Vergi yükünün ağırlaşması, Hoy ve Salmas'taki Dumbili Kürd kabilelerinin de isyan sebebi oldu.

Muhammed Kazım'ın ifadesine göre, 1744'de Hoy ve Salmas ahalisinin isyanının ana sebebi şahın Safevîler döneminde toplanan 3 bin tümen vergi yerine 100 bin tümen vergi⁴⁸² toplanması yönündeki fermanıydı (burada o sırada tümenin çok büyük bir enflasyona uğramış olduğunu da belirtmek gerekir). Fakat vergi ödemek istemeyen ahali, şahın vergi tahsildarlarını öldürdü.⁴⁸³

Vergi toplamakla görevlendirilen Murtaza Kulı-han, Nacar Kulı-

478 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 48.

479 Aynı yerde.

480 Age., vrk. 48, 49.

481 Age., vrk. 49.

482 Age., vrk. 100; Petruşevsky, *Oçerki*, s. 335.

483 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 100.

han ve diğer kabile beyleri, kısa sürede isyancıların yanında yer aldılar. Nâdir-şah, 1744 Martında Kırklı oymağından Muhanmed Rıza-han, Avşar Haydar-han, Avşar Aşur-han, Avşar Kerim-han ve Gence beylerbeyi Hacı-han'ı isyanı bastırmak için bir miktar askerle birlikte bölgeye gönderdi.⁴⁸⁴

Şahın gönderdiği beylerle anlaşmaya çalışan Dumbili beyleri, ahalinin istenilen vergileri ödeyebilecek durumda olmadığını bildirdiler. Ama bu görüşmelerden sonra bazı Dumbili beyleri tutuklandı. Hoy ve Salmas beyleri istenilen bu vergiyi toplamamanın mümkün olmadığını belirttikten sonra Osmanlı'dan yardım istediler.

Osmanlı devleti, zaten bu sırada düzmece Safî-han'ı tekrar tahta çıkarmak için İran üzerine düzenlenecek bir sefere hazırlanmıştı. Kısa süre sonra Yusuf Paşa kumandasında yola çıkarılan 20 bin kişilik Osmanlı ordusu isyancılarla birleşerek Hoy'a girdi.⁴⁸⁵ Fakat bu ordu, şahın ordusuyla girdiği çarpışmayı kaybetti ve isyancıların direnişi hem kendi beylerinin hem de Osmanlı ordusunun aldığı yenilgiden sonra bütünüyle kırıldı. Rıza Kulı-han 6 bin kişilik orduyla Hoy'da düzeni sağlamak için bırakılmış, diğerleri ise kendi bölgelerine geri dönmüşlerdi.

Tıpkı 1740 yılındaki isyanda olduğu gibi bu isyan hareketine katılanların hâkim zümresinin Osmanlı'dan yana tavır koymaları, onların kendi pozisyonlarının sarsılmasından ve Nâdir-şah'ın tahakkümünden kurtulmak istediklerini göstermektedir. Esasen Osmanlı devleti de İran'ın iç işlerine ciddi şekilde müdahale etmek istiyordu ve dolayısıyla isyanın âkîbeti onu son derece ilgilendiriyordu.

***Safî-mirza hareketi* (1744):**

Daha önce belirtildiği gibi, düzmece Safî-mirza 1930'larda giriştiği başarısız bir isyan denemesinden sonra Osmanlı'ya sığınmış ve Osmanlı sultanından himaye istemişti.

Osmanlı devleti, 1743'de İran'daki iç ahvalin çok karışık olduğunu ve halkın Nâdir-şah'ın politikasından hiç de memnun olmadığını gö-

⁴⁸⁴Age., vrk. 100, 101.

⁴⁸⁵Osmanlı politikası ve İran-Osmanlı ilişkileri konusunda detaylı bilgi için bkz. Muhammed Ali Hikmet, *Essai sur l'histoire des relations politiques irano-ottomannes de 1722 à 1747*, Paris. 1937, p. 215-234.

rünce, fiilen harekete geçti ve ordusunu yeni bir savaş için hazırladı. Aynı yılın sonlarında Safi-mirza artık 20 bin kişilik Osmanlı ordusuyla birlikte Türkiye-İran sınırı arasında karargâhını kurmuştu. Kısa süre sonra Ahmed Paşa komutasındaki 70 bin kişilik Osmanlı ordusu da gelip ona katıldı.⁴⁸⁶

1743 sonu ile 1744 başlarında Kars'ta bulunan Safi-mirza, Afganların İsfahan'ı kuşatması sırasında kızkardeşiyle birlikte kaçan Safevî hanedanı mensuplarına kendi safına katılmaları yönünde çağrıda bulunduğu mektuplar gönderdikten başka, halkı da kendisini desteklemeye davet etti. Safi-mirza, ülke genelinde Horasanlı kabile beylerinin tahakkümünden memnun olmayan Pers memurlarının bulunduğu bildiğinden, gönderdiği mektuplarda, onlara kendisinin tahta geçmesi halinde herkesin büyük menfaatler temin edeceği vaatlerinde bulunuyordu.⁴⁸⁷ Böylece kısa süre zarfında Azerbaycan ve Gürcistan ahalisinin bir kısmı ve Şirvan ordusundaki birliklerden bazı savaşçılar Safi-mirza safına geçtiler.⁴⁸⁸

Safi-mirza, Fars isyancılarıyla da temas kurmak amacıyla adamlarını o bölgeye gönderdi.

Nâdir-şah, ahalinin Safi-mirza safına geçmesinin önünü kesmek amacıyla Erivan'dan Kars'a kadar uzanan bölgede karakollar kurdurdu ve Urmiye bölgesindeki göçebe Avşar kabilelerini kendi safına çekmek için, bu kabile beylerine unvanlar vererek, hil'atlar gönderip, her birini yıllık ruûs vergisinin yarısından azat etti.⁴⁸⁹ Ama tüm bunlara rağmen ahali Safi-mirza'nın safına katılmaya devam etti. Nâdir-şah'a karşı girişilecek herhangi bir harekete katılmaya teşne Tabasaran beyleriyle⁴⁹⁰ Usumi⁴⁹¹ Ahmed-han lâkaplı Kaytak bir beyin komutasındaki Lezgi kabilelerine mensup birlikler de düzmece Safi-mirza'nın safına koştular.

Nâdir, 1744 Ağustosunda kalabalık bir orduyla Kars'a geldi. Safi-

486 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 127, 128.

487 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1744, d. 14, vrk. 255, 3, 256.

488 Age., d. 3, vrk. 256, 314; Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 127.

489 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1744, d. 3, vrk. 256.

490 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 134.

491 Usumiler: Dağıstan'da hüküm sürmüş zâdegân ailelerdendir. Usumi beyleri ülkenin Ruslar tarafından istila edilmesinden sonra Türkiye'ye sığınmışlar ve hâlâ onların çocukları Türkiye'de yaşamaktadırlar. (ed.)

mirza'nın isyanı kısa sürede bastırıldı. Usûmî Ahmed-han ve Tabasaran beyleri ise Dağıstan'a kaçtılar. Safî-mirza yakalanarak Osmanlı devletine gönderildi. Ne var ki Osmanlı devleti Safî-mirza'nın etkisiz hale getirilmesini, şahın tahtını ele geçirme ideasının bittiği anlamında yorumlamadı ve 1745'deki Osmanlı-İran savaşı sırasında Safî-mirza'nın İran tahtına geçirilmesi yönünde bir ferman yayınladı.⁴⁹² Fakat Safî-mirza'nın bundan sonra başına neler geldiği konusunda kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değil.

Safî-mirza'nın bu çıkışı taraftarlarınca farklı şekilde algılandı. Kendisi de bir köylü çocuğu olan Safî-mirza, daha 1730'larda köylülerin çıkarlarını korumak için ortaya atılmıştı. Osmanlı sultanından destek bulduğu Türkiye'ye kaçan Safî-mirza, sultanın kuklası olarak ve onun silahlı kuvvetlerine güvenerek İran tahtında hak iddia etmeye başladı ve onu destekleyen halk kitleleri de öncelikle Nâdir-şah'ın yağmacı vergi politikasına karşı harekete geçtiler. Safî-mirza'nın ortaya çıkışı ahalî arasında öyle bir heyecan yarattı ki, o sırada ülkenin birçok yerinde (örneğin Tebriz vilayetinde, Azerbaycan'ın kuzey kesiminde ve İran'ın merkezi kısmında...) vergi yükünün aşırı artmasından kaynaklanan çalkalanma ve isyanlara yol açtı. "Türklerin yardımıyla Kızılbaşlardan intikam almak"⁴⁹³ için yanıp tutuşan Dağıstanlı kabileler dahi bu harekete iştirak ettiler. Bizim açımızdan bu harekete halk kitlelerinin iştirak etmesi önemlidir; çünkü bu kitleler, aşırı vergi yükünden dolayı Nâdir-şah'a karşı oluşacak herhangi bir başkaldırı hareketine katılmaya zaten teşne idiler.

Gilan ve diğer yerlerdeki isyanlar (1744-1747):

1744-47 yıllarında Gilan'da pek çok isyan kendini gösterdi. Örneğin 1744 yazında Talişler isyan bayrağı açtılar. Görgü şahitlerinin anlattığına göre Talişler kendilerini bu hareketin ortasında buldular.⁴⁹⁴ Görünüşte Nâdir-şah'ı alaşağı etme laftasıyla ortaya çıkan ve başlangıçta yalnızca Astara vilayetiyle sınırlı olan isyan hareketi, tüm Gilan bölgesinde etkili olmuştu. Çağdaş yazarların anlattıklarına göre "tüm Gilan böl-

⁴⁹² AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1745, d. 18, vrk. 265.

⁴⁹³ Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 134.

⁴⁹⁴ Gilandaki bu isyanlar literatüre tam olarak yansımış değildir ve kaynaklarda bu konudaki bilgiler oldukça bölük pörçüktür.

gesi korku ve dehşet içinde kalmıştı.”⁴⁹⁵ İsyanı bastırmak için gönderilen askerler, isyancıların ellerindeki köyleri yakıp yıktıkları gibi, 25 elebaşını da yakalayarak şahın karargâhına gönderdiler. Ama isyanlar sona ermediği gibi, yeniden canlanarak 1746 Şubatına kadar devam etti. Diğer yerlerde olduğu gibi Gılan isyanı da halka karşı sürdürülen aşırı vergi politikasının bir sonucuydu. Şaha karşı isyan bayrağı açtığını söyleyen ve isyana elebaşılık eden Kelb Hüseyin-bek, “Taliş halkının dört bir yandan onun sancağı altında toplanacağı, ondan himaye isteyecekleri” iddiasındaydı.⁴⁹⁶ Nâdir, isyanı bastırmak için 1500 kişilik bir birlik sevk etti, fakat bu birlik isyancılar karşısında hiçbir başarı sergileyemedi. Bunun üzerine Afganlardan oluşan 3 bin kişilik başka bir birlik isyancılar üzerine gönderildi. Birliğin başında bulunan kumandanlar Talişlere savaşmayı bırakmaları halinde kendilerine dokunulmayacağı sözü vermek zorunda kaldılar.

İsyana katılan Taliş kabilelerinin önde gelenleri, kendi halklarına sırtlarını dönerek şahın ordusunun safına geçtiler. Böylece onların yardımıyla Astara ve Taliş köylerindeki aksakallar yakalanarak esir edildiler. Bunların bir çoğu ellerindeki mal mülklerini suğurup almak için işkenceye tâbi tutulurken, bazıları elleri kolları bağlı vaziyette kuyulara atıldılar.⁴⁹⁷

Böylece ana gücünü köylülerin ve göçebelerin oluşturduğu bu isyan ağır bir yenilgiyle sonuçlanmış oldu. Çünkü kabile aksakallarının şahın safına geçmeleri isyanın bastırılmasında önemli rol oynamıştı.

İngiltere’nin Rusya büyükelçisi Hindford, 1747 yılında İran’dan aldığı bir rapor üzerine İngiliz dışişleri bakanı Chesterfield’e “İran’da ticaret yapmakla meşgul olan İngiliz tacirlerinin bu ülkenin bazı bölgelerinde Nâdir’e karşı halk hareketlerinin başladığı, asilerin her yerde yağmalama hareketlerinde bulunduğu; bununla birlikte İngilizlerin etkisinde bulunan Gılan’da olanların diğer yerlerde de tekrarlanmasından korktuklarını” belirten sözlerini rapor ediyordu.⁴⁹⁸ 1747 yılı başlarında Gılan’da yeni bir halk isyanı başlamıştı.

495 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1745, d. 18, vrk. 817.

496 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1746, d. 7, vrk. 30.

497 Age., vrk. 11, vrk. 15, 16.

498 “Doneseniye Gindforda Çesterfildu iz Peterburga 25 iyula 1747 g.” (Sbornik İmperatorskogo rossiyskogo istoričeskogo obşçestva”, t. 103, s. 352, 353.).

İsyanın sebebi, yukarıdakilerin bilinen vergilerin dışında yeni nakdi vergiler koymalarıydı. Nâdir-şah, toplanan vergiler kendisine gönderilmiş olmasına rağmen Gîlan’a yeni bir ordu göndermiş ve halktan diğer haraçlardan başka nakdi ceza toplanmasını emretmişti.⁴⁹⁹ Bu defa isyanın merkezi Kesker şehriydi. Tacirler ve İngiliz fabrikalarının müdürleri Rusya’daki İngiliz büyükelçisi Hindford’a kendilerinin himaye edilmesini ve mallarının İran’dan çıkarılması için iki gemi gönderilmesini talep eden bir dilekçe sundular.⁵⁰⁰

İlk isyan bayrağı açanlar vergiye tâbi ahali oldu. Bir Rus diplomat “Gîlan’daki ahalinin tamamı isyan bayrağı açtı ve sayıları hiç de az değil” diye yazmaktaydı.⁵⁰¹

Hoşnutsuzluk ve isyan dalgası sivil bürokratlara sıçramıştı. Bunlardan biri olan Ağa-Hasan (sabık Gîlan hazine gelirler dairesi başkanı), Rus diplomatların bulunduğu bir mecliste pek çok Gîlanlı yaşlı kişinin kendisine gelerek yoksulluktan dert yandıklarını, kendisinden şaha itaat etmekten vazgeçerek, buradaki müstahkem bir yere çekilmesini” istediklerini anlatmış ve Gîlanlı aksakalların ondan isyanın başına geçerek, şahın göndermiş olduğu vergi tahsildarlarının topladığı vergileri geri dağıtıp, Gîlan’da görev yapan devlet memurlarını öldürmesini istediklerini bildirmişti.⁵⁰²

Aksakalların bu davranışı, daha önce vergi toplanmasından sorumlu olan bu insanların şimdi açlık ve hastalığın kol gezdiği Gîlan’dan istenilen vergileri toplayıp hazineye göndermek istememeleri şeklinde izah edilebilir. Dolayısıyla halkın desteğini arkalarında hisseden aksakallar hükümete karşı isyan etme hazırlığı içindeydiler.

Gîlan’daki 1746-47 isyanlarının yanı sıra ülkenin haraç ve baskılardan bunalan diğer ana yerleşim birimlerinde de şah yönetimine karşı isyanlar çıkmıştı.

1746’da Kandahar ile Kabul arasındaki bölgede göçebe halde yaşayan Gılzaylar da isyan bayrağı açmışlardı. 1744’de Fars isyanına elebaşılık etmiş olan Kabul hâkimi Tagi-han vakit geçirmeden Gılzayla-

499 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 173.

500 “Sbornik İmperatorского rossiyskogo istoričeskogo oşbčestva”, t. 103, s. 371.

501 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 150.

502 Age., d. 3, vrk. 267.

ra katılmış ve şah yönetimini tanımadığını ilan etmişti.⁵⁰³ Herat civarında göçebe halde yaşayan Hezâreler de Gılzayları kendilerine örnek aldılar. Herat halkıyla birleşen Hezâreler şah yönetimine karşı baş kaldırıncı, Ali Kulı-han onlar üzerine dört bin kişilik bir ordu sevk etti. İsyançıların bir kısmı esir alınmış, bir çoğu infaz edilmişti. İsyanlılar arasında şehir eşrafı da vardı.⁵⁰⁴

Ama isyan dalgası birçok şehre sıçramaya devam etti. Kendilerine 500 bin tümen vergi yüklenen Bahtiyarîler 1746'da isyan bayrağı açtılar. Muhammed Kazım'a göre "eşkıya ve hırsızlardan oluşan" bu ordunun safları, kısa sürede şahın askerleri tarafından genişletilmişti.⁵⁰⁵

1747'de tekrar Mazenderân isyanının başına geçen şehir hâkimi yakalanıp öldürülmüş; isyan Osmanlı serhaddini oluşturan Urmîye ve Meraga'ya kadar yayılmıştı.⁵⁰⁶ Hindford, 1747 yılı başlarında Chesterfield'e gönderdiği raporda "tüm Pers ülkesinde büyük bir kargaşanın hâkim olduğundan" söz ediyordu.⁵⁰⁷

*Sistan isyanı (1746-47):*⁵⁰⁸

1746-47 yıllarında kendini gösteren en büyük isyanlardan biri, 1746 yazında başlayan Sistan isyanıydı. İsyanın çıkışında rol oynayan en temel sebep zorla toplanan vergilerdi.

Şahın vergi tahsildarları her vesile ile halktan vergi toplamış ve üstelik bu vergilerin birçoğunu da kendi aralarında hiç etmişlerdi. Nâdir şah bunu haber alınca vergi tahsildarlarının katledilmesini emretti ve Sistan'a yeniden yaklaşık bir milyon tümen toplanması emrini verdiği yeni tahsildarlar gönderdi.⁵⁰⁹ Sonuçta aralarında bölge eşrafının da yer aldığı yaklaşık 20 bin kişiden oluşan ahali isyan bayrağı açtı.⁵¹⁰ İsyanı elebaşılık eden kişi, vergi tahsildarlarını dinlememeleri yönünde

503 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1746, d. 16, vrk. 387, 429; 1747, d. 1, vrk. 171-179.

504 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1747, d. 5, vrk. 155, 156.

505 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 171.

506 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1747, d. 5, vrk. 212.

507 "Sbornik İmperatorskogo rossiyskogo istoričeskogo oşbcestva", t. 103, s. 371.

508 Sovyet arşivlerinde Sistan isyanıyla ilgili herhangi bir kayıt yok. Yalnızca o bölge yakınında yaşayan bazı yazarlar isyan hakkında kısa bir malumat vermektedirler.

509 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 239.

510 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1746, d. 16, vrk. 356.

Firuzkûh, Ferrah ve diğer şehirlere adamlar gönderen Feth Ali-han'dı.⁵¹¹

Nâdir-şah'ın isyanı bastırmak için gönderdiği 3000 kişilik ordu isyancılar tarafından mağlup edilmişti. İsyanın giderek yaygınlaşması Nâdir-şah'ı tekrar tekrar Sistan üzerine ordu sevk etmek zorunda bıraktı. Muhammed Rıza-han, 1746 ilkbaharında kalabalık birliklerle gelecek isyancılara çok ağır bir darbe indirdi ve Feth Ali-han'ı esir aldı. Feth Ali-han daha sonra Nâdir-şah'ın huzuruna gönderildi ve gözlerine mil çekildi. Ama isyan son bulmadı. İsyancılar diğer bölgelerdeki isyancılarla temas kurdular. Kısa süre zarfında Kandahar'da göçebe halde yaşayan Afganlar, Urgenç Yomutları, Tagi-han kumandasındaki Kabul ahali ve Kirman'dan gelen birlikler onlara katıldılar. Şahın ordusundan da isyancılara katılanlar oldu.⁵¹²

Nâdir-şah, isyanı bastırmak için öz yeğeni Ali Kulı-han ve Celayir Tahmasp-han'ı kalabalık bir orduyla gönderdi. Sistan eşrafından bazıları isyancılara ihanet ederek Ali Kulı-han'a yardım ettiler ve bin kadar asinin esir düşmesini sağladılar. Ama daha sonraki çarpışmalarda şahın ordusu ardı ardına mağlup oldu. Bu arada Nâdir-şah'ın öz yeğeni İbrahim-han'ın tüm mal varlığına el koyduğu ve muhtemelen uğrılan yenilgiler sebebiyle yeğeni Ali Kulı-han'ı hazineye 100 bin, Celayir Tahmasp-han'ı ise 50 bin tümen para ödemekle cezalandırılması emrini verdiği anlaşıldı. Bu emri alan ve mevcut şartlarda isyanı bastıramayacağını anlayan Ali Kulı-han isyancılara katıldı. Kısa süre sonra bölgedeki bazı beyler ve ahali de gelip Ali Kulı-han'a itaatlerini arz ettiler.⁵¹³ Ali Kulı-han'la barışmak isteyen Nâdir-şah ona gönderdiği mektupta isyana son vermesi halinde daha yüksek bir mevkie getireceği vaadinde bulunurken, Celayir Tahmasp-han'a gönderdiği mektupta Ali Kulı-han'ı öldürmesini bildirdi.⁵¹⁴ Tahmasp-han "tüm Sistanlı memurlar isyankâr tavırlarını terk edip, verilen emirleri dinler hale gelinceye" kadar Sistan'da kalmak zorundaydı.⁵¹⁵ Ne var ki bölge sakinlerini itaat altına almak mümkün değildi. Acımasız istihsal ve arazi vergileriyle ezilen, itilip kakılan ahali şahın ordusuna inatla karşı koymaya devam edi-

511 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 239, 240.

512 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1746, d. 6, vrk. 371; 1747, d. 1, vrk. 179, d. 3, vrk. 79.

513 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 243, 244.

514 Age., vrk. 245, 246.

515 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1746, d. 16, vrk. 450.

yordu. İsyancılar, şahın eline düşmektense yok olup gitmenin daha iyi olduğunu belirtiyorlardı. Halk, şahın ordusunun yaklaşmaya başladığı sırada erzak ve yem stoku yapmaya başladı. İsyân, artık daha geniş bo-yutlara ulaşmıştı.

Muhammed Kazım, Ali Kulı-han'ın Sistan'da hiç de hoşla gitmeyecek bir manzarayla karşılaştığını yazmaktadır. Ayrıca her gün Nâdir-şah'ın isyanlar sebebiyle aldığı katı tedbirler hakkında haberler geliyordu. Örneğin şahın akrabaları olan İmam Kulı-han, Muhammed Ali-han, Kasım-han gibi bazı Avşar beylerinin gözlerine mil çekildiği veya infaz edildikleri yönünde haberler ulaşıyordu. Bunun üzerine Ali Kulı-han isyan bayrağını açtı. Onun buyruğu ile şahın vergi tahsildarlarının korkusundan civardaki dağlara kaçmış olanlar geri dönüp önceki evlerine yerleştiler.⁵¹⁶ Ali Kulı-han'ın isyan bayrağı açtığı haberi Horasan'a ulaşınca her yerden şehir hâkimleri, çeşitli beylerin zulmünden kaçan ve Ali Kulı-han'a katılmaya hazır olduklarını belirten firariler ona doğru kanat açtılar. Ali Kulı-han, 1747 Nisanında, birçok kabile beyinin kendisine katıldığı ve yardım sözü verdikleri Herat'a geldi.

Rus knazı büyükelçi Golitsın, 13 Nisan 1747'de Reşt'ten gönderdiği raporda şöyle diyecekti: "Her yerde şahın kimseyi memnun etmeyen tutumundan dolayı başlayan isyanlar tüm ülkeyi mutlak bir çöküşün eşiğine getirdi. Herkes burada yalnızca Horasan eyaletinin imtiyazlı bir ayrıcalığa sahip olduğunu, ama orada da durumun iyi olmadığını, hatta şahın Sistan isyanını bastırmak için ordu sevk ederken askerin karnını doyuracak bir lokma ekmeğin bulunmadığını biliyor. Yalnızca eyalet değil, başkent İsfahan dahi perişan durumda. Rusya sınırından itibaren gelip giderken gördüğüm şehirler ve köyler harabe bir haldeydi. Köylerde yaşayan kimse yoktu ve hepsi kaçıp gitmişti. Sistan meselesine gelince, burada herkes kendilerinin gittikçe güçlendiklerini söylüyor. Kime inanaacağınızı bilemiyorsunuz. Çünkü şah buralarda uzun uzadıya tedbirler almadı, belki de gümrük şehirlerindeki ahaliden kendisine yönelik herhangi bir tehlike görmüyordu. Şahın ordusuna gelince, tıpkı geçmişten kalan kırgınlıklar gibi, pek çok sebebe binaen ve çeşitli endişelerle askerler sürekli firar ediyorlardı."⁵¹⁷

516Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 243.

517AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1747, d. 3, vrk. 198.

Kirman isyanı:

Kirman'daki isyan 1746 yazında başladı. Konsolos Bakunin, 30 Eylül 1746'da sunduğu raporda şu satırları yazmıştı: "Kirman şehri, bütün köyleriyle birlikte, tıpkı Sistanlılar gibi, şahın emirlerini dinlemeyi reddederek tamamen koptu. Komutanlar ve eşraf artık şahın yanına gitmiyorlar. Onlar şaha hizmet etmekten memnun olduklarını söylüyor, ama kimse hesap vermeye gitmiyor. Çünkü giden herkes ya gözünü kaybediyor, ya gözlerine mil çekiliyordu. Dolayısıyla Kirman'da canları selamette, gözleri yerindeydi ve bu da sarayda sopadan geçirilmekten veya boğulup öldürülmekten daha iyiydi."⁵¹⁸

Nâdir-şah, Kirman'a geldikten sonra yerli ahaliyle hesaplaşmaya başladı.⁵¹⁹ Rus büyükelçilik personelinin birinin günlüğünde şu satırlar yazılıydı: "Martın 14. günü aralarında dört han, üç sultan ve bir başçavuşun da bulunduğu otuz kişi boğularak öldürüldü; yirmi kişinin gözlerine mil çekildi.. Hatta öldürülenlerin kellelerinden şehir açıklarında bir kule yapıldı."⁵²⁰

Basin de Kirman'da kesilmiş kellelerden kurulmuş büyük bir kuleyi bizzat gördüğünü kaydetmektedir.⁵²¹

Devletin içinde bulunduğu zor durum, Habuşan Kürdlerinin isyan bayrağı açmasıyla daha da ağırlaştı. Kürd beyleri daima Nâdir-şah'a canla başla hizmet etmişler, diğer birçok göçebe kabile beylerinden daha imtiyazlı olmuşlar; devlet yönetiminde ve orduda önemli mevkilere gelmişlerdi. Fakat Nâdir-şah Osmanlı ile girdiği savaşa son verip geri döndükten sonra Habuşan göçebelerine dört yüz bin gibi büyük bir vergi yüklemişti. Kürd beylerinden Muhammed Cafer-han Zafferanlu, İbrahim-han Keyvanlu ve Nâdir-şah'ın ordusunda görev yapan diğerleri, aralarında söz birliği ederek kendi askerleriyle birlikte gizlice Habuşan'a kaçtılar. İsyân kısa sürede yayıldı ve bastırma teşebbüsleri bir sonuç vermedi. İsyancı Kürdler yalnızca savunmada kalmak istemediler ve zaman zaman bizzat şahın ordusuna saldırıp, at sürülerini çalarak tekrar dağlara kaçtılar.

518 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1746, d. 11, vrk. 303, 304.

519 Muhammed Kazım, *Tarih-i âleमारây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 238, 239.

520 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1747, d. 3, vrk. 242.

521 *Lettres édifiantes*, p. 305.

İsfahan isyanı:

Bu isyan da, diğer yerlerde olduğu gibi, vergi toplama bahanesiyle halka karşı girişilen yağma hareketlerinin bir sonucuydu. V. Bratişçev, henüz 1746 Şubatında şu satırları yazacaktı: “İsfahan halkı şahın kendilerine karşı sergilediği acımasız tavırları sineye çekmeyi öğrenmiş; vergi memurlarının her bahane ile zulüm üzerine zulüm kıldıkları, bir vesileyle ceza kestikleri ve erkekleri aşağıladıkları o güne kadar isyan etmeyi aklından bile geçirmemişti. Haşmetmaapları bu yaşlı başkenti iliklerine kadar sömürüyor; tüm İran’da olduğu gibi burada da kimse bu zulümlere karşı sesini çıkaramıyordu.”⁵²² İsfahan ahalisi arasında çıkan isyanla ilgili olarak, 1747 Martı sonlarında bu şehirde bulunan zâdegân S’nin günlüğünde bilgiler bulmaktayız. Buna göre onun şehre gelişinden iki gün önce İsfahan ahalisinden ve Ermeni tacirlerin yaşadıkları Culfay-ı Nev kolonisinden büyük miktarlarda para istemişler; şehir eşrafı, özellikle İsfahan valisi ve Culfay-ı Nev’de yaşayan tacirler isyan bayrağı açmışlardı. “Han, yardımcılarıyla bir meclis aktetti ve halktan artık yeni vergi toplanmaması yönünde karar çıktı. Ama daha önce konulmuş olan 6 bin tümen verginin toplanması yönünde görüş belirtildi...” Böylece ahali şahın tenkil birliklerine karşı şehri savunmak için gerekli tedbirleri almaya başladı.⁵²³ Ama Nâdir-şah’ın sevk ettiği askeri birlikler şehirde tam bir kıyım başlattılar.

Fars isyanı:

Burada da isyan vergi tahsildarlarının gelişiyile birlikte başladı. Sevk edilen askeri birlikler eyalet sakinlerine çok pahalı bir fatura çıkardılar. İsyanı bizzat elebaşılık eden Fars genel valisi Kılıç-han Kençlü, şahın emriyle tenkil birlikleri tarafından öldürüldü. O günden sonra eyalette tam bir anarşi hâkim oldu. Kılıç-han’ın askerleri hazinedeki malları ve paraları yağmaladıktan sonra kendi memleketlerine çekip gittiler. Muhammed Kazım’ın kaydına göre “Fars ordusu darmadağın olmuştu.” Nâdir, bu olup biten olayları öğrendikten sonra eyaletin başına Muhammed-han Karacurlu’yu tayin etti. Fakat kısa süre sonra onu azlederek daha önce Şiraz’a gönderilen kalabalık ordunun komutanlığını yapmış olan bir yakını, yani Muhammed Şatır-başı’yı atadı. Ne var ki

522 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1746, d. 7, vrk. 31.

523 Age., 1747, d. 3, vrk. 250.

onun Fars eyaletine gelişiyile birlikte yeni bir isyan başlamış ve beylerbeyi öldürülmüş; Fars eyaleti Şiraz'la birlikte Nâdir-şah'ın yönetiminden fiilen çıkmıştı.⁵²⁴

Irak-ı Acem, Huzistan ve Kelemrau'da da önemli isyanlar baş-göstermiş; Nâdir-şah isyanları bastırmak için bizzat ordusunun başında bölgeye hareket etmişti. Tabii ki uğradığı her köy ve şehirde insan kellelerinden kurulan kuleleler yükseliyordu. Bu tenkil hareketi sırasında Nâdir-şah'a refakat eden Basin, "sefalet ve yoksulluğun had safhaya vardığını, bizzat şahın emriyle birçok infaz gerçekleştirildiğini" kaydetmektedir.⁵²⁵ "Ne hukuk, ne biçarelerin göz yaşları onun gaddarlığını sınırlayamadı, - diye yazıyor Hanway.- Öyle ki kendisine hizmet veren ve koruma altında bulunan yabancılar dahi zarar gördüler."⁵²⁶ Örneğin Hollandalı tercüman bizzat şahın emriyle öldüresiye dövülmüştü. İsfahan'da infaz edilenler arasında cesetleri şehir meydanında yakılan birçok Ermeni ve Hintli tacir de vardı. Nâdir şahın bölgeden ayrılmasından sonra da vergi tahsildarlarının zalimane uygulamalarını sürdürmeleri sebebiyle isyanlar yeniden başladı.

Kafkasya ve Orta Asya'daki İsyenlar

Nâdir-şah, 1730-40 yılları arasında sürdürdüğü fetih savaşıları sonucunda büyük bir devlet kurmayı başarmıştı. Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Dağıstan, Hindistan, Buhara ve diğer Orta Asya hanlıkları dışında Afganistan, Belucistan ve Babürîlerin hâkimiyetindeki kuzeybatı Hindistan dahi onun sınırları dahilindeydi. Bu toprakların bir kısmı Nâdir-şah'ın eyaletleri haline getirilmiş, kalanları ise vassalların yönetimine bırakılmıştı.

Nâdir-şah'ın devleti ortak ekonomik değere sahip olmayan, kültür ve tarihî geçmiş açısından birbiriyle ilişkisi bulunmayan, ama kuvvet zoruyla bir araya getirilmiş ülke ve halkların bünyesinde yer aldığı sağlam temeller üzerine oturtulmamış askerî-feodal bir federasyondur. Böyle bir devlette halkların ekonomik ve kültürel gelişimi söz konusu olamazdı.

⁵²⁴Age., vrk. 238.

⁵²⁵*Lettres édifiantes*, p. 300.

⁵²⁶J. Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 431, 432.

Halk kitleleri yabancı boyunduruğuna asla sıcak bakmıyorlardı. Kuvvet zoruyla Nâdir-şah'ın hâkimiyeti altında birleştirilen tüm ülkeler, 1740'lı yıllarda içten içe kaynıyordu. Örneğin Gürcistan'da son on yıl zarfında (1735-1744) öyle ciddi isyanlar kendini göstermişti ki, sonunda Nâdir-şah bu ülkeyi kendisine ait bir eyalet haline getirmekten vazgeçmek zorunda kalmış; Afganistan'da ise şahın ordusu tarafından kanlı bir şekilde bastırılan seri Afgan kabileleri isyanları baş göstermişti.

Dağıstan, 1730'larda birçok küçük feodal yönetimlerin hâkimiyetindeydi. Bunların en büyükleri Şamahı, Tümen, Kaytak, Tabasaran, Avar, Kazı-Kumuk ve Çakur hanlıklarıydı.

Nâdir-şah'ın iktidara geldiği yıllarda Dağıstan'da Şirvan ve Kazı-Kumuk hanlıklarını tek bir sancak altında toplayan kişi Surhay-han'dı. 1734 yılında Şamahı'da Surhay-han'ın huzuruna gelen Nâdir-şah elçilik heyeti, onun şaha itaatini istedikleri için yakalanıp öldürülmüşlerdi. 1734 Ekiminde Şamahı açıklarında Şamahı ve Kazı-Kumuk hanlarının kuvvetleri Nâdir-şah'ın ordusuyla karşı karşıla geldiler; fakat çarpışmalar Surhay-han'ın mağlubiyetiyle sonuçlandı. Surhay-han'dan destek alan Osmanlı kuvvetlerine karşı bazı zaferler kazanan Nâdir-şah'ın orduları kısa zamanda tüm Şamahı'yı ele geçirip yerle bir ettiler. Daha sonra eski harabelerin yakınında tüm ahalinin göç ettiği yeni bir Şamahı kurdular. Eski şehir sakinlerinin Nâdir'in ordusuna karşı sergilemeye çalıştığı isyan hareketleri ise acımasızca bastırıldı.

Surhay-han Dağıstan dağlarına kaçmıştı. Onun peşine takılmış olan Nâdir-şah Dağıstan'a geri döndü ve yolu üzerindeki tüm aulları yerle bir ederek, barışsever ahaliyle acımasız bir şekilde hesaplaştı. Avar kabileleri, Ahta halkı ve Dağıstan'ın birçok köyünde yaşayan insanlar fâtilhlerle savaşmak için omuz omuza verdiler. Tabasaranlılar ve Kaytaklar da onlara katıldı. Sonuçta Nâdir-şah, bölge halkını itaat altına almak için giriştiği birçok teşebbüsten sonra Şirvan'a geri çekilmeye mecbur kaldı.

Nâdir-şah, Şirvan beyerbeyi olarak Mehdi Kulı-han'ı tayin etmiş; Derbent hanlığı ve Bakü naibliği de ona bağlanmıştı. 1736-37 yılında Şirvan ve Dağıstan'ı da içine alan bir isyan dalgası başlamıştı. Daha önce Şirvan genel valisi olan Sultan Murat, Nâdir-şah'a karşı birlikte mücadele konusunda Surhay-han'la bir anlaşma imzalamış; sonra büyük bir orduyla birlikte Mehdi Kulı-han'ın sarayının bulunduğu Derbent

surları önüne gelmişler; Derbent kalesi düşmüş, Mehdi Kulı-han öldürülmüş ve şehirdeki garnizon ortadan kaldırılmış ve Sultan Murat Şirvan genel valisi olmuştur.

İ. Kaluşkin, 1736 ilkbaharında Surhay-han'ın eski Şamahı'ya saldırdığını, Derbent civarını yakıp yıktıktan başka, yerli yönetimin yapılabilecek bir saldırı tehlikesiyle Erdebil'e nakledildiğini belirterek şöyle demektedir: “Böyle büyük bir hareket şahı ciddi şekilde rahatsız etmişti. Çünkü artık hiçbir yerde orduya toplayacak adam kalmamıştı ve harabe-ye dönen ülkede tacirlerden ve köylülerden toplanabilecek bir kuruş bile yoktu.”⁵²⁷ Aynı Kaluşkin 1736 Ekiminde “Önlerine gelen her yeri yağmalayan askerler yüzünden ülkenin huzursuz bir hale geldiğini, her yerin harabeye döndüğünü, Şamahı beylerbeyinin hayasız bir şekilde sokaklarda sürüklendiğini ve acımasızca dövüldüğünü ve Derbent valisinin yönetimden uzaklaştırıldığını” yazmaktaydı.⁵²⁸

Fatihlere karşı başlatılan isyanlara feodallere bağlı köylülerden baş-ka Acaralar, Avarlar, Şirvanlılar ve diğer halklar da katılmışlardı. Bazı feodal beyler isyan hareketlerini mezhep kökenli kavgalar çerçevesi dahilinde tutma telaşı içinde kalmışlardı.

Derbent'teki isyanın bastırılmasından sonra 100 kadar zâdegân Hemedân'a nakledilmiş; kendilerini şahın tebaası olarak kabul eden Dağıstanlı feodallere ağır vergiler yüklenmiş; Nâdir-şah aynı sıralarda Usumiler, Surhay-han ve Şamhal üzerine de onları vergiye tâbi kılmak için ordular sevk etmişti. Fakat Rus diplomatın kaydettiği gibi buralarda kimse “şahın ordusunu güleryüzle karşılamamış; herkes vergi ödememek için dağlara çekilmiş, kimseden bir kuruş vergi tahsil edilememişti”.⁵²⁹

1737 yazında Nâdir'in kardeşi İbrahim-han Dağıstan üzerine bir sefer düzenledi. Kahetya'yı işgal etti ve uğradığı bazı başarısızlıklardan sonra Dağıstan'a yöneldi. Bazı beyler karşı koymayı bıraktılar. Yalnızca Usumiler ve Surhay-han'ın oğlu Murtaza Ali Nâdir-şah'ın hâkimiyetini reddederek halkı savaşa teşvik ettiler.⁵³⁰

İbrahim-han, 1738 yılında 32 bin kişilik bir orduyla askeri bir istih-

527 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 8, vrk. 410, 411.

528 Age., d. 10, vrk. 74.

529 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1737, d. 7, vrk. 209.

530 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt II, vrk. 169, 170.

kam kurmayı düşündüğü Usmiya üzerine yürüdü. İbrahim-han, Ak-burç denilen yerde Acara ve Talişlere karşı saldırı üssü olarak kullanmayı düşündüğü ikinci bir hisar kurmayı planladı. Ak-burç civarındaki dağlılar silahlı bir direnişe hazırlanmaya başlamışlardı. Kara-Kaytaklar 20 bin kişiyle onların yardımına geldiler. Dağıstanlı dağlı savaşçıların başına geçen İbrahim-Divane ve Halil (ki Acara kabilelerinin beylerinden diler), kuvvetlerini İbrahim-han'ın askerlerinin geçmek zorunda olduğu boğazlara konuşlandırdılar. Canik'e yakın bir yerde çıkan çatışma sonucunda İbrahim-han ve Genceli Uğurlu-han öldürülürken, orduları ağır bir yenilgi aldı. Avşar Muhammed-han güçlkle ordunun kalan kısmını toplayarak Aras sahillerine getirmeyi başardı. Bu olay, 1738 Aralık ayında vukû buldu.⁵³¹

Afganlı paralı askerlerin kumandanı Abdali Gani-han, Feth Ali-han ve diğer komutanların kumandasındaki kalabalık tenkil birlikleri şahın buyruğuyla bağımsızlık hareketlerini bastırmak için gönderilmişti. Bu tenkil birlikleri birkaç ay zarfında Acara ve Talişlerin köylerini yerle bir ettiler; fakat sonunda yolları atlarına yem, kendilerine erzak bulamayacakları bir yere düştü. Sonuçta atlar açlıktan ölümlen, dağ geçitlerinde pekçok güçlkle karşılaştılar. Dağıstanlılar ani saldırılarla düşmana ağır kayıplar verdirdiler. Şahın ordusu son derece zayıflamış ve hareket edemez hale gelmişti.⁵³²

Daha önce kendilerini şahın vassalları olarak kabul eden Dağıstan beyleri de itaatten baş tartarak tekrar Osmanlı sultanından yardım istemiş ve kendilerini onun taraftarı olarak ilan etmişlerdi. İ. Kaluşkin, 16 Temmuz 1741 tarihinde şu satırları yazacaktı: “Türkler tarafından teşvik edilen dağlılar, şahın kendilerine düzenlediği saldırının eskisi gibi şiddetli olmadığını görünce, dalkavukluk etmeye, şahı ve sarayını hafife almaya başladılar.”⁵³³ Dağıstan, imparatorluktan fiilen kopmuştu.

Nâdir-şah, 1741 ilkbaharında Orta Asya'ya düzenlediği seferin sona ermesi üzerine Dağıstan'a tekrar bir sefer düzenledi. Surhay-han, Kazı-Kumuklu Usumi beyleri ve şamhalların şehirleri yakınlarına aynı

531 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1737, d. 7, vrk. 729, 755. Şah ordusunun Dağıstan'dan çekilirken aldığı bu ağır hezimet konusunda yalnızca İ. Kaluşkin 1738 yılı Kasım 20-30 günleri arasında geçen olayları anlatırken bilgi vermektedir.

532 N. G. Butkov, Materiali dlya novoy istorii Kavkaza, t. I, s. 210, 211.

533 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1741, d. 7, vrk. 259.

anda üç kale kurulmasını ve yeterli erzakın konulmasını emretti.⁵³⁴

Bir Lek destanında şöyle denilmektedir: “Nâdir-şah’ın zırhlara bürünmüş, canlı yeme susamış kalabalık ordusu dağlık bölgeye bir karınca sürüsü gibi saldırdı.”⁵³⁵ Dağıstan dağlarına yönelen Nâdir-şah, Feth Ali-han’ın yirmi bin kişilik ordusuyla Surhay-han ve Usumi beylerine saldırmasını emretmiş, “tüm dağlılar öldürülmüş ve evleri yerle yeksan edilmiştir.” Zaten Nâdir de “dağlıların kökünü kazıyacağı konusunda her zaman Kur’an üzerine yemin etmişti.”⁵³⁶

İ. Kaluşkin Dağıstan seferi sırasında Nâdir-şah’a refakat etmiş olduğu için, onun verdiği bilgiler özellikle önemlidir.

Şahın ordusu ele geçirdiği tüm köyleri yerle bir etti. 1741 Temmuzunda Kazı-Kumuk civarındaki tüm köyler harabeye dönmüştü. “Nehirler kan deryasına döndü, dağlar kan rengine büründü ve boğazlar cesetlerle doldu. Önemli şehirler ve aullar akbabaların cirit attığı harabelere dönüştü. Çiçekli yamaçlar bomboş kaldı” deniliyor sözü edilen Lek destanında.⁵³⁷

Fatihlere karşı verilen halk direnişi, Dağıstanlı mahalli beylerin aralarındaki ayrılıklar ve kavgalar sebebiyle bir sonuç getirmedi.

İ. Kaluşkin, 12 Ağustos 1741’de Kazı-Kumuk’tan şöyle yazacaktı: “Surhay-han, dağlılar ve hatta bizzat kendisinin yerine geçecek oğulları arasında önemli ölçüde görüş ayrılıkları olduğunu görünce, Ganihan’dan sonra itaatini arzetti. Nâdir, karargâhında onu son derece soğuk karşıladı, fakat ertesi gün ona hil’at giydirdi.”⁵³⁸ Kısa süre sonra Usumi beyleri ve Surhay-han’ın onunla ittifaka giren oğulları da teslim oldular. Kaluşkin, sözlerini şöyle sürdürüyor: “Surhay ve Usumi beylerinin itaat ettiklerini gören Nâdir, öyle tarifi imkansız bir gurura kapıldı ki, tüm Dağıstan’dan yirmi bin kadar insanı hizmetine almak, kalanları ise

534Age., vrk. 113, 116.

535A. Tamay, *Bor’ba narodov Dagestana za svoyu nevaisimost’* (30-40-e gg. XVIII v). (Doktora tezi, 1953, SSCB Bilimler Akademisi Tarih Enstitüsü), s. 177.

536AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1741, d. 7, vrk. 223-224. Kaynaklarda verilen bilgilere göre Nâdir-şah Berdaa, Kabele ve Şah-deg üzerinden Lek topraklarına gelmiş, şahın ordusundan başka bir kol Derbent Boğazı üzerinden Kaytakların ve şahmalların topraklarını geçerek Cengütay-han’ın şehrine girmiştir. (A. Tamay, *Bor’ba narodov Dagestana*, s. 178, 179.

537A. Tamay, *Bor’ba narodov Dagestana*, s. 178.

538AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1741, d. 7, vrk. 282.

İran'a iskan etmek istiyordu. Bu iş için neredeyse ordusunun tamamını Lezgiler üzerine gönderdi. Lezgiler, İran'a nakledilme kelimesini duymak dahi istemiyorlardı. Bu yüzden ardı ardına çarpışmalar vukû buluyordu; ama Pers ordusuna karşı koyabilecek durumda değillerdi. Sonunda teslim olmayı kararlaştırdılar. Bunlar, Nâdir'in buyruğuyla tek tek parçalandılar. Fakat kadın ve çocuklara dokunacak vakit bulamadılar.⁵³⁹

Aynı maslahatgüzâr, 29 Ağustos 1741 tarihinde Kazı-Kumuk'tan şu kaydı düşecekti: “Her ne kadar bazı zayıf köyler fazla bir direniş sergilemedilerse de, [Nâdir] daha sonra diğer köylerde sert bir direnişle karşılaşta. Bu köylerden biri askerî kampın bulunduğu yere on beş verst mesafedeydi ve dağda yer aldığı için savunma imkanları fazlaydı. Bu köyün insanları içlerinden okumuş birinin İranlılara karşı şiddetli bir direniş sergileyip onları alaya alması sebebiyle ölümü göze alarak hamle yaptılar.”

Kaluşkin'in anlattığına göre köyde yalnızca altı yüz kişide tüfenk vardı. Onların üzerine bin kişilik bir birlik sevk edilmiş, yedi yüz kişi de ihtiyat olarak arkadan gönderilmişti. Dağlılar ölümüne karşı koydular. On gün boyunca ardı arkası kesilmeyen çarpışmalar oldu ve “her seferinde İranlılar atılan taşlarla ağır kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar”. Dağlılar huruç hareketleri de gerçekleştirdiler ve “daha da tuhafı, gece baskını düzenleyen erkekler arasında kadınların da yer almasıydı ve İranlılara öyle ani bir saldırıda bulundular ki, onlardan üç yüzünü öldürerek, birçok kişiyi de yaraladılar.” Şahın ordusunun maruz kaldığı bu bozgun, ihtiyat kuvvetleri arasında da paniğe sebep oldu ve pusuya yattıkları yerden dışarı çıkmaya cesaret edemediler. Ertesi gün köylüler Nâdir'in askerleri tarafından tahrip edilen boş köyü terk ederek, dağlara gittiler.⁵⁴⁰

Nâdir'in karargahına yakın mesafede yer alan Kazı-Kumuk köylerinde yaşayanlar da dağlara çekildiler. İçlerinden bazıları her gece kampa saldırıp atları kaçıırken, diğerleri kendi köylerine giderek tarlalardan ekin toplanmasına izin vermiyor, tüfenkle ateş ediyorlardı. Hatta Kazı-Kumuk'un önemli bir kesimi ordunun işgali altında olmasına rağmen Nâdir'in hâkimiyeti göstermelik bir hale gelmişti. Kaluşkin, “O sıralarda fethedilen köylerden Afganlar arasına gözcü olarak yerleştir-

539 Age., vrk. 298.

540 Aynı yerde.

len yalnızca iki yüz kişi hizmete alındı” diye yazmaktadır. Nâdir-şah, Surhay-han ve Usumi beylerinden bin kişiden oluşan askeri bir birliğin donatılmasını, şahın ordusunun erzak ihtiyacının karşılanmasını ve İran’ın iç kesimlerine göç ettirilmek üzere bin kişinin ayrılmasını talep etti, fakat onun bu talebi dağlıları daha da öfkeliendirdi.⁵⁴¹ Esasen bu talepler yerine getirilemeyecek şeylerdi. Kaluşkin’in 8 Kasım 1741 tarihli raporunda Surhay-han’ın şahın karargâhına 400 piyade savaşçıyla gelip, “Nâdir’e daha fazla asker veremeyeceğini, daha aşağıdaki köylerde Avar usumilerin itaati kabul ettiklerini, ama onların oğullarının saklandıkları yerleri bilmediğini” söylediği belirtilmektedir.

Nâdir-şah, 1741 ilkbaharında Avaristan üzerine bir sefere çıktı. Dağıstan seferi genel olarak, Avaristan seferi ise kısmen şahın askerleri arasında hiç de popüler olmayan savaşlardı. O sırada şahın karargâhında bulunan İ. Kaluşkin’in anlattığına göre askerler bu sefere hiç de istekli değillerdi. Avaristan dağlarının geçilmezliği, bahar ayazları hakkında söylenenleri işittikçe askerler “şaha karşı aleni küfürler savurmaya başlıyorlardı.”⁵⁴²

1741 Eylülünde Derbent’e gelen postalar, Avar beylerinin oldukça metin bir şekilde Nâdir’e karşı inatla savaştıklarını ve “şahın ordusunun bu direniş karşısında ilk defa daha ileriye gidemediğini” anlatıyorlardı. Gerçekten de şahın ordusu önemli kayıplar vermişti ve Nâdir’in buyruğu üzerine Dağıstan’ın diğer yerlerinde ve kısmen Tabasaran’da Haydar-han’ın komutasında bulunan yirmi bin kişilik ordu Avaristan’a kaydırılmıştı.⁵⁴³

Kaluşkin’in 21 Eylül 1741 tarihinde Derbent’ten gönderdiği raporda şahın askerlerinin Avarlar karşısında hiç de başarılı olamadıkları; geçitlerde vukû bulan çarpışmalarda Haydar-han’ın elindeki 4 bin kişiden geriye yalnızca 500 kişi kaldığı, kalanların Calal-bek denilen yerde neredeyse tamamıyla imha edildiği; altı bin kişilik birlikten ise yalnızca 600 kişinin sağ kaldığı belirtilmekteydi.⁵⁴⁴ Lekler, Darginler, Akkuşlar, Kubanlılar, Cer-Talişler, Kurenler, Kumuklar, Kaytaklar vs. de Avarlara yardıma gelmişlerdi.

541 Aynı yerde.

542 Age., vrk. 330.

543 Age., vrk. 355, 356.

544 Age., vrk. 375, 376.

Sogratal, Mogebe, Ulluçar, Oboh vs. gibi köylerde de çok şiddetli çarpışmalar oldu. Birkaç gün ve gece boyunca devam eden Çoh köyü çarpışmaları savaşın kaderini belirleyen olaylardandı ve yaşlılar, kadınlar ve çocuklar dahi bu çarpışmalara katılmışlar; ağır kayıplar veren şah ordusu düzensiz bir şekilde geri çekilmeye başlamıştı.⁵⁴⁵

Avarların şiddetli direnişi Nâdir-şah'ı adam satın almak ve her türlü vaatte bulunmak mecburiyetinde bırakmış, ama "Avarlar bu vaatlere kulak bile asmamış, aksine daha da bilelenmiş vaziyette savunmada en küçük bir zaafiyet göstermemişlerdi" diye rapor etmektedir Kaluşkin.⁵⁴⁶ Dağlara kar düşmüştü ve şahın ordusu bu vahşi iklimli Avaristan'dan büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kalmıştı. Geri çekilen ordunun yolu üzerindeki köylerde yaşayan ahali evlerini terk ederek dağlara çıkmış, geride altında Perslere karşı cansiperâne bir şekilde mücadele eden insanların bulunduğu bir tek sur bırakmışlardı.⁵⁴⁷

Nâdir-şah'ın geri çekilmekte olan ordusu Avarların ardı arkası kesilmeyen saldırılarına maruz kalıyordu ve üstelik zor durumda kalan şah "bazen müdafilerin önüne geçip onlara örnek olmaya çalışıyordu."⁵⁴⁸ Avarlar, dağlardan aşağı çekilmeye çalışan şah askerlerinin üzerine yukarıdan kayalar yuvarlıyorlardı. Aşırı yağmur sebebiyle askerlerin elinde bulunan fitilli tüfenkler çalışmadığı için neredeyse tümüyle savunmasız durumdaydılar ve çakmak taşlı silahları ateşlemek için kullandıkları nişan tahtalarını siper etmek zorunda kalmışlardı.⁵⁴⁹

Usumi beylerinden biri, Nâdir-şah'a gönderdiği mektupta sonuna kadar direnmeye kararlı olduklarını belirttikten başka, şahın Dağıstan sınırlarını terketmesini isteyerek şöyle diyordu. "Uzaktan senin çok tehlikeli olduğun konusunda birçok şey işittik; ama bugün bizzat senin de gördüğün gibi, karşısında durulamayacak kadar tehlikeli biri olmadığın ortaya çıkmış durumda."⁵⁵⁰

Kaluşkin'in 28 Eylül 1741'de Derbent'ten gönderdiği raporda, "düşmanın indirdiği darbeler sebebiyle gerçekleştirilen bu cebri yürüyüş sırasında ordunun büyük kısmı atlı ve piyade idi, ama atlar o kadar

545 A. Tamay, *Bor'ba narodov Dagestana*, s. 180, 182, 184.

546 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1741, d. 7, vrk. 375, 376.

547 Age., vrk. 377.

548 Age., vrk. 411, 412.

549 Aynı yerde.

550 Age., vrk. 416.

zayıf düşmüştü ki, geri çekilmelerini yavaşlattığı için onları geride bıraktılar ve hepsi düşmanların eline geçti” deniliyordu.

Dağlılar, küçük birliklerle geri çekilmekte olan ordunun peşine düşmüşlerdi ve esir düşen hemşehrilerini kurtararak, atılan silahları ve yükleri topluyorlardı. “Hazret-i âlileri bu manzarayı görünce sinirinden ağıladı.”⁵⁵¹

Avarların inatla direnişi şahın ordusunun gücünü kırmıştı. Nâdir’in Dağıstan’da 52 bin kişilik ordusu vardı, fakat Avaristan’a düzenlediği seferden sonra bu kuvvet 27 bin civarına düşmüştü ve bunların da birçoğu hasta veya yaralı ve eli silah tutamayacak durumda idi. Kaluşkin, şahın son derece huzursuz hale geldiğini, bazı geceler iki veya üç defa çadırından dışarı çıkarak mahzun bir şekilde oturduğunu, bu süre zarfında kimsenin kendisine yaklaşmadığını, ona seslenen biri olursa kellesinin vurulmasının işten bile olmadığını; şansın kendisinden yüz çevirmeye başladığını haykırarak öfkeli bir şekilde bağırdığını nakletmektedir. Avarların Derbent’te şahın ordusuna ve askeri karargâhına saldırıları hiç kesilmedi ve neredeyse engellenemeyecek hale geldi. 14 Ekim 1741’de Nâdir-şah ordusunun Lezgilerden ağır bir darbe alarak yoldan geri döndüğü Avaristan’a bizzat ordunun başına geçerek ikinci bir sefer düzenledi; fakat Avarlarla girişilen çarpışmalarda ordu hemen hemen hiçbir başarı sağlayamadı.

Dağıstan köylerinde yaşayanlar dağlara saklandıkları için şahın ordusu herhangi bir direnişle karşılaşmıyor, köyler yakılıp yıkılırken kimse karşılarına dikilmiyordu. Bu köylerde aşırı yaşlı on iki kişi kalmıştı. Şahın askerleri onlara da pek insafli davranmadılar.⁵⁵² Kaluşkin, 7 Kasım 1741 tarihli raporunda şöyle diyordu: “Şah bu iki boşaltılmış köyde de kalamadı. Çünkü ordusundan birçok kişi açlıktan ölme noktasına gelmişti ve bir yandan aralıksız yağın yağmurlar, bir yandan da dağlılar onları sürekli rahatsız ediyordu.” Dağlılar geceleri karargâha saldırıyor, insanları esir alıyor ve atları çalıyorlardı. Derbent’e 15 km. mesafede yer alan karargâhta hastalık ve açlık kol geziyordu. Bu karargâhta 12 bin kişiden daha fazla asker yoktu, çünkü kalanların çoğu dinlenmeleri ve tedavi olmaları için Mugan ve Şamahı’ya gönderilmişti.⁵⁵³ “Şa-

⁵⁵¹ Age., vrk. 394, 395.

⁵⁵² Age., vrk. 468.

⁵⁵³ Age., vrk. 508.

hın karargâhında yeterli miktarda savaşı yoktu; çünkü çoğu açlıktan kıvranıyordu ve burada, Derbent'te pek çoğu açlıktan ölmüştü. Sokaklarda, şehrin aşağı tarafında ve arka kesiminden başlayarak Şamahı'ya kadar olan mesafe cesetlerle doluydu. Bunlar arasında yaralıların sayısı bir hayli fazlaydı ve belki de bu zaaf şahı evine geri dönmeye mecbur etmişti.”⁵⁵⁴

Kısacası, Nâdir'in ordusu daha ilk Dağıstan seferinde önemli ölçüde kayıp vermişti.

Kaluşkin, 30 Ekim 1741 tarihli raporunda genel olarak Dağıstan dağlarındaki operasyonlar sırasında yaptığı şahsi gözlemlerine dayanarak şahın ordusunun gücü hakkındaki görüşlerini şu şekilde aktarmaktadır: “Dağıstan seferi sırasında uğradığı ağır kayıplar sebebiyle Nâdir-şah kalabalık ordusunun saflarını doldurmak için bu defa aynı ten rengine sahip insanları bulamıyordu.”

Bu sırada Dağıstanlıların mücadele azmi ve kararlılığı zayıfladığı gibi, daha da güçlenmişti. Kara-Kaytaklar yardım etmek için geldikleri Avar usumileriyle birleşmeye çalışıyorlardı, ama yağın şiddetli kar bunu engellemişti. Şaha teslim olan Surhay-han, özgürlüklerini kaybeden dağlıların öfkelerini üzerine çekmişti. Kaluşkin, henüz 1741 Eylülünde Surhay-han'ın şahın Derbent açıklarındaki karargâhına geldiğini, dağlıların kendisine karşı son derece öfkeli oldukları için şehirde kalmayı göze alamadığını yazmıştı.

Nâdir-şah'ın Dağıstan feodallerine iyi davranmak suretiyle işi halletmeye çalışma denemeleri, şahın dağlıların direnişini ancak silah zoruyla kırabileceğini göstermişti.

Kaluşkin, 7 Ekim 1741 tarihli raporunda Nâdir'in hâlâ Babürîlerde ve Buhara emîrlerinde olduğu gibi, Usumi beylerini merhametine sığınarak teslim olmaya ikna etme ümidinde olduğunu belirtmekte, fakat elçilerinin bu mektubu nerede saklandığı bilinmeyen Usumi beyine ulaştıramadıklarını kaydetmektedir. Kaluşkin'in tercümanlığını (daha sonra Dağıstan maslahatgüzârı) yapan Bratişçev şu satırları yazacaktı: “Hazret-i âlileri bir yandan Dağıstanlıların savaş gücünü etkisiz hale getirip kendisine bağlamaya çalışırken, diğer yandan onların gönüllerini parayla satın almaya çalışıyordu. Örneğin güvenilir biriyle Surhay-

han'ın dağlı aksakallarına dağıtılmak üzere 40 bin ruble göndermiş, bu parayla Pers ordusunda hizmet edecek kişiler bulmalarını istemiş, ayrıca Surhay'a onlara mümkün olduğunca cömertçe davranacağı vaadinde bulunarak gerekli masrafları vermişti.⁵⁵⁵

Ne var ki Surhay-han Avar aksakallarını ve diğer aksakalları şahın maddi yardımıyla satın almayı başaramadı. “Onlar, herhangi birine boyun bükme konusunda en ufak bir istek göstermedikleri gibi, bu meselelerin açılmasını dahi istemiyorlardı.”⁵⁵⁶

Bratişçev, “Her ne kadar Nâdir bazı Dağıstanlı beyleri (örneğin Şuralı (Buynaks) Mehdi, Şamhal Kerim, Eldar vs.) parayla satın almayı başarmışsa da, bunlardan hiçbir yarar sağlayamamış ve hatta sözü edilen kişiler kendisine itaat ettiklerini bildirmelerine rağmen şahın sözlerine kulak asmamışlardı” demektedir ve “Elbette bu tür bir kölelikle hür iradeli insanları kendine bağlamak mümkün değildir” diye ilave etmektedir.⁵⁵⁷

Nâdir-şah, bir yandan ederek, bir yandan sürülerini alıp götürerek, ormanlarını keserek ve ekin tarlalarını çiğneyerek de dağlıları kendisine itaat etmeye zorluyordu. Bratişçev, 22 Nisan 1742’de Derbent’ten “Hazret-i âlileri şimdi Dağıstanlıların sürülerini alıp götürme ekzersizlerine başladı” diye yazacaktı. Şah, Lezgileri diz çöktürmek için başka tedbirlerin alınması gerektiğini de düşünmüş olmalı ki, bir süre sonra otuz bin kişilik bir orduyla onların ekin tarlalarına giderek iki gün sonra hasadı yapılacak olan buğday, arpa ve çavdarları atlarına yedirdiği gibi, sınır uçlarındaki ekinleri de tamamıyla imha ettirdi. Esasen İranlıların buğday ihtiyacı Dağıstanlılardan daha az değildi, ama o Usumi topraklarını sürülmüş tarlaya çevirdi. Beş hane halkı kadın ve çocuklarıyla birlikte açlık yüzünden Nâdir’in tebaalığına geçtiler. Tabasaran’da pek çok tarla ezilip çiğnenmiş, şahın orduları bu tarlaların hiçbirinde bir günden fazla kalmamış, yalnızca bazılarında iki veya üç gün kalmışlardı. Ama bu tedbirler de bazı beylerin silah bırakması için yetmişti.

Nâdir-şah, 1742 ilkbaharında tekrar askeri faaliyetlere başladı ve askeri yönden önemi ne olursa olsun tüm operasyonları bizzat yönetti. 1742 ilkbaharında ekin tarlalarının yok edilmesi için Tabasaran’a üç sefer düzenlenmişti ve hatta bunlardan birisinde Nâdir-şah ölümle burun

555 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. I, vrk. 8.

556 Age., vrk. 44-45.

557 Age., vrk. 9.

buruna gelmişti. Gözleri önünde 30 kişi öldürülmüştü ve Nâdir-şah gerçekten çok korkmuştu. Nâdir'in en yakın kişilerinden olan Mirza Zeki, yüz yasavula şahı yakın koruma altına almalarını emretmiş; bu çarpışma sırasında 400-600 kadar insan hayatını kaybetmiş, kalanlarsa kaçıp canını kurtarmayı başarmıştı.⁵⁵⁸

Kara-Kaytakların topraklarına düzenlenen seferler de şah için başarılı geçmemişti. "Persler burada yakacak bir ekin tarlası bulamadıkları gibi, tahrip edecek bir Lezgi kulübesi dahi bulamadılar ve üstelik de canhıraş saldırılar sebebiyle üç yüz kişi kaybettiler."⁵⁵⁹ Bratişçev, 7 Temmuz 1742 tarihinde Derbent'ten gönderdiği mektubunda Nâdir hakkında şu satırları yazıyordu: "Nâdir, kuvvetleriyle nereye yönelirse yönelir, en ufak bir başarı dahi elde edemiyordu." Aksakallarının bir yıl önce Nâdir'e itaat arzettiği Şura (Buynaks) köyü sakinleri, şahın ordusuyla birlikte üzerlerine geldiğini duyar duymaz itaatten çıkarak dağlara çekilmişlerdi.⁵⁶⁰ Buynakslıların komşuları Akkuşlular, Perslerin kendilerine saldırmasından ziyade kendileri onlara saldırmaya hazır bekleyen insanların toplandığı evlerindeki kalabalık kitleye güvenerek, kanlarının son damlasına kadar kendilerini savunmaya kararlı bir şekilde şaha teslim olmamak niyetindeydiler.⁵⁶¹

Bratişçev'in anlattığına göre 1742 ilkbahar ve yaz aylarındaki başarısız seferler, şahı etrafı yakıp yıkmanın dışında bir şey elde edemeyeceğine inandırmıştı. "Bu yüzden bu inatçı halk gönülleri alınmak suretiyle itaat ettirilmeye çalışılıyordu." Hatta Nâdir-şah şamhal ve Surhay-han'ı Avaristan'a "Surhay'ın oğlunu ve oradaki beyleri parayla satın alarak kendisine itaat etmeye ikna etmeleri için göndermiş, bunu kabul etmeleri halinde kendilerinden hiçbir vergi alınmayacağı belirtmişti." Şamhal ve Surhay, Avar beylerini ve diğer dağlı aksakalları Nâdir'in onların topraklarına girmek gibi bir niyeti olmadığına ve kendisine rehine vermeleri halinde hemen Dağıstan'dan çekip gitmeye kararlı olduğuna inandırmak zorundaydılar. "Bununla birlikte, şu ana kadarki faaliyetleriyle hiçbir sonuç alamadığını göz önünde bulundurarak, Dağıstan'ı henüz tamamıyla fethedemediğini ve gerekirse iki yıl daha burada kalma pahasına İran'a eli boş vaziyette dönemeyeceğini söyleyerek bu kışı

558 Age., vrk. 145, 146.

559 Age., vrk. 147.

560 Age., vrk. 176, 177.

561 Age., vrk. 195.

Derbent civarında geçirmek niyetindeydi.”⁵⁶²

Ne var ki şamhalın ve Surhay-han’ın aracılığı bir netice sağlamadı. Avaristan’a gelen Surhay, Bratişçev’in anlattıklarına göre, oğluyla yaptığı görüşme sırasında oğlu hançerini sıyırarak babasına “aynı kanı taşıyor olmamız elimi kolumu bağlıyor, ama beni parça parça etsen de şaha boyun eğmeyi aklımın ucundan bile geçirmem” demiştir.⁵⁶³

Avar usumisi de Surhay-han’la görüşmeyi reddetmişti. “Avar aksakalları yeterli zahire stoklarına ve çevrelerinde kenetlenen kalabalık kitlelere güvenerek şaha asla boyun eğmeyeceklerini, Perslerin saldırmaları halinde son taş kadar siper olarak kullanma konusunda yemin ettiklerini” Bratişçev 23 Ağustos 1742 tarihinde Derbent’ten yazdığı raporda belirtmektedir.⁵⁶⁴

Avarlar, şaha rehine vermeyi reddetmişlerdi. Avarlar, “kendilerinin sıradan savunma içgüdülerine uygun bir şekilde” Perslerin ellerini kollarını sallayarak gelmesine asla izin vermediklerini ve bundan sonra da evlerini savunacaklarını; parça parça edilseler bile asla geri çekilmeyeceklerini, Persler intikam almayı sürdürdükleri sürece sonuna kadar savunmaya devam edeceklerini açıkladılar.⁵⁶⁵

Dağlıların canlarını dişlerine takarak sergiledikleri inatçı direniş sayesinde yabancı fatihlerin gayretleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. “Şah, Dağıstan’daki askeri faaliyetlerini sürdürmeye devam ediyordu, ama hiçbir yerde başarılı olamıyordu. Çünkü Dağıstanlılar her yerde inatla direniyorlardı. Şah, Kara-Kaytaklara bir darbe indirmeyi tasarlamıştı, ama onlar da diğerlerini örnek alarak bu hileye fırsat vermediler.”⁵⁶⁶

Nâdir, silah bırakan kabile beylerini cömertçe ödüllendirdi. Örneğin usumilerin hâkimiyetinde bulunan toprakların sınırları dahilindeki müstahkem bir köyün aksakalları, inatçı direnişin suçunu usumi Ahmed-han’a atarak Nâdir’in itaatine girmişlerdi. Nâdir, onları güler yüzle karşılayarak hil’atlar giydirdi. 1742 Ekiminde de Samur nehri boyunca yaşayan bazı kabile beylerinin gelip itaatlerini arzitmelerine rağ-

562 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. II, vrk. 281, 282.

563 Age., vrk. 299-300.

564 Age., vrk. 301.

565 Age., vrk. 329.

566 Age., 1742, vrk. 39, vrk. 2.

men, kabileler direnişten asla vazgeçemediler.⁵⁶⁷

Nâdir-şah, 1742 yılı sonunda birçok kanlı çarpışmadan sonra Kumuk, Kaytak ve Tabasaran topraklarını ele geçirmişti. Fakat Dağıstan halkı hâlâ kendi topraklarını elinde tutuyordu. Kaytaklar, Tabasaranlılar, Kumuklar ve Darginler, nefret ettikleri düşman boyunduruğuna karşı saflarını birleştirmek üzere Avaristan'a geçmişler; böylece Avar topraklarının yanı sıra birçok Dağıstan kabilelerinin toprakları da Nâdir-şah tarafından fethedilememişti.

Nâdir-şah, 1743 Şubatında Dağıstan'dan çekilirken Kara-Kaytak, Kumuk, Akkuşlar ve diğer bazı kabilelere mensup kişileri rehin olarak götürdü. "Çünkü onları kendi tebaası olarak görüyordu ve yaklaşık iki yıllık mücadelenin semeresi bunlardı."⁵⁶⁸

Şahın ordusu çok sert kış şartları altında geri çekilmişti ve yeterli erzak ve yem bulunmadığı için askerler arasındaki can kaybı ve hayvan telafeti hayli yüksek orandaydı. İnsanlar cesetleri yemek zorunda kalmış; askerlerin birçoğu bu zor yolculuğu yaya olarak tamamlamaya mecbur olmuşlardı. Orduda moral sıfırdı ve bu yüzden firarlar hayli artmıştı.⁵⁶⁹ Nâdir-şah'ın vaat ve tehditleri sayesinde firariler karargâha geri döndüler; ama bunların bir kısmı sağ bırakılırken, bir kısmı kellesini kaybetti, bir kısmının da gözlerine mil çekildi. 12 birlikten kellesi kesilen 192 kişinin başı, surlar üzerine kurulan 18 arşın eninde, 25-30 arşın yüksekliğindeki bir kulede sergilendi.⁵⁷⁰

Yorgun ve bitkin ordu ancak 1743 Martı sonlarında Mugan'a gelebilmiş ve bir sonraki Osmanlı-Pers savaşı hazırlıklarına başlamıştı.

Dağıstan seferi İran ordusuna çok pahalıya patlamış; Nâdir-şah'ın kolay zaferlere alışmış olan ordusu dağlıların inatçı direnişi karşısında manen çökmüştü.

İ. Kaluşkin, 1736 Ocak ayında Mirza Mehdi-han'ın Osmanlı elçisi Genç Ali Paşa'nın şahın otağına elçi olarak gelişi sırasında onun böl-

567P. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza*, t. I, s. 202.

568Age., s. 226.

569Age., s. 214-227.

570Büschings, "Magazin", Bd. X., s. 421.

genin harabeye döndüğünü görmesinin, askerî karargâhtaki perişan durumu, İran ordusunun ne durumda bulunduğunu, yalnızca Kar-su seferinde değil, Dağıstan seferi sırasında da ağır darbeler aldığını anlayacağı endişesiyle mümkünse herhangi bir şey görmesinin engellenmesine gayret gösterdiğini anlatmaktadır.⁵⁷¹ 1741 ve sonraki yıllarda düzenlenen başarısız askerî seferler, uğranılan ağır kayıplar ve yapılan büyük çaptaki masraflar Nâdir'in ordusunun çökmeye başlamasına zemin hazırlamıştır.

1741/42 kışında şahın askerî karargâhı Derveh nehri yakınlarındaki Kafirî mıntkasında kurulmuştu, fakat ordu henüz dağlıların yan saldırılarına karşı korunma altına alınmamıştı. Ağır kış şartları Nâdir'in ordusunun durumunu daha da perişan hale getirmişti. Rus hükümeti Hazar Denizi üzerindeki İran limanına erzak ve at sevkini yasaklamış, bunun üzerine Nâdir'in tacirleri Kalmıklardan mübayaa etmek zorunda kalmış, fakat onlar da Dağıstanlılara âtîfet besledikleri için ya mal satmak istememişler ya da aşırı yüksek fiyattan mal satmışlardı.⁵⁷² Bratişçev, Derbent'ten gönderdiği mektuplarda şöyle diyordu: “Şahın ordusundan birçok kişi şiddetli ayazlar ve açlık sebebiyle hayatını kaybetti. Hadi Dağıstanlılarla girişilen çarpışmalarda ölenlerden de hiç bahsetmeyelim!”⁵⁷³

Nâdir-şah'ın askerî karargâhına halk arasında “İran-harâb” (yani İran'ın harabesi) deniliyordu. Büyükelçi M. M. Golitsın'a refakat eden ve Derbent yakınlarındaki şah askerî karargâhında bulunan Lerch, “Pers ordusunun içinde bulunduğu acıklı durum hakkında da birkaç söz etmek zorundayım” diye yazmaktaydı. Onun anlattığına göre kampta herhangi bir askerî düzen kalmamıştı. Her asker canı nerede isterse orada duruyordu. Askerlerin giysileri oldukça ince elbiselerdi; ne sıcak tutacak gocukları, ne de potinleri vardı; giysilerinin çoğu eski püskü şeylerdi ve hatta birçoğu karda daltaban yürüyordu. Parası olan bazıları, büyükelçiye refakat eden Kazaklardan burkalar satın almışlardı. Askerler ısınmak amacıyla karargâha kenevir çubukları getirmiş ve ateş çevresinde oturarak onları içmeye başlamışlardı. Ateş yakılan çadırlar ise kirden ve isten dolayı simsiyah olmuştu. Askerler dokuz aydır maaş almıyorlar-

571 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 8, vrk. 74.

572 P. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istoriii Kafkaza*, T. I, s. 209-210.

573 Bratişçev, Nâdir'in tüm savaşçılarının soğuklardan büyük zarar gördüğünü belirterek “Kışlık paltolar sıcak tutmuyordu, çünkü çok az miktarda kürklü gocuk vardı” demektedir. (AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. III, vrk. 779).

dı. Gerçekten aç kalmışlardı ve Ruslardan ekmek soruyorlardı.⁵⁷⁴ “Persler, hemen hergün açlıktan kırılıyorlardı ve açıkça karargâhın her yerinde kıran girmiş sığır sürüsünü andıran cesetlere rastlanıyordu - diye yazmakta Bratişcev 4 Ağustos 1742 tarihinde Derbent’ten gönderdiği mektupta. - Kısacası, varı yoğu otuz bin kişi kalan ve son derece bitkin ve yorgun olan şahın ordusu, bütünüyle ümitsiz bir durumdaydı. Erzak temin etmek amacıyla askerlerin refakatinde Dağıstan köylerine gönderilen arabalara ele geçirilen hayvanlarla birlikte yerli halk tarafından el konuluyordu. Ordu açtı. “Hiç et kalmadığı için sağa sola atılan at kemiklerini büyük bir iştahla topluyor, her birini tek tek kaynatarak açlıklarını bastırmaya çalışıyorlardı. Şah dahi neredeyse melankoli hastalığına yakalanmıştı.”⁵⁷⁵ Her gün yüzlerce deve ve öküz yemsizlikten ölüyordu.

Nâdir tarafından Deşt-i Mugan’a hava değişimine gönderilen askerler, “Derbent üzerinden yaya olarak yırtık pırtık elbiselerle gidiyorlardı ve bunlar o kadar bitkin haldeydiler ki, on tanesi bir tek Lezgi ile başa çıkacak durumda değildi ve şahın herhangi bir emrini yerine getirmekten âcizdiler.” Bu askerler ahlayıp vahlıyor, iç geçiriyorlardı ve öylesine perişan durumdaydılar ki, “barutu olanlar bir lokma ekmek için barutlarını, bazıları ihtiyaçlarını karşılamak için son elbisesini veriyordu; ama şahın karargâhında kalan arkadaşları da pek iyi durumda sayılmazlardı ve onlar da ihtiyaç içinde kıvranıyorlardı.”⁵⁷⁶

Bratişcev, 5 Mayıs 1743 tarihinde Tebriz’den gönderdiği raporda Dağıstan’dan çekilen ve Osmanlı ile yeni bir savaşa hazırlanan şahın ordusunun durumu hakkında şu satırları yazmaktadır: “Dışarıdan bir gözlemci olarak şahın ordusunun silahları konusunda şunu diyebilirim ki, tüfenklerin ve kılıçların çoğu bakımsız; kılıçların kabzaları kırık, tüfenklerin dipçikleri bozuk, doğru dürüst ateş edemez haldeydi. Bu silahların çoğu, çıkıtka çıkmış yaşlı askerlerin hatıra olarak sakladıkları silahları andırıyordu.”⁵⁷⁷

Dağıstan’da yaşayan halkların bağımsızlık mücadeleleri sonucunda şahın ordularının buradaki dağlarda aldıkları ağır darbeler sebebiyle Nâdir’in devletinin askerî gücü zayıflamış; uzun yıllar Dağıstan’ı fethet-

574 Büschings “Magazin”, Bd. X, s 392, 393.

575 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. I, vrk. 263.

576 Age., vrk. 383.

577 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 3, vrk. 519.

me denemeleri ordunun vurucu gücünü eritmiş; bu da ülke dahilindeki muhalefet hareketlerinin güçlenmesine zemin hazırlamış ve imparatorluğun zayıflayıp yıkılmasının yolunu açmıştı.

1743-44 yıllarında Azerbaycan ve özellikle Şirvan büyük halk hareketlerine sahne olmuştu.⁵⁷⁸ Bu hareketin kendisini Safevî prensi Sam-mirza olarak adlandıran düzmece şahısla yakından alâkası vardı. Muhammed Kazım'ın kaydına göre 1730 sonlarında ve 1743-44 yıllarında her ikisi de kendisini Sultan Hüseyin-şah'ın oğlu olduğunu iddia eden iki düzmece önemli rol oynamıştır. Birinci düzmece şahıs, çok büyük ihtimalle 1730'lu yılların sonunda Dağıstan'da ortaya çıkmış ve burada kendisine Dağıstan kabilelerinden iki-üç bin kişilik bir kuvvet katılmış; ama bu hareket Nâdir-şah'ın oğlu Nasrulla Mirza tarafından oldukça hızlı bir şekilde bastırılmış ve düzmece şahıs öldürülmüştü.⁵⁷⁹ 1743'de ise yine aynı adı kullanan başka bir düzmece Erdebil'de ortaya çıktı. Muhammed Kazım'ın verdiği bilgiye göre kim olduğu bilinmeyen biriydi. Sam-mirza, sağda solda Nasrulla-mirza tarafından yakalanıp öldürülen düzmece kişinin kendisinin hizmetindeyken kaçıp giden bir kölesi olduğu şayiasını yaymıştı, fakat onun bu söylentileri Azerbaycan ve Dağıstan halkı arasında yeterince destek bulamamıştı.

Sam-mirza, yakalandıktan sonra Azerbaycan beylerbeyi İbrahim-han'ın huzuruna getirildi. Bu İbrahim-han, Nâdir-şah'ın Dağıstan'da öldürülen yeğeni İbrahim-han Zahirüddeve'nin oğluydu. Sam-mirza işkence edilerek burnu kesildikten sonra serbest bırakılmıştı.⁵⁸⁰

Aradan bir süre geçtikten sonra aynı Sam-mirza tekrar Dağıstan'da ortaya çıktı.

1743 sonları ile 1744 yılı başlarında Azerbaycan'da kendini gösteren halk hareketi, kendisini “Bînibörîde” (kesik burun) lâkabıyla ortaya atan düzmece kişiye Dağıstan kabilelerinin katılmasıyla yakından ilgi-

⁵⁷⁸Sam-mirza hareketine ilk dikkat çeken kişi İ. P. Petruşevsky olmuştur. (Bkz. Petruşevsky, Oçerki, s. 234). Lockhart, Minorsky ve Larudi Nurulla, Nâdir-şah'la ilgili çalışmalarında, verdiği bilgiler bu konuda hiç de doyurucu olmayan Mehdi-han'ın kitabını kaynak olarak kullanmışlardır.

⁵⁷⁹AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiei”, 1743, d. 4, vrk. 572.

⁵⁸⁰Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, cilt III, vrk. 128-130.

liydi. Tebriz'den Dağıstan'a geçen Sam-mirza'ya son Safevî hanı Sultan Hüsey'n'in varisi olduğu düşüncesiyle her yerden destek yağdı.

Rus diplomatlarının raporlarında bu ilk isyanla ilgili verilen bilgiler, 1743 yılı Eylül ayının ikinci yarımına aittir. Bratişçev, 20 Eylül tarihinde gönderdiği raporunda, "Dağıstan'a Surhay-han'ın oğlu Muhammed zamanında sabık şahın soyundan geldiği söylenen kesik burunlu birinin ortaya çıktığı, onun başlattığı hareketin hızla yayıldığı ve dağlı insanlar tarafından hararetle karşılandığı, Derbent civarında hareketin gittikçe tehlikeli bir vaziyet aldığı" belirtilmekteydi.⁵⁸¹

Aynı Bratişçev, Ekim ayının ortalarında "Dağıstan'da başlayan bu hareketin giderek tüm İran'a yayılacağı"ndan bahsediyordu.⁵⁸²

Bu düzmece kişinin çevresinde Dağıstan kabileleri, kısmen de Tabasaran ve Kazı-Kumuk kabileleri toplanmışlardı. Kazı-Kumuk hanı Surhay'ın oğlu Muhammed-Surhay, isyana elebaşılık edenlerden biriydi. O, Nâdir-şah'a karşı başlattığı isyana yalnızca Dağıstanlıları değil, Şirvan köylülerini ve beyzâdelerini de davet etmişti. Sam-mirza'nın Şirvan köylüleri arasında başlattığı tahrik bu defa büyük başarı kazanmış, isyan giderek yaygınlaşmış ve isyana katılanların sayısı 20 bin kişiye ulaşmıştı. İsyanın ana merkezi Aksu kalesiydi. Her gün civar köylerden bu isyana katılmak üzere gelen köylüler yığılıyordu ve sayıları da oldukça artmıştı.⁵⁸³

İsyanın Şirvan ve Dağıstan köylerine sıçradığı bir sırada, Derbent sakinleri arasında ve aynı bölgedeki Kız Kalesi'nde ve Mugan kabileleri arasında başka bir isyan dalgası ortaya çıktı.⁵⁸⁴ Bu isyanın perde gerisinde Sam-mirza ve Muhammed-Surhay vardı. Muhammed Kazım, "Yüreklerinde İran şahına karşı nefret taşıyan ve komşuları Şirvanlıların yiğitliğinden cesaret alan şehir sakinleri" - diye yazmakta, - "Muganlı asilerle birlikte kaleyi Lezgilere teslim etmekle tehdit ederek Sam-mirza ile birleşmek istediler. Avşar garnizonu âsiler tarafından yerle bir edilmişti."

581 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 4, vrk. 479.

582 Age., vrk. 534.

583 Muhammed Kazım'ın "Köylülerin İsyanı" adını verdiği bölüm. Bkz. Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarâ-yi Nâdiri*, t. III, vrk. 130.

584 Bakıhanov bu kalenin adını Kebir olarak vermektedir. Bakıhanov, *Gulistan-ı İrem*, s. 123.

Bratişçev, 15 Ekim 1743 tarihli raporunda “Derbent’in önde gelen aksakalları Hurşid-bek ve Safi-bek’in arkadaşlarıyla birlikte Derbent valisi Muhammed Ali-han’ın hoyratlıklarına son vermeyi ve tahammül edilmez vergileri kaldırmayı kafalarına koyduklarını” kaydetmektedir. Bu ikisi, Dağıstan’da kaleme aldıkları mektuplarda Şirvanlılarla temasa geçmek gerektiğini belirtmiş ve Dağıstanlıları Derbent’e davet etmişlerdi. Bu mektuplardan biri, aksakalı gözaltına alan Muhammed Ali-han’ın eline geçmişti, fakat bu durum isyanın yayılmasını engellemedi.

“İran’dan Derbent’e getirilen birkaç aul sakini, bölge hâkiminin zulmünden Dağıstan’a sığınanların tamamı değildi. Derbent sakinleri ve Pers savaşılar da imkan buldukça dağlara kaçıyorlardı.”⁵⁸⁵

Ne var ki Derbent genel valisi Muganlıların ve şehir sakinlerinin birlikte başlattıkları isyanı bastırmayı başarmıştı. Muganlıların bir kısmı genel valinin emriyle infaz edilmiş, birçoğunun da gözlerine mil çekilmiş; 14 mann (yaklaşık 32 kg) göz diğer Mugan kabilelerine ibret olsun diye Deşt-i Mugan’a gönderilmişti. Muhammed Ali-han, isyanı bastırdıktan sonra, Şirvanlı ve Dağıstanlı âsilerin saldırısından çekindiği için şehir hisarlarını tahkim etmeye girişmiş; Nâdir-şah’ın emriyle Şirvan beylerbeyi Haydar-han kalabalık bir orduyla isyanı bütünüyle bastırmak için gönderilmişti.

Ne var ki Haydar-han’ın ordusundaki bazı birlikler de isyan bayrağı açmışlardı. Han öldürülmüş ve kellesi şaha gönderilmiş; malları yağmalanarak savaşılar arasında taksim edilmiş; daha sonra da isyancılar Sam-mirza’ya katılmışlardı. Bazı beyler de Sam-mirza’ya iltihak etmişlerdi.⁵⁸⁶

Bratişçev, Hemedân’dan gönderdiği 31 Ekim 1743 tarihli raporunda şöyle diyordu: “Şirvan isyanı öyle hızlı yayıldı ki, yöre halkı başlarındaki genel vali Geyder-han’ı (Haydar-han) öldürdüler ve Surhay-han’ın küçük oğlu Muhammed’i Şirvan’a davet ederek Aksu şehrini ona teslim edeceklerini açıkladılar. Zaten bu arada Muhammed-han da Lezgi savaşılarla birlikte oraya gelmiş ve şehrin yönetimini ele almıştı. Bu kişi, sabık şah hanedanının bir üyesi olduğunu iddia ediyordu ve Şirvanlılar kesik burunlu adamın çevresinde kenetlenmişlerdi.”⁵⁸⁷

585 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 4, vrk. 538, 539.

586 Age., vrk. 536, 537; Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemaî-i Nâdiri*, t. III, vrk. 130.

587 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 4, vrk. 572.

Aynı Bratişçev 21 Kasım 1743'de Hemedân'dan gönderdiği raporda şöyle diyecekti: “Burnu ve kulakları kesik bu düzmece Sam-mirza, kendini sabık şah Sultan-Hüseyn'in oğlu olarak takdim ediyordu. Şamhalın ve Surhay-han'ın oğlu Muhammed'in desteğiyle güçlenmeye başlamıştı ve sergilediği yiğitlikler ve cenkleri tüm İran'da ağızdan ağıza dolaşıyordu.”⁵⁸⁸

Sam-mirza, on bin kadar Dağıstanlı savaşçıyla birlikte Şirvan'a girmiş; burada gâsıp Nâdir'den tahtı geri alacağını; uzun bir süredir ağır vergiler ve insafsız yağmalarla inletilen tebaasını bu azaptan kurtarıp tekrar merhum atalarının zamanında olduğu gibi eski mutlu günlerine döndüreceği vaadinde bulunmuş; bu sırada Şirvanlılar tam bir itaatle onu Aksu üzerine yürümeye teşvik etmiş ve bölge halkı kendisine itaat arz etmişti.”⁵⁸⁹

Sam-mirza'nın Nâdir-şah tarafından konulan ağır vergileri kaldırması ahalinin geniş bir kesiminin kendisine sempati beslemesini sağlamıştı. Bratişçev'in naklettiğine göre, bu düzmecenin faaliyetlerini öğrenen insanlar dört bir yandan “Safevî prensine” destek vermek için Erdebil, Tebriz ve diğer Azerbaycan şehir ve köylerinden gönüllü olarak, atlarını, silahlarını ve erzaklarını kendileri temin etmek suretiyle, çoluk çocuklarını arkada bırakarak, sürgündeki bu şehzâdeye koşuyorlar, onu tekrar İran tahtında görmek istiyorlardı.⁵⁹⁰

Aynı Bratişçev, 21 Kasım 1743'de Hemedân'dan gönderdiği raporda “Kadim Pers geleneklerine göre başına giydiği taca bir tüy ilıştiren ve kendini yeterince güçlenmiş olarak gören Sam-mirza'nın tüm Şirvan ve Karabağ'dan ta Gence'ye kadar olan geniş bölgeyi ele geçirdiğini; her yerden vali ve beylerin onun emrine koştuklarını, kısacası, bu bölgenin tamamında onun fermanlarının uygulanmaya başladığını” kaydetmektedir.⁵⁹¹

“Gittikçe güçlenen Sam-mirza'ya yalnızca Şirvan'daki savaşçılar değil, Mugan bozkırındaki şehir ve kasabalardaki insanlar da bu yeni ümit ışığına destek vermek ve kendilerine bir gelecek satın alabilmek

⁵⁸⁸Age., vrk. 634.

⁵⁸⁹Age., vrk. 635.

⁵⁹⁰Age., vrk. 636, 637.

⁵⁹¹Age., vrk. 637.

niyetiyle koşarcasına akıyorlardı.”⁵⁹²

İsyan dalgası Azerbaycan ve Dağıstan sınırlarının ötesine sıçramıştı. Hemedân’dan 300 aile Şirvan’daki Sam-mirza’ya kaçmak istemiş, fakat yakalanarak tekrar Hemedân’a götürülmüştü.⁵⁹³

Sam-mirza’nın isyanı başarıya doğru ilerledikçe Nâdir’in iktidarı Azerbaycan ve Dağıstan vilayetlerinde zayıflamaya başlamıştı. Dağlara kaçmış olan insanlar tekrar tarlalarına dönerek toprağı işlemeye başlamışlardı.

“Kaytak beyleri, Persler tarafından harabeye çevrilen köylerini ve şehirlerini tekrar elde edebilmek için canla başla çalışıyorlar - diye yazmakta Bratişçev 15 Eylül 1743 tarihli raporunda. – Usumi beylerinin topraklarında yaşayan ve kendilerine Terekeme denilen insanlar Bugam nehri boyunca daha önce tarlalarının ve köylerinin bulunduğu topraklara kalabalık gruplar halinde tekrar dönüyorlardı.”⁵⁹⁴

Şeki hanlığında tekrar yerli hanedanın torunları işbaşına gelmişlerdi.

Sam-mirza’nın isyanı Osmanlı-İran savaşları zamanına rastlamıştı. İsyanlara elebaşılık eden kişilerin yönlendirdiği halk kitlelerinin Osmanlı-İran savaşlarından medet umup, Osmanlı sultanından destek alma gayretlerinden farklı olarak, Sam-mirza hem Türkiye ile ittifakı reddetmiş, hem de ona karşı savunma tedbirleri almıştı. Örneğin, Azerbaycan sınırlarını Türklere karşı korumak amacıyla Tebriz beylerbeyi Aşur-han’a işbirliği teklif etmişti.⁵⁹⁵

Şah ordusunun isyancı güçlerle ilk çarpışması Kür nehri boyunca gerçekleşmiş ve Aşur-han’ın kumandasındaki kuvvetler mağlup olarak 300-400 kayıp vermişlerdi.⁵⁹⁶

Azerbaycan’daki şah kuvvetleri tüm boğazlardan komşu ülkelere çekilmişlerdi. Nasrulla-mirza kumandasında Tebriz’e gönderilen ordu-
dan kaçan birlikler isyancıların safına geçmişlerdi. Bratişçev, 31 Aralık 1743 tarihinde Hemedân’dan gönderdiği raporunda şöyle diyordu: “Şirvan’ın Aksu şehrinde hâkimiyetini ilan ederek şah unvanı alan, yal-

⁵⁹²Age., vrk. 660.

⁵⁹³Age., vrk. 663.

⁵⁹⁴Age., vrk. 538, 539.

⁵⁹⁵Age., vrk. 638.

⁵⁹⁶Age., vrk. 661.

nızca Şirvan ahalisi ve diğer yerlerden kendisine koşan insanlar tarafından değil, Lezgilerin önemli bir kısmı ve Surhay-han'ın oğlu Muhammed tarafından da büyük ölçüde desteklenen, başka yerlerden de sürekli destek alan Sam-mirza, şu günlerde Aşur-han'la Şirvan girişinde ikinci defa karşı karşıya geldi ve onu mağlup etti.”⁵⁹⁷

Şahın ordusu, halk hareketi karşısında ikinci defa yenilgi almıştı.

Sam-mirza'nın kendi namına sikke kestirdiği söylentileri çıkmıştı.⁵⁹⁸ Sam-mirza'nın isyanını bastırmak için Erivan'a büyük bir ordu sevk edilmişti. Feth Ali-han, Gence hâkimi Hacı-han ve Urmiye hâkimi Avşar Kerim-han ve diğerleri Azerbaycan beylerbeyi olarak atanan Avşarların Babalu oymağına mensup Aşur-şan'a katılmışlardı. Begi-şah dağı eteklerinde Surhay-han'ın oğlu Muhammed'in ordusu ve Sam-Mirza'nın kuvvetleriyle bütün gün devam eden çarpışma, âsilerin yenilgisiyle sonuçlandı. Aşur-han, bu yenilgiden sıra sonra Şirvan ahalisiyle hesaplaşmaya gelmişti. İsyana katılan veya destek veren herkes acımasızca cezalandırıldı. Şirvan köylüleri öldürüldü; gözlerine mil çekildi, evleri yakılıp yıkıldı ve malları yağmalandıktan başka karıları ve çocukları köle olarak alınıp götürüldü.⁵⁹⁹

Bratişçev, “Şirvan ahalisinden bu düzmece adamın yanında yer alan ve ona destek veren kim varsa, şahın askerleri tarafından acımasızca parça parça edildi” diye yazmakta.⁶⁰⁰

Her yere yeni valiler atanmıştı. Asilerin Begi-şah'ta yediği bozgundan sonra Muhammed Dağıstan dağlarına kaçmış, Sam-mirza ise Gürcistan'a tüymüştü. Sam-mirza burada Teymurez-han tarafından yakalanmış ve Nâdir'in emriyle bir gözü çıkarıldıktan sonra birkaç Türk savaş esiriyle birlikte Kars'taki Ahmed Paşa'ya gönderilmişti. O sırada Safi-mirza da Kars'ta bulunuyordu ve “Sam-mirza burada “kardeşi Safi-mirza” ile görüşme imkanı buldu” diye yazmaktadır Mehdi-han.⁶⁰¹

Sam-mirza'nın isyanı, şahın ve valilerinin Azerbaycan'da uyguladıkları ekonomik ve milliyetçi yönetimin ayağa kaldırdığı kitleleri pe-

⁵⁹⁷Age., vrk. 662, 663.

⁵⁹⁸Age., vrk. 706.

⁵⁹⁹Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. III, vrk. 133.

⁶⁰⁰AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, vrk. 9. Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. III, vrk. 133

⁶⁰¹Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 251.

şinde sürükleyen büyük bir halk hareketiydi. Üretici kesimin tahakküm sistemine karşı başlattığı isyan bir özgürlük hareketine dönüşmüştü.

İsyana destek verenlerin başında Şirvan ahalisi ve bazı Dağıstanlı kabileler vardı. Bundan başka hükümet tarafından bir kenara itilen mahalli feodallerin torunları olan Şirvan zâdegânları da bu harekete katılmıştı. Ama bu isyandaki ağırlıklı rol onlarda değildi. Çünkü Şirvan ve Dağıstan'daki şah ordusundan da bu isyana önemli ölçüde katkı sağlanmıştı. Şirvan'daki şah ordusundan isyana yardım eden Haydar-han'ın bu davranışı, yalnızca bir isyan değil, farklı imtiyaz uygulamasının bir sonucuydu. Olayların görgü tanıkları, isyancılar arasında bir söz birliği olmadığını belirtmektedirler. Ordudaki beylerin büyük bir kesimi Haydar-han'ın infaz edilmesine karşı çıkmışlar; onun katline bizzat katılmayı ve mallarının yağmalanmasına iştirak etmeyi reddetmiş; ayrıca Nâdir-şah'a bir mektup göndererek Şirvan ordusunun isyan bayrağı açarak sağa sola dağıldığını ve "asilerin" ordusuna katıldıklarını bildirmişlerdi.⁶⁰²

Haydar-han'ın göçebe kabilelerden seçilen ordusunun ana bünyesini oluşturan kesimi, o sırada beyleri aşiret reislerinden oluşan asilerin safına katılmıştı. İran'ın değişik kabilelerinden oluşan Şirvan ordusunun isyan etmesinin sebebi, bu kabile reislerinin uygulanan vergi sisteminde ve göçebe kabilelerinin sömürsünden duydukları aşırı rahatsızlıktı. Aynı durum, Nâdir-şah'ın yönetimi sırasında pek çok göçebe veya yarı göçebe kabilenin isyana katılmalarına zemin hazırlamıştı.

Sam-mirza isyanı, spontan olarak gelişmiş bir hareketti. Çünkü isyancıların herhangi bir siyasi programı, ortaya koydukları açık hedefleri ve girdikleri mücadelenin perspektiflerini gösteren bir hazırlıkları yoktu. İsyana katılanların tek laftası, "kahrolsun şah!" sloganından ibaretti.

Şeki hanlığındaki özgürlük hareketi nispeten başarılıydı. Hareketin başında kahramanlığıyla ün yapmış ve düşman tarafından parayla

602Rus arşiv kayıtlarında isyana iştirak edenlerin sosyal konumları hakkında oldukça önemli bilgiler vardır: "Daha önce şahın sarayında yaver olarak görev yapan Şahseven Ahmed-han'ın dışındaki Sam-mirza'ya katılmayan zâdegân kalmamıştı." (AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiei", 1744, d. 3, vrk. 10). Keza Şaberan ve Tabasaran kabilelerinin bazı beyleri de bu isyana iştirak etmişlerdi. (Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. III, vrk. 130).

satın alınmamış Hacı Çelebi vardı. Çelebi, eski Şeki beylerinin torunlandandı.

Şeki isyanı da Safi-mirza'nın isyanıyla aynı sırada başlamış ve Nâdir-şah'ın burasını tekrar kendine bağlama konusunda defalarca gi-riştiği teşebbüsler bir sonuç vermemişti.

Bratişçev, 13 Aralık 1744 tarihinde Alfavut'tan gönderdiği raporda Nâdir'in "Şirvan'a girdiği günden beri diklenmekten bir türlü vaz geç-meyen ve İran'a boyun bükmeye bir türlü yanaşmayan Şeki asilerini ita-at altına almak için ordusuyla buraya yöneldiğini" kaydetmektedir.⁶⁰³

Şahın ordusunun yaklaşmasıyla birlikte korkuya kapılan bazı Şeki beyleri, ona itaat kemerini bağlayan ilk kişiler kervanına katılmak için Nâdir'in karargâhına koştular. Bu beyler, itaatlerinin karşılığı olarak hil'at giydirildikten başka her birine altışar bin Ruble (Rus para birimi itiba-riyle) verildi ve eski hâkimiyet bölgelerinde yine bey olarak bırakıldı-lar. "Onların ardından Şeki ahalisinden erzak toplamak amacıyla gönde-rilen önde gelen kişiler şehre sokulmadılar ve Şekililer onların evlerine zarar vermelerini önlemek için şehre girmelerine dahi izin vermediler." Nâdir-şah, bu durum karşısında Şeki ahalisini cezalandırmak istedi. Bra-tişçev, Nâdir-şah'ın on beşbin kişiik bir orduyla orman ve dağların ötesin-den yaklaşık 200 kişinin yaşadığı bir köye yaklaştığını kaydederek, "her türlü yolu denemek suretiyle köy sakinlerini itaate davet ettiğini, üç gün dil dökmesine rağmen kimseyi ikna edemediğini, ondan sonra da köy-den feryat eden aykırı bir tek ses çıkmadığını" belirtmektedir.⁶⁰⁴

Dağıstanlılar ("Lezgiler") Şekililerin yardımına koştular. Bunun üzerine Nâdir geriye çekilmeyi daha akıllıca gördü. Bu defa Şekililer şahın geri çekilmekte olan ordusuna saldırdılar. Nâdir'in ordusunda art-çı birlik olarak görev yapan Afganlılar bu saldırıları durdurmaya çalış-tılar; öbür türlü, Bratişçev'in görüşüne göre, Nâdir'in askerleri hayatla-rını kurtaramazlardı. Atılan kurşunlar bizzat Nâdir'in yakınlarına kadar geliyordu ve şahın yakın korumalarından bazıları hayatını kaybetmiş; "şah ciddi şekilde korkuya kapılmıştı." Katı uygulamalara rağmen ordu dört bir yana dağılmış; bu geri çekilme hareketi sırasında şahın ordusu 500 kadar adam kaybetmişti ve yaralılar bu rakama dahil değildi. Da-hası, ağırlıkları taşıyan askerler hayatlarını kurtarabilmek ve daha hız-

603 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1744, d. 4, vrk. 395.

604 Age., vrk. 397.

lı bir şekilde geri çekilebilmek için yüklerini yollara atmışlar, böylece dağlılar daha önce tebaadan toplanan malları geri almayı başarmışlardı. Nâdir, 1 Aralık 1744’de Alfavut’a gelmiş ve 19 Şubat 1745’te Şekililere karşı yeni bir saldırı başlatmıştı.⁶⁰⁵

Bratişçev’in o gün Nâdir-şah’ın Şeki’deki karargâhından bildirdiğine göre, şah, kötü hava şartlarına, şiddetli kara ve yeterli yem olmamasına rağmen, “yine de dağlarda Şekililerin saklandıkları sığınaklara ve istihkamlara hücum ediyordu.”⁶⁰⁶ Ordunun önünde ormandan yol açmak için baltacılar ilerliyorlardı. “Pers ordusunun karargâhı öylesine perişan durumdaydı ki, tasviri mümkün değil.” Erzak,⁶⁰⁷ “hiçbir yerde görülemeyecek kadar pahalıydı.”

Şekililerin dağda saklandıkları yere fazla uzak mesafede bulunmayan karargâhtan Nâdir-şah onlar üzerine sürekli asker sevk ediyordu, “fakat bugüne kadar hiçbir önemli sonuç alamamıştı.”⁶⁰⁸

Şekililerin büyük kalesinin adı “Gelesen ve Göresen” idi. Bazı Küçük Şeki aksakalları Nâdir’e itaatlerini arzetmek için gelmişlerdi. Nâdir onlara hil’atlar giydirdi ve onlardan Hacı Çelebi’yi Pers sarayına gelmeye ikna etmelerini istedi; ama Hacı Çelebi yeterince erzağı ve silahı olduğu için asla Nâdir’e boyun eğmeyeceğini bildirdi.

Bratişçev, 13 Nisan 1745 tarihinde gönderdiği raporunda Nâdir-şah’ın kaleye tekrar bir saldırı düzenlediğini, fakat “koparılan bunca gü-rültüden sonra kırk kişi öldürölüp bir o kadar da esir almasına rağmen, yüzden fazla kayıp verdiğini ve bazı savaşçıların yaralandığını” kaydetmektedir.

“Hazret-i âlileri Şekilileri itaat altına almak için başka yollara da başvurdu ve onların evlerinin karşısında yer alan bağlarını, tarlalarını hallaç pamuğu gibi atarak ve ağaçlarını keserek onları itaat etmeye zorladıysa da, Şekililer bunlara hiç aldırış etmeyerek şiddetle direnmeyi sürdürdüler ve şahın ordusuna boyun bükmeyi reddettiler.”⁶⁰⁹ Bratişçev, Hacı Çelebi’nin şahın gönderdiği mektup ve elçilerle yolladığı tehdit mesajlarına aldırılmayınca, alınan bu tedbirlerin hiçbir işe yaramadığını

605 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1745, d. 8, vrk. 142.

606 Age., vrk. 240, 241.

607 Aynı yerde.

608 Age., vrk. 249.

609 Age., vrk. 296.

da kaydetmektedir.⁶¹⁰

Kısacası Şeki hanlığı Nâdir'in imparatorluğundan kopmuş ve XVI-II. Yüzyılın ikinci yarımı boyunca bağımsız bir derebeylik olarak varlığını sürdürmüştü.

Şeki seferi için ağır bedeller ödenmesine rağmen İranlı feodaller Dağıstan'a karşı giriştikleri istilacı planlarından asla vazgeçmiş değillerdi. Bratişçev'in 10 Eylül 1744 tarihinde Tebriz'den bildirdiğine göre Nâdir'in yakın çevresindekiler Dağıstanlıları itaat altına alma planlarını sorgulamaya başlamışlardı. Genel kanaat, tüm ordunun bu ülke üzerine sevk edilmesinin onun yıkılıp yıkılmasından başka hiçbir sonuç getirmeyeceği şeklinde idi. Kısacası Nâdir'in ordusu halkın bu kahramanca direnişi karşısında âciz kalmıştı.

1745'te Derbent'te ciddi bir direniş baş göstermişti. Usumi beylerinden Ahmed-han ordusuyla Derbentlilere yardım için bu şehrin surlarına dayanmıştı. Şehir hâkimi Gani-han, dayanamayacağını anlayınca ordusuyla şehir surlarının arkasına çekilmiş ve Şaberan taraflarına gitmişti. Usumi Ahmed-han, şahın ana savunma hattını yarmış, böylece Gani-han'ın kuvvetleri oraya buraya kaçmayı başarmıştı. Nâdir-şah, bu isyanı bastırmak için tekrar Dağıstan üzerine yürüdü ve yolu üzerindeki sivil halka pek de insafı davranmadı. Fakat dağlılar defalarca şahın ordusuna ağır kayıplar verdirdiler. Nâdir-şah, Dağıstan'a düzenlediği bu son tenkil seferi sırasında ordusunun yarısını kaybetti.⁶¹¹ Ne var ki dağlılarla yapılan bu kanlı hesaplaşma Dağıstan'ı diz çöktüremediği gibi, yalnızca barışsever sivil halkın itaat altına alınması sonucunu doğurdu ve onlar da Nâdir-şah'ın hâkimiyeti boyunca yalnızca göstermelik bir itaat sergilediler.

Azerbaycan halkı ve Dağıstan dağlıları, bu acımasız düşmana karşı sergiledikleri özgürlük mücadelesinin zorluğu karşısında kurtuluşu Rusya'nın desteğinde aramakta buldular. Bratişçev, 24 Mart 1743'te Derbent'ten gönderdiği raporda Kaytak beylerinin ve diğer birçok Dağıstanlının Rusya tebaalığına geçmek için müracaat ettiğini belirtmektedir.⁶¹² Bratişçev'in 30 Ağustos 1743 tarihine kadar sunduğu raporlarda Kaytak beylerinin ve Ahmed-han'ın (sırf Rus himayesinden yararlanmak ama-

610 Age., vrk. 297.

611 P. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istorii Kafkaza*, t. II, s. 230.

612 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 3, vrk. 472.

cıyla) Rus tebaalığına geçmek için sarfettikleri gayretlerle ilgili bilgiler yer almaktadır.⁶¹³ Bratişçev, 3 Haziran 1746 tarihinde Gence'den gönderdiği rapordur şöyle demektedir. “Buradaki halkın önde gelenleri kendilerini Nâdir’in ordusundan kurtaracak Rus askerlerinin gelmesini dört gözle bekliyorlardı.”⁶¹⁴

Buhara ve Hiva hanlıkları 1740 yılı başlarında büyük bir ekonomik çöküş ve feodal çözülme dönemi yaşadı. 1720’lerde ise Kazaklar Mâverâünnehr’e saldırdılar. Dönemin görgü tanıklarına göre bu istiladan sonra “o güzelim Buhara bölgesi çok sefil günler geçirdi ve sefalet günleri sona erdikten sonra pek çok sakin yıl geçti, ama Buhara bir daha eski ihtişamlı günlerine dönemedi.”⁶¹⁵ Tahripkâr saldırılarda bulunan göçebelerle yakın komşu olması sebebiyle Mâverâünnehr’de müstahsil güçte olumsuz bir gerileme yaşandı. I. Petro’nun büyükelçisi Florio Beneveni, 1723’de yaptığı bir açıklamada, daha önce 1722’de olduğu gibi, Meşhed’den Buhara’ya doğru yola çıkan tüm kervanlar yağmalandığı ve dört yıl boyunca Kabul ve Lahor’a gidip gelen kervanlarla “dağlarda çok güçlü olan Özbekler arasında sürekli kavgalar” olduğu belirtilmektedir.⁶¹⁶

Bu dönemde Özbek ve Türkmen kabile beylerinin etkisi artmakta, hanlığın gücü zayıflamaktaydı. 1740’da Hiva’da bulunan Gladışyev ve Muravia on bir şehrin Hiva’ya bağlı olduğunu, fakat bu şehirlerin tamamında “Hivalılar değil, mahalli beyler hâkimdi ve bunlar Hiva hanlığı bünyesinde sayılıyorlardı” diye yazmaktadırlar.⁶¹⁷

XVIII. Yüzyıl başlarında Aştarhanîler devletinin siyasî çöküşü başlamış; XVII. Yüzyıl sonlarında ise Fergana’da başında işanların bulunduğu feodal bir devlet kurulmuş, fakat devletleri Şahruh-biy tarafından yıkılmış ve başkenti Kokand olan başka bir devlet kurulmuştu. Aynı sıralarda Belh ve Badahşan Buhara’dan kopmuştu. 1723’de pek çok Bu-

613 Age., vrk. 4, vrk. 348.

614 Age., d. 7, l. 143.

615 Age., d. 7, vrk. 143.

616 *İstoriya narodov Uzbekistana*, Taşkent, 1940, s. 114.

617 Age., s. 115.

haralı beyin safına katıldığı Recep-han isyan bayrağı açmış; Recep-han Kazaklardan yardım alarak Buhara'da hâkimiyetini güçlendirmiş; Kazaklar yedi yıl boyunca Zeravşan vadisini harabeye çevirmiş, şehir ve köylerdeki yerleşik ahaliyi yağmalamış ve bölgede açlık baş göstermişti. Buhara hanlığı önemli ölçüde tahrip edilmiş ve siyasi gücünü kaybetmişti.

Nâdir-şah'ın Hiva ve Buhara hanlıklarını fethi, Rıza Kulı-han'ın Mâverâünnehr'e yönelmesinden daha önce gerçekleşmişti. Rıza Kulı-han ve Celayır Tahmasp Kulı-han, Amu-derya'nın sol sahilinde birbirinden kopuk halde varlığını sürdüren küçük Özbek beylerinin büyük çoğunluğunu hâkimiyet altına aldıktan sonra 12000 kişilik bir orduyla nehrin öte tarafına geçerek Karşı şehrini kuşattılar. Askerler, Rıza Kulı-han'ın emriyle zahire temin etmek amacıyla civardaki şehirleri sürülmüş tarlaya çevirdiler. Karşı halkı ve civardaki köylerde yaşayan ahali, şehri müdafaa etmek için bir araya geldiler. Mangıt kabileleri ve diğer oymaklar da onların yardımına koştular. Buhara emîri Ebulfeyz-han kalabalık bir orduyla Karşı surlarının önüne kadar geldiyse de Rıza Kulı-han tarafından mağlup edildi. Fakat kuşatma altındaki şehrin yardımına Hiva hanı İlbars-han'ın geldiği haberi yayılınca, Rıza Kulı-han alelacele Buhara emîriyle bir barış anlaşması imzalayarak Horasan'a geri çekildi.⁶¹⁸

Nâdir-şah, Hindistan seferini tamamladıktan sonra bakışlarını Orta Asya'ya çevirmiş; Rıza Kulı-han'la birlikte Herat üzerine yürümüş ve Çarcuy'da Amu-derya'yı geçmeye hazırlanmıştı. Burada şahın ordusuyla Buhara emîri Ebulfeyz-han arasında vukû bulan çarpışma emîrin mağlubiyetiyle sonuçlandı ve kendi başkentine kaçan Buhara emîri Nâdir'e gelçiler göndererek itaatini arzetti.⁶¹⁹ Nâdir'in Buhara emîriyle görüşmesi 1740 Eylülünde Zeravşan nehri boyundaki Çar-bekr civarında gerçekleşti; Nâdir, burada emîrin başına tac giydirdi, fakat aslında emîrin hiçbir yetkisi yoktu. Aksine bütün yetkiler, Pers kaynaklarında *emîr-i kelân* (büyük emîr) unvanıyla geçen ve Nâdir-şah'ın kuklası durumunda bulunan Buhara atabeyi Muhammed Hâkim-biy'in elindeydi. Buhara emîrinin ordusundan birkaç bin kişilik bir birlik Nâdir'in ordu-

618 Pers tarihçiler Rıza Kulı-han'ın Nâdir-şah'ın emriyle geri çekildiğini belirtmektedirler.

619 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 258, 261.

sunun bünyesine katılmış ve bunların kumandası atabeyin oğlu Muhammed Rahim'e verilmişti. Atabeyin 1730'larda Nâdir-şah'ın emrine giren kardeşi Mangıt Muhammed Danyal-biy Kirman beylerbeyi olarak atanmıştı. Atabeyin akrabalarından birçok kişi önemli mevkilere getirilmişler ve Nâdir-şah'ın Buhara hanlığını fethi Aştarhanî hanlarının yönetimine bir son vermişti.

Nâdir-şah'a karşı en fazla direnen kişi, Hiva hanı İlbars oldu.

İlbars-han'ın karargâhını kurduğu Hankâh kalesinde (Hezaresp ile Hiva arasında) hanla Nâdir-şah'ın daha önceden dil biriktirdiği kuvvetler arasında nihai bir savaş vukû buldu ve İlbars-han'ın ordusu çarpışmayı kaybetti. İlbars-han çok az bir kuvvetle kaleye bekindi. Nâdir-şah'ın askerleri, İlbars-han'ın tüm ağırlıklarını ele geçirdiler.⁶²⁰ Özbeklerin topları ve cephaneleri de Nâdir'in ordusunun eline geçti. Kale kuşatma altına alındı ve surların altına lağımlar kazıldıktan kısa süre sonra ele geçirildi. İlbars, yanında kalan Özbeklerle burada kahramanca bir direniş sergiledi, fakat daha sonra hepsi yakalandı ve İlbars 20 yakın kişiyle birlikte infaz edildi.⁶²¹ Hiva'nın başına han olarak İran yönetimine teslim olan Buhara emîri Ebulfeyz-han'ın akrabası Tahir-bek atanmıştı.⁶²² Fâtihler, Buhara ve Hiva hanlıklarında kazandıkları zaferlere rağmen, halk kitlelerinin büyük bir direnişle karşılaşmışlardı.

Şehirlerde yaşayan ahali kahramanca direnişler sergilemişti. Örneğin Hiva sakinleri şehrin surlarının çevresini sular altında bırakmışlardı; fakat Nâdir'in emriyle bu sular bir kanal vasıtasıyla bozkıra salındı ve ondan sonra şehir kuşatma altına alındı.⁶²³ Urganç halkının "devletin ve halkın düşmanı"na karşı sergilediği direnişten ise "Tarih-i Rahim-han" adlı eserin sahibi söz etmektedir.⁶²⁴

Düşmanın ezici üstünlüğü karşısında bir türlü boyun bükmeyi kabullenemeyen azatlık yanlısı kabileler, çoluk çocuklarını da alarak çöller ve dağlara çekilmişlerdi. Nâdir, onlara elçiler göndererek çeşitli cazip vaatlerle tekrar yaşadıkları yerlere dönmelerini sağlamaya çalıştı.

620 Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 140-141.

621 *Materiali po istorii türkmén*, t. II, s. 144, 145.

622 Age., s. 145.

623 Age., s. 146.

624 Muhammed Vefâi Kerminegî, *Tarih-i Rahim-han*, elyazması. Bilimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, s. 527; bkz. *Materiali po istorii türkmén*, t. II, s. 145, dipnot; Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 269, 273, 277, 278.

Ama azatlık yanlısı göçebeler bu davete sıcak bakmadılar ve Nâdir'e "kötü kalpli birinden bir anlık uzak kalmak bile 70-80 yıl fazla yaşamaktan daha iyidir" mealinde bir beyitle cevap verdiler.⁶²⁵

Birçok Özbek kabilesi Nâdir-şah'ın Hiva'da başlarına diktiği vekili Tahir-bek'i tanımayarak, ona karşı silahlı mücadeleye başladılar. Ama isyan, şahın ordusu tarafından bastırıldı.

Hiva'nın Nâdir-şah tarafından fethinden sonra İlbars zamanında kendilerinden yardım istenen Aralı⁶²⁶ ve Kazaklar buraya geldiler. Nâdir'in onları hâkimiyet altına alma girişimleri hiçbir sonuç vermedi. Mehdi-han'ın kaydettiğine göre bu kabileler hep başlarına buyruk yaşamaya alışmışlardı ve bir başkasına boyun eğmek onların takatini aşıyordu.⁶²⁷

Mahalli beyler, sahip oldukları haklardan ve imtiyazlardan mahrum kalma korkusuyla, iyi şartlarla anlaşma yapmak suretiyle fâtilhlerle anlaşma yanlısıydılar. Bununla birlikte çoğu kez ahalinin dolaysız baskıları sebebiyle birer elebaşı olarak bu kurtuluş hareketlerine katılıyorlardı. Örneğin Ebulfeyz-han, Nâdir'in ordusunun bir saldırıya hazırlandığını öğrenince şahla anlaşma yapma taraftarıymış gibi bir elçilik heyeti göndermiş, Nâdir de onun kendisine kayıtsız şartsız itaat etmesi ve derhal karargâhına gelmesi şartıyla barış müzakerelerine hazır olduğunu bildirmişti. Fakat Ebulfeyz başkentinden çıkıp şahın karargâhına doğru yola koyulduğunda, Meyankale, Ak-yalu, Hocent ve Hungar ahalisi onu Buhara'ya geri dönüp Nâdir'e karşı direnişe hazırlanmaya zorladı.⁶²⁸

Bazı mahalli beyler (sabık Buhara atabeyi [atalık] ve akrabalari, Hiva inakları vs.) hemen fâtilhlerin yanında yerlerini aldılar. Mahalli beyler arasında bir dayanışmanın olmaması ve ihanetler, şahın Orta Asya hanlıklarını fethini kolaylaştırmıştı. Nâdir-şah, mahalli beyler ve halk kitleleri arasındaki ihtilaflara ve aynı zamanda değişik beylere bağlı gruplar arasındaki geçimsizliklere oynamaya başlamıştı. Bundan başka mahalli beyleri satın almak ve kendi komutanlarını zahiren cezalandırmak suretiyle yaşadıkları toprakları savunmaya çalışanların azmi-

625 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 275, 276.

626 Metinde bu şekilde; ancak hiçbir kaynakta Türk halkları arasında Aralı adında bir boy, oymak ve obaya rastlanmaz. Belki de Aral Gölü civarında yaşayan kabileler kastedilmiştir. (ed.)

627 *Materialy po istorii turkmen*, t. II, s. 146.

628 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 258, 260.

ni kırmaya da çalışmaktaydı. Örneğin savaşçılarını çapul yapmayı yasaklamış ve yerli ahaliyi yağmalayan birkaç komutanını ölüm cezasına çarptırmıştı.

“Nâdir-şah, kendi göçebe obalarına döndüklerinde şahın onlara karşı lutufkâr davranışlar sergileyeceği konusunda Yomutları ve diğer kabileleri ikna etmeleri için cömertçe ödüllendirip, himmet gösterdiği savaş esirlerine iyi davranılması için azami gayreti gösterdi...”⁶²⁹ Nâdir, Yomut beyleri vasıtasıyla göçebelere itaat etmeleri şartıyla Orta Asya veya İran’da istedikleri yerde yaşamalarına izin verileceği vaadinde bulundu.⁶³⁰ Nâdir’in bu davranışını, yabancı fâtihlere boyun eğmeyi reddeden yerli ahalinin isyanından çekinmesine hamletmek mümkün.

Ne var ki, mahalli halkın kurtuluş mücadelelerine girişmeleri, şahın Orta Asya hanlıklarını itaat altına almaya yönelik bu hamlelerinin pek de başarılı olmadığını göstermektedir.

1741’de Hiva hanlığında ciddi ayaklanmalar baş göstermiş ve Hivalı isyancılar bir kez daha Kazaklardan yardım istemişlerdi. Kazak hanı Ebulhayr’ın oğlu Nur-Ali, şahın ordusu tarafından müdafaa edilen Hiva’yı kuşatma altına almıştı. Bu sırada şehir sakinleri garnizonu basarak Nâdir’in kuklası Tahir-bek’i öldürüp şehri ele geçirmişler; fakat halk kitleleleri (Özbekler ve Kazaklar) arasındaki çarpışmaların meyvelerini hâkimiyet sahalarını Harezmi’ye yaymak isteyen Kazak beyleri toplamışlar, Hiva’da hâkimiyet Nur-Ali’ye geçmişti. “Geçmişte sergiledikleri tam bir yüz karası sayılacak hainlik ve nankörlüğe rağmen hazret-i âlilerinin kendilerine karşı gösterdiği himmet ve âlicenaplık karşısında - diye yazmakta saray tarihçisi Mehdi-han içi yana yana, - Harezmi ve Aral ahalisinden gelen bu alçakça davranışlar” üzerine Nâdir-şah, Nasrulla-mirza’yı kalabalık bir ordu ve topçu birliğiyle “asileri” cezalandırmak üzere gönderdi.⁶³¹

Kazak beylerinin Hiva’da hâkimiyeti ele geçirmeleri Özbek beylerinin hiç hoşuna gitmemiş; özgürlük mücadelesine girişen beyler arasındaki çekişmeler asilerin gücünü kırmıştı. Bundan başka Hiva üzerine bir tenkil hareketine girişileceği haberi feodaller ve tacirler üzerinde olumsuz bir etki yaratmış; bunun üzerine inak ve diğer eşraf Nasrulla-

629 Age., vrk. 272, 273.

630 Age., vrk. 275, 276.

631 *Materialy po istorii turkmen*, t II., s. 147.

mirza'nın tenkil birliğinin bulunduğu Merv'e hareket etmişlerdi. İnak, Nasrulla-mirza karşısında saygıyla eğilerek Nâdir-şah'a samimiyetle hizmet edeceği vaadinde bulunduktan başka, İranlı esirleri serbest bırakacağı ve şahın ordusuna istenilen miktarda süvari vereceği vaadinde bulundu. Asilerin bu kadar kalabalık oluşları karşısında irkilen Nâdir-şah, bir geri adım atarak onların isteklerine kulak asmak zorunda kalmış ve Hiva hanlığının yönetimini İlbars-han'ın oğluna verilmesini kabul etmişti.

Ne var ki, beylerle şah arasında geçen müzakereler halk kitlelerinin çıkarlarına ve manevi huzurlarına herhangi bir katkı sağlamıyordu ve bu yüzden yeni halk ayaklanmaları baş gösteriyordu. 1746 yılında "Harezmi asilerden bir grup - Mehdi-han'ın kaydına göre, - Yomutlarla birleşerek Nâdir'e ve onun başlarına diktiği kuklasına karşı isyan bayrağı açtı." Bu isyan sırasında İrtuk-inak âsiler tarafından öldürüldü. Nâdir-şah, yeni bir İran karşıtı isyanı önlemek için yeğeni Ali Kulı-han'ı büyük bir tenkil birliğiyle yola çıkardı. Ali Kulı-han, asilerle kanlı bir şekilde hesaplaşmak üzere Hiva'ya yaklaştığında, İlbars'ın oğlu Ebû Muhammed ve mahalli beyler, onu muhteşem bir törenle karşılama hazırlığına giriştiler. Fakat Yomutlar ve diğer bazı kabilelerle birleşen halk, askeri birlikler oluşturarak bu tenkil birliğine karşı harekete geçti; ama canhıraş bir mücadeleden sonra asiler mağlup olmuş; Yomutlar ve diğer kabile üyeleri Hiva hanlığını taretmek zorunda kalmışlardı.⁶³²

Orta Asya halklarının yabancı fâtihlere boyun eğmeyeceğinin diğer bir önemli göstergesi, Belh ve Andhoy'da baş gösteren büyük halk isyanlarıydı. Andhoy'da 1742 baharında kim olduğu bilinmeyen derviş kıyafetinde bir adam ortaya çıktı. Tarih kitaplarında bir veli olarak gösterilen bu kişi, bir takım kerametler sergileyerek halkı şaha karşı isyana davet etti. O dönemin kaynaklarında anlatıldığına göre ayak takımı defalarca dervişin sancağı altında birleşerek isyan için bir araya toplandı. Kısa sürede bu dervişin elinin altında 10-12 bin kişilik silahlı bir güç oluştu. Mahalli hâkim elindeki kuvvetlerle bu isyanı bastırmak istediysede, kuvvetleri asiler tarafından mağlup edildi. İsyana katılanların sayısı daha da artmıştı. İşgalcilere karşı duyulan nefret o kadar fazlaydı ki, - diye yazıyor Mehdi-han, - isyancılar önlerine çıkan Horasanlıyı ve şahın memurlarını öldürmüşlerdi. Belh yöneticileri kaleye bekinmiş ve

632Age., s. 149.

Nâdir-şah'tan gelecek yardımı beklemeye başlamışlardı. Şahın gönderdiği tenkil birliği kalabalık bir topçu birliğiyle birlikte Belh'e yaklaşmış ve isyancılarla kanlı bir hesaplaşmaya girişmişti. Bu çarpışmaların birinde Özbek kabilelerinden isyanı yöneten elebaşı İsmetullah öldürüldükten kısa süre sonra, o derviş ve isyana elebaşılık eden diğerleri yakalanarak ölüme mahkum edildiler. Böylece özgürlük macadelesi bir kan deryasına dönüşmüştü.

1745'de Zeravşan hâkimi ve Aral hâkimiyle ittifaka giren Belh hâkimi Niyaz-han'ın önderliğinde yeni bir isyan başladı.⁶³³ 1740'larda Orta Asya'nın diğer şehirlerinde de bağımsızlık hareketleri başlamıştı. Bu isyanın başında Rahim-han vardı ve Karakalpak, Kazak ve Özbek kabileleri isyana katılmışlardı.⁶³⁴ Nâdir'in Orta Asya'daki hâkimiyeti 1746 yılında ve 1747'nin birinci yarımında ciddi bir sarsıntı geçirmişti.

O sıralar mahalli vezir olan Muhammed Kazım, Merv isyanından söz etmektedir. Muhammed Kazım, şahın talebi üzerine diğer birçok memurla birlikte gelirler ve giderlerle ilgili hesap vermek üzere Nâdir'in karargâhına gitmişti.⁶³⁵

Onların karargâha varmasından sonra Merv ve civarındaki ahaliye yeni aşırı vergi yüklendiği gerçeği ortaya çıktı. Yazarın anlattığına göre yüklenen vergi o kadar yüksekti ki, topu topu on yıldır mamur halde bulunan Merv ahalişi şöyle dursun, "Keykavus'un hazineleri bile bunu ödemeye yetmezdi." Muhammed Kazım'ın anlattığına göre, şahın istediği vergilerin ancak onda biri Merv halkından toplanabiliyordu. Bu sırada şahın karargâhından Merv'e gelen insanlar kitle teröründen, cina-yetlerden, infazlardan ve infaz edilenlerin kellelerinden kurulan kulelerden söz etmişlerdi. Yazarın belirttiğine göre buna bir de ağır bir vergi yükünün eklenmesi isyan için bardağı taşıran son damla oldu.. İsyancıların başında Özbek Rahim-han'la işbirliği yapan Mervli Şah Kulı-han vardı.⁶³⁶

Orta Asya halklarının bu kadar çok isyan etmelerinin ana sebebi, birbirlerinden kopuk olmaları, mahalli karakterleri ve bazı halk hareketleri arasında herhangi bir bağın bulunmaması idi. Özgürlük mücadelele-

633 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. III, vrk. 175.

634 Age., vrk. 191-197, 173, 174, 180, 207-218, 229, 230 vd.

635 Age., vrk. 166.

636 Age., vrk. 191.

rine en fazla katılanlar köylüler, şehir ahalişi arasındaki demokratik tabaka ve göçebe oymaklardı. Kendi çıkarlarını yabancı istilacılardan kurtulmakta gördükleri için zâdegân sınıfı da bu isyanlara iştirak ediyordu. Fakat zâdegân sınıfı sebatkâr değildi ve korkaktı. Halk isyanlarının bastırılması halinde kendi imtiyazlarını tamamen veya kısmen kaybetmekten korkuyorlar ve bu yüzden şah yönetimiyle iyi geçinmeye çalışıyorlardı.

Halk mücadelesi, özgürlük savaşlarına çoğu kez elebaşılık eden Özbekler, Türkmenler ve diğer zâdegânlar arasında sonu gelmez kutuplaşmalara ve düşmanlıklara yol açmıştı. Orta Asyalı beyler arasındaki bu savaşlar ülkeyi harabeye çevirmiş, ahaliyi perişan etmişti. Muhammed Kazım, Yomut ve Salır kabile beyleri arasındaki düşmanlıktan kısaca bahsederek şöyle demektedir: “... bu yüzden ülke (Hiva hanlığı) harabeye döndü. Öyle ki, ahali artık ekiniyle ve bağ-bahçesiyle uğraşamadığı gibi, diğer işleriyle de uğraşamıyor ve hatta nereye gideceğini bilemiyordu. Bu savaşlar yüzünden cinayetler ve yağma hareketleri alışılmamış bir noktaya geldi.”⁶³⁷

1746-47’de Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan’ın çeşitli yerlerinde yeni isyanlar baş gösterdi.⁶³⁸

Golitsın, Mugan’dan gönderdiği 15 Mart 1747 tarihli raporda şöyle yazmaktadır: “... bugün İran’ın birçok yerinde tehlikeli bir durum ve büyük bir karmaşa kendini göstermeye başlamaktadır. Diğer yandan Gence, Erivan, Nahçıvan ve Tiflis’te de salınan ağır para cezaları sebebiyle hemen hemen yedisinden yetmişine herkes ve ayrıca bu şehirlerin valileri isyan bayrağı açarak eşyalarını ve sürülerini yanlarına alıp dağlara çekildiler.”⁶³⁹

Afganistan’da bazı kabileler isyan bayrağı açmışlar, özellikle Kabul’daki Abdaliler ve Yusufzay kabilesi inatçı bir çatışmaya girmişlerdi.

Nâdir-şah’ın devleti bazı eyaletlerde başlayan halk kurtuluş hareketleri ve zâdegân sınıfın başkaldırması yüzünden fiilen çökmüştü.

⁶³⁷Age., vrk. 44.

⁶³⁸J. Hanway, *An historical account*, vol. II, p. 431.

⁶³⁹AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 3, vrk. 77.

ALTINCI BÖLÜM

EKONOMİK ÇÖKÜNTÜ VE NADİR-ŞAH'IN DEVLETİNİN YIKILIŞI

Daha önce Safevî devletinin XVII. Yüzyıl sonlarında bir çöküş dönemine girdiğini belirtmiştir.

Afgan ve Osmanlı hâkimiyeti, acımasız bir vergi politikasına bağlı olarak keyfî davranışlar, halkın yağmalanışı ve feodaller arasındaki kutuplaşmalar, İran'ın ekonomik durumunu olumsuz yönde etkilemiş ve derin bir ekonomik çöküntüyü beraberinde getirmiştir.

1720'lerde Safevî devletinin kuzey eyaletlerini oluşturan Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Luristan ve Kürdistan Osmanlılar tarafından yakılıp yıkılmış; İran'ın merkezi ve güney kesimi yedi yıl boyunca Afganlıların vahşi istilasına uğramış, ülkenin doğu kesimlerinde yaşayan yerleşik ahali ise Orta Asya'lı göçebelerin tahripkâr saldırılarına maruz kalmış; yabancı istilasına maruz kalmayan bölgeler de en az onların kadar tahripkâr feodal iç çekişmeler ve hesaplaşmalara sahne olmuştur.

Şeyh Hazin'in yazdıklarına göre, ülke ahalisi, yabancı fâtilhlerin çep-çap gitmesinden sonra dahi son derece perişan bir haldeydi.⁶⁴⁰ Şeyh Hazin, gittiği her yerde kendisini tanıyan köylü ve şehirlilerin onun çevresini sararak göz yaşı döküp, şikayette bulunduklarını belirtmektedir.⁶⁴¹

Nahçıvan'daki Vanand köyünde bir caminin cümle kapısı üzerine Farsça olarak yazılan bir yazı da halkın perişan durumuna şahitlik etmektedir. “Öylesine şiddetli bir kıtlık oldu ki, bir mann buğday 400 di-

640 *The life of Sheikh Mohammed Ali Hasin*, p. 206.

641 *Age.*, p. 208.

nara, ... yağ 2800 dinara yükseldi. Tam bir cehennemdi. Açlık ve çeşitli ihtiyacların pençesinde kıvranan Vanand ve civarındaki ahali, bir yıl içinde üç defa saldırı ve yağmalara maruz kaldı; kadınlar ve erkekler öldürüldü yahut esir edildi; Aras nehri sahiline saçılan diğer biçareler ise o yöredeki köylere yerleştiler. Dünyanın felaketli bir dönem geçirdiği aynı günlerde ticaret de daraldı.”⁶⁴² Bu kitabe, 1732-33 yılına aittir.

Ticaret çökmüştü. Kervanlar yolda yağmalanıyordu ve eşkıyalık kol geziyordu.⁶⁴³ Ağır vergi yükü, köylü ve şehirlilerin isyan bayrağı açmalarının temel sebebi olmuştu. Şeyh Hazin’in kaydına göre, İran’ın daha önce en küçük bir tahakküme maruz kalmayan değişik vilayetlerindeki ahali isyan bayrağı açmıştı.⁶⁴⁴ Hazin, Lar’daki isyanın şahitlerindendi. Bu isyan sırasında şehir ahali ve civarındaki köylü âsiler mahalli orduyla çarpışmaya girmiş ve eyalet hâkimini öldürmüşlerdi.⁶⁴⁵

Her yerde ekili tarlaların mesahasının daralması, hububat ve zirai ürünlerin hızlı bir şekilde azalmasına yol açmıştı. Örneğin Ermeni katólikos Giritli Abraham, 1736 Martında Mugan kurultayından döndükten hemen sonra adamlarını erzak temini için Dağlık Karabağ ve Şamahı’ya göndermişti. Çünkü yalnızca Mugan’da değil, çevresindeki köylerde dahi satın alınabilecek bir şey yoktu. Aynı yazar, Tebriz, Dizak, Gence, Lor, Sevan, İberia, Kafan, Nahçıvan ve Erivan’da da şiddetli bir kıtlığın hüküm sürdüğünden söz etmektedir. Buğday ve arpa fiyatları o kadar yükselmişti ki, bir mann (yani bir litre) buğday 900 dinara çıkmıştı.⁶⁴⁶

Giritli Abraham, Nâdir-şah’ın meclisinde bulunduğu bir gün, şahın tarlaların ne durumda olduğu şeklindeki bir sorusuna, tarlaları sürmeye öküz bulunmadığı için tarım işlerinin yapılamaz hale geldiği şeklinde bir cevap verdiğini kaydetmektedir.⁶⁴⁷

Muhammed Kazım’ın kaydına göre, Nâdir-şah, devletin mali yapısını düzene koyma konusuna çok önem veriyordu ve şehir ve köylerin durumu hususundaki endişesinden dolayı terk edilmiş ve işlenmeyen arazilerin ihya edilmesi için nüfus kaydırılması yönünde fermanlar vermişti.

⁶⁴²Petruşevsky, *Oçerki*, s. 301, 302.

⁶⁴³*The life of Sheikh Mohammed Ali Hasin*, p. 53-54.

⁶⁴⁴Age., p. 206, 207.

⁶⁴⁵Age., p. 124.

⁶⁴⁶Petruşevsky, *Oçerki*, s. 302.

⁶⁴⁷Abraam Kretatsi, *Patmutyun*, s. 73.

Tabii olarak bu nüfus kaydırmalarında çoğu kez bazı yerler boşalıyor, on binlerce köylü, şehirli ve göçebe telef oluyordu. XVIII. Yüzyılda kullanılan tarım teknolojisi son derece eskiydi. Chardin ve Raphael du Mans'ın bu konuda verdikleri bilgiler hayli enteresandır. Gerçi onların verdikleri bilgiler XVII. Yüzyıla aittir, ama 1730-40 yıllarında bu konuda herhangi bir gelişme olmamıştı. İran'da toprağın nasıl sürüldüğünü gözlemleyen Chardin şu satırları yazacaktı: "Pulluk çok azdı ve saban demiri, tabir yerindeyse, toprağı sadece tırmalıyordu. Öyle ki pulluğun geride bıraktığı izler üzerinden çiftçiler ağaç tahtalarla ve küçük dişli tırmıklarla toprağı kabartıyor, daha sonra küreklerle belleyerek dörtgen şekilli evlekler yapıyorlardı."⁶⁴⁸

Ekinin harman yapılması için altına sivri küçük taşlar çakılmış ağaç dövenler kullanılıyordu ve öküzler tarafından döndürülüyordu. "Bazen de başaklar öküzlere ezdiriliyor; elde edilen saman atlara ve sığırlara yem olarak veriliyordu."⁶⁴⁹ Tahılın öğütülmesinde el değirmeni kullanılıyordu.⁶⁵⁰

Tarım alanındaki bu geri teknoloji, tarım âletlerinin geliştirilmesi konusunda bir gayret olmaması ve genel ekonomik çöküntü sebebiyle, küçük tarım ve sulama tekniklerinin yetersizliği, üretimin artmasına bir katkı sağlayamıyordu.⁶⁵¹ Âtıl bırakılmış veya vaktiyle çok az işlenmiş arazilerin buralara zorla göç ettirilen köylüler tarafından işlenmesi hem çok zordu, hem de hemen hemen hiçbir sonuç vermiyordu. Gerçi iktidarın sulama kanallarının yeniden onarılması ve âtıl toprakların işlenmesi için aldığı bazı tedbirler zaman zaman ufak tefek iyi sonuçlar veriyordu, ama bunlar ülkenin müstahsil gücünün artmasına ve devletin ekonomik temeleni sağlamlaştırmaya yetmiyordu. Devletin önemli bir kesiminde yürütülen bu küçük çaplı tarım faaliyeti, yalnızca askerî-strateji amaçlıydı ve yeni fetih hareketleri için ordunun ihtiyacını karşılamaya yönelikti. Muhammed Kazım, Hindistan seferinden biraz öncesine kadar Nâdir-şah'ın Merv'deki Kacar beylerine "öncelikle Merv'in önemli bir tahıl ve mahsul ambarına dönüşmesi için gayret sarfetmeleri konusundaki niyetlerinden emin olması halinde" vaktiyle göç ettirdiği pek

648 Petruşevsk, *İz istorii oroşeniya ve texniki sel'skogo xozyaystva v İrane v XIII-XIV vv* (Uçeniye zapiski LGU, № 179, 1954 g.), s. 186.

649 MATDA, f. VUA, koll. 3446, ed. Xr. 177- 157.

650 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiye", 1741, d. 4, vrk. 210.

651 Petruşevski, *İz istorii oroşeniya*, s. 187.

çok muhaciri tekrar eski topraklarına iade etmek niyetinde olduğunu bildirdiğini nakletmektedir.⁶⁵²

Mervli Kacarlardan başka buraya Horasan'dan üç bin hane getirilmesi ve bunların gelir gelmez bağ-bahçede ve yerleşim birimlerinde tarımla uğraşmaları düşünülmüştü.⁶⁵³ Merv civarındaki sulama sistemi bakımsız bir haldeydi. Bütün Merv'in ana sulama kaynağı olan Sultan-bend barajı yerli ahalinin giriştiği isyanlardan biri sırasında tahrip olmuş; daha sonra Nâdir-şah bu barajın tamir edilmesi için ardı ardına ferman yayınlamış ve sonunda barajın tamir işi tamamlanabilmişti. Tarihçimizin kaydına göre Nâdir-şah'ın tayin ettiği memurlar, uzun yıllar boyunca hiç su görmeyen toprakların arklarla sulanarak tarım yapılması için ellerinden gelen gayreti gösterdiler; sonunda "Merv yemyeşil bir cennete dönüştü" ve bir mann buğdayın fiyatı bir yıl içinde 200 dinardan 10 dinara düştü.⁶⁵⁴

Merv, zengin bir tarım bölgesine dönüşmüştü. Merv bölgesindeki tedbirlerin sonuç getirmesi ve ahalinin canlanması Nâdir-şah'ı Orta Asya'ya düzenleyeceği sefer konusunda motive etmeye yetmişti.⁶⁵⁵ Muhammed Kazım, Türkistan sınırı üzerinde bulunan Merv'in durumunu göz önünde bulunduran Nâdir-şah'ın tebaasının dikkatini bu şehrin bereketine çektiğini belirtmektedir. Merv'in sırf askeri amaçlı bir tarım bölgesine dönüşmesinden sonra Orta Asya seferi için askeri üsler kurulması niyetine şahın bu konuda verdiği buyruklar da şahitlik etmektedir. Tüfenk, top ve gülle yapımı için ülkenin dört bir yanından buraya demir, kurşun ve barut getirilmişti. Gerçekten de Merv, şahın 1740-41 yıllarında hazırlandığı Orta Asya seferi için bir üs konumundaydı. Aradan bir süre geçtikten sonra, henüz 1743-46 yılları arasındaki İran-Osmanlı savaşları sırasında, Muhammed Kazım'ın kaydına göre, Nâdir-şah, Çin imparatorunun İran'a karşı bir sefer hazırlığı içinde olduğu yolunda bir duyum almış ve öfkeli bir şekilde Çin üzerine düzenleyeceği sefere hazırlanmaya başlamıştı. Savaş hazırlıklarının yapıldığı Merv yine saldırı üssü olarak belirlenmişti.⁶⁵⁶

Yazılı kaynaklarda verilen bilgilere göre Nâdir-şah'ın yeni yerle-

652 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 125.

653 Aynı yerde.

654 Age., vrk. 128.

655 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 125.

656 Age., III, vrk. 25-28.

şim birimleri ve şehirler kurma yönelimi, müstahsil gücün büyümesiyle hiç de orantılı değildi. Örneğin 1745’de kurulan Yeni Şamahı’da bulunan Lerch, bu şehrin üzücü bir tablosunu çizmektedir. Buna göre Yeni Şamahı, mahkumların saz ve kamışla kurdukları derme çatma gecekonduardan oluşuyordu ve şehirdeki ev sayısı çok az olduğu gibi, hepsi de pislik içindeydi ve kerpiçten yapılmıştı. Bu yüzden burada ticaretin canlandırılması teşebbüsü de bir sonuç getirmemişti.⁶⁵⁷

Nâdir’in 1737’de Kandahar’ı kuşatma altına almasından yedi ay sonra buradaki ordukontu hızlı bir şekilde büyümüş; açık pazarlar, mescit, hamam, çayhane ve meclis meydanları yapılmış; daha sonra karargâh Nâdirâbâd denilen bir şehre dönüşmüştü. Halkının altı ay boyunca inatla savunduğu Kandahar’ın düşmesi üzerine Nâdir’in emriyle buradaki ahali Nâdirâbâd’a nakledilmiş ve Kandahar da çoktan yerle bir edilmişti. Fakat Afgan devletinin yeniden kurulmasından sonra (1747) birinci şah Ahmet Kandahar’ı yeni bir yerde kuracak, Nâdirâbâd’dan ise geriye yalnızca birkaç harabe kalacaktı.⁶⁵⁸

Nâdirşah’ın yönetimi sırasında kurulan birçok yeni şehrin hikayesi de böyledir. Denilebilir ki, bu şehirlerin tamamen siyasi amaçlı olarak kurulması ülkenin müstahsil gücünün heder edilmesine yol açmış ve daha sonraki günlerde ekonomik çöküntüyü beraberinde getirmiştir.

Horasan, Meşhed gibi önemli bir şehriyle Nâdir-şah devletinin siyasî merkezi haline gelmişti. Dolayısıyla şah, bu bölgenin müreffeh hale gelmesiyle bilhassa ilgileniyordu. Şah, sırf bu amaçla diğer bölgelerden köylüleri ve göçebeleri buraya göçürtmeye çalışıyordu. Örneğin 1729-30 yılında Fars, Irak-ı Acem ve Azerbaycan’dan 56 bin haneyi Horasan’a göçürmüştü ve bunlardan 12 bin hanesi Avşar, onun da 2 bin hanesi Kırklı oymağına mensuptu.

Kırklı Avşarları, bir süreden beri bu kabilenin göçebelik sahası haline gelen Miyab ve Kuberan çevresine, diğer Avşarlar Meşhed ve Kelat civarına yerleştirilmişlerdi. Horasan’a göç ettirilen diğer 44 bin hane Bahtiyarî, Kürd ve başka aşiretlere mensuptu. Bunlar için yaylak ve kışlaklar hazırlanmıştı. Fakat bu insanlar Nâdir’in ölümünden kısa süre sonra tekrar eski topraklarına göç edeceklerdi.⁶⁵⁹

657Büsching “Magazin”, Bd. X, s. 403.

658Mehdi-han, *Tarih-i Nâdiri*, s. 188.

659Abraam Yerevantsi, *İstoriya voyn*, s. 71.

Nâdir-şah, Avşarları Horasan’a sırf oradaki göçebe Avşar beylerine destek olsunlar diye göç ettirmişti. Diğer birçok kabilenin göç ettirilmesi doğrudan başka amaçlara matuftu. Daha önce belirttiğimiz gibi, büyük ve güçlü kabileleri bölerek ve onlardan bazı oymakları kopararak genellikle Horasan’ın birbirinden kopuk bölgelerine iskan etmek suretiyle Nâdir onların askeri gücünü kırmayı amaçlıyordu.

Kelat kalesi, Nâdir-şah’ın özel ihtimam gösterdiği bir kaleydi. Hindistan seferinden önce Nâdir’in emriyle Kelat kalesine civardaki dağlardan büyük kanallarla su getirilmiş; bahçeler, gösterişli hiyabânlar kurulmuş, pazarlar ve kervansaraylar yapılmıştı.⁶⁶⁰ Değişik yerlerdeki ordupazarlarda ticaret yapan pek çok tacir Kelat’a yerleştirilmiş; Hindistan’dan ele geçirilen hazineler buraya getirilmiş ve muhafaza edilmeleri için özel gizli mahaller yapılmıştı.⁶⁶¹

1740’da Nâdir’in devleti oldukça ciddi bir çöküşe maruz kalmış ve vergiler ancak katı tedbirlerle toplanabilmişti. Aynı sıralarda Nâdir-şah’ın emriyle Kelat, Derbent ve diğer bazı şehirlerde hisarlar, istihkamlar kurulmuş ve gösterişli parklar yapılmıştı. Kelat kalesinin ve hazine odalarının korunması için yapılan masraflar hayli yüksekti. İnşaat işleminde kullanılan mermerler Tebriz bölgesinden ve özellikle Maraga civarından getirilmişti. Çoğu kez malzemeleri omuzlarında taşımak zorunda kalan köylüler için bu çok ağır bir angarya idi. Kelat’a Azerbaycanlı köylüler tarafından mermer parçaları arasında 50 harvardan daha ağır olanları bir hayli fazlaydı. Halk arasında bazı taşlar için “İran’ın baş belası”, “dünyanın masrafı” adı takılmıştı ve Muhammed Kazım’ın ifadesiyle bunların nakliye masrafları tahmin edilenin çok üzerindeydi.⁶⁶²

Boş arazilerdeki inşaat işleri, şehir ve köylerin kuruluşu ve bazı yerlerde sınırlı ölçüdeki bayındırlık faaliyetleri genellikle Horasan’da yapılmıştı. Tüm bu işler müstahsil gücün heder edilmesi, diğer bölgelerin boşaltılması, binlerce köylü ve ustanın hayatını kaybetmesi pahasına yapılmıştı.

Örneğin İ. Kaluşkin’in 27 Temmuz 1736’da şahın karargâhından gönderdiği raporda, Kandahar’ın fethinden sonra şehrin zat-ı âlilerinin

660 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 285.

661 Age., vrk. 170.

662 Aynı yerde.

emriyle yerle bir edildiği ve taş üzerinde taş kalmadığı belirtilmektedir.⁶⁶³

Kabul şehri de aynı kaderin kurbanı olmuştu. Şahın ordusu şehir surlarını yıktıktan sonra içeri girmiş ve tüm ahali pılını pırtısını toplayıp kaleye bekindiği için “bembeyaz şehirde” bir tek insana rastlayamamışlardı. Şehirde yalnızca sefil ayak takımı kalmış, onlar da Pers kıyımından nasibini almış ve mermerden yapılmış evler, dükkanlar ve hanlar temeline kadar yıkılmış; evlerin tavanları, kapıları ve ahşap söveleri ateşe verilmiş, kalenin yerle yeksan edilmesi için çevrilen toprakla hisarlar toprağa gömülmüştü.⁶⁶⁴

Ardı arkası kesilmeyen saldırılar üretici gücü perişan ettiği gibi, tarım alanlarını da mahvetmişti. Değişik halkların zorla itaat altına alınması ve yabancı hâkimiyeti, çalışan insanların ölçüsüz şekilde sömürülmesi, bağımsızlık hareketlerinin acımasızca bastırılması ve sınıf çatışmaları kaçınılmaz olarak İran ve çevresindeki müstahsil gücün felaket ölçüsünde düşmesine yol açmıştı.

Nâdir’in talebi üzerine İsfahan’dan Tahran’a gelen İ. Kaluşkin 12 Mart 1741 tarihli raporunda şu satırları yazıyordu: “Buraya geldiğim bugün gördüm ki, her yerde fakirlik ve sefalet diz boyuydu. Tüm köyler ve şehirler alabildiğinde yağmalanmıştı. İçinden geçip gittiğim şehir ve köylerde zorlukla yiyecek ve yem bulabildim ve çok yüksek bedele satın aldım. Zaten yüksek fiyatlar yüzünden yeterince bulunmayan yiyecek ve at yemini nasıl temin edeceğimi ben de bilmiyorum. Çünkü Hiva ve Buhara’dan gönderilen ve bu şehirde kalan Özbekler, o bölgede ne varsa silip süpürmüş, meraları mahvetmişlerdi.”⁶⁶⁵

Nâdir’in Dağıstan’daki başarısız seferi, o civardaki yerleşim birimlerinin tamamıyla tahrip olmasına yol açmıştı.

“Burada, Derbent’te kimsenin yeterli gıda maddesi yoktu ve açlık çekiyordu - diye yazıyordu Kaluşkin 8 Kasım 1741 tarihli Derbent raporunda, - ama aranacak hiçbir şeyi olmamasına rağmen ufacık bir ihbar dahi insanların tahammül edilmez işkencelere maruz kalmalarına yol açıyor, şahın askerleri ondan iki gün içinde erzak ve yem bulmasını talep ederek sopadan geçiriyorlardı.”⁶⁶⁶

663 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1738, d. 7, vrk. 363.

664 Age., vrk. 596.

665 Age., 1741, d. 7, vrk. 54, 55.

666 Age., vrk. 331.

Aynı Kaluşkin 30 Kasım 1741 tarihli raporunda şu satırları yazmıştı: “... Derbent’te açlıkla yüz yüze geldik... gerçi buraya un, yağ ve diğer erzak çeşitleri getiriliyordu, ama bunlar şahın askerlerince kuruş ödemedenden toplandığı için, size bunları satmayı göze alabilecek birini bulmanız imkansızdı.”⁶⁶⁷ Maslahatgüzâr, bir süre sonra da şu satırları yazacaktı: “Zat-ı âlileri Hindistan’da hemen yanibaşında duran değerli taş takılara bakmak dahi istememişti, ama Dağıstan’ta huzuruna vergi olarak getirilen ve nâdiren bulunan buğday ve arpaların bir tanesinin bile zayi edilmesine gönlü razı olmuyordu...”⁶⁶⁸

V. Bratişçev ise 23 Aralık 1742 tarihli raporunda şöyle diyecekti: “İran’ın her yerinde buğday sıkıntısı vardı ve şahın vergi tahsildarları onu temin etmek için ahaliye görülmemiş derecede zulmediyor, askere dağıtılmak üzere yeri eşerek buğday ve arpa çıkarmaları için işkence ediyorlardı... Para ile ödenmek istenen verginin yüzüne kimsenin baktığı yoktu. Derbent’te tohumluk buğday bile bırakmadığı için şahın askerlerine ağır küfürler ediliyordu.”⁶⁶⁹

Sonuçta ekili tarlaların mesahası küçülmüş, tarlaların önemli bir kısmı âtil vaziyette kalmıştı. Rus diplomat, 1744 yazında sunduğu raporda, bu yıl Derbent bölgesinde hiç ekim yapılmadığını kaydetmekteydi.⁶⁷⁰

Bratişçev, 12 Eylül 1746’da şahın Soğukbulak’taki karargâhından gönderdiği raporda şunları yazıyordu: “Ülke⁶⁷¹, bir yandan çeşitli adlarla toplanan paralar sebebiyle halka yapılan acımasız zulümler yüzünden yaşanmaz bir hale gelip adeta soyulurken, diğer yandan şehirler ve köyler öylesine boşaldı ki, tüm İran’da Meşhed de dahil olmak üzere, en azından benim hatırladığım şekilde, sanki bir tek şehir kalmadı ve her yer harabeye döndü. Horasan’dan göç ettirilen kişiler Kelat’a para yetiştireceğiz diye tüm ülkeyi kuruturken, her yerden toplanan milyonlarca parayı Kelat’a gönderiyorlar.”

Şahın ordusuna Derbent’ten Maraga’ya kadar refakat eden aynı Bratişçev, 5 Haziran 1743’de gönderdiği raporunda şu satırları yazmıştı: “Halk, mutad vergilerin dışında değişik adlarla adeta bir yağmayı an-

667 Age., vrk. 509.

668 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. II, vrk. 297, 298.

669 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1742, d. 5, ç. II, vrk. 308.

670 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 4, vrk. 149.

671 Age., 1946, d. 7, vrk. 387, 388.

dıran ve ardı arkası kesilmeyen angaryalar, ordunun çeşitli ihtiyaçlarının karşılanması için toplanan para ve yiyecek sebebiyle gözünün önünü dahi göremeyecek hale gelmiş, iğneden ipliğe soyulmuştu. Şehir ve köylerde ahali artık bitki köklerini yemeye başlamıştı ve insafsız vergiler yüzünden Osmanlı sınırına doğru yığılmaya yönelmişti..⁷⁶²

Bratişçev, Osmanlı-İran savaşlarının perspektivleri konusunda ise şu satırları yazmıştı: “İş o noktaya gelmişti ki, şehirlerdeki zâdegan sınıfi dahi görülmemiş ölçüde erzak sıkıntısı çekiyordu ve ahali kendi canını kurtarmak amacıyla şahın askerlerinin istedikleri vergileri ödemek için varını yoğunu satıyordu. Pers devleti böyle bir çöküntü içindeyken ve savaşın sıkıntılarını çekerken ahali dağlara çekiliyordu. Öbür türlü alışılmamış ölçüde acımasız değişik cezaları ödemek zorunda kalacaktı..⁷⁶³

Hanway’in anlattıklarına göre 1743-44’de Şirvan, Esterâbâd, Mazenderân, Fars ve diğer vilayetler baş gösteren halk ayaklanmaları ve feodal isyanlar sırasında korkunç bir tahribata maruz kalmıştı.⁶⁷⁴

Osmanlı sınırı boyundaki şehirler ve köyler tahrip edilmiş; ahali ya esir alınmış, ya da oraya buraya kaçmıştı. Askerlerin ve memurların refakatindeki vergi tahsildarlarından aşırı şekilde korkan ahali, Hanway ve beraberindekilerin gözleri önünde, hem eşkıyanın hem de askerin korkusuyla dağlara kaçmıştı. Hanway’in gözlemlerine göre bunun sebebi, ahalinin artık hiçbir kanunu tanımaması ve kimseyi ağırlayacak durumda olmaması idi.⁶⁷⁵

Görgü şahitlerinin anlattıklarına göre tüm Esterâbâd bölgesi korkunç bir tahribata maruz kalmıştı; ıssız kalmış bir çok köy ve şehir harabesi eşkıyanın mekanı haline gelmişti. Hanway ve beraberindekiler kilometrelerce uzanan güzergâh üzerinde atları için yem bulamamış, üç gün boyunca bir Allah’ın kuluna rastlayamamışlardı.⁶⁷⁶

Hanway, şahın Hemedân açıklarındaki karargâhında Nâdir’in yakın adamlarından birine İran gibi güzel bir ülkede neden bu kadar az insanın yaşadığını sorduğunda, onun şahın ordusunun birkaç yıldır ardı arkası kesilmeyen seferlerde bulunduğu ve halkın varını yoğunu al-

672 Age., 1743, d. 3, vrk. 630, 631.

673 Age., vrk. 19, 20.

674 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 151; vol. II, p. 421, 426 vs.

675 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 160.

676 Age., p. 162, 176, 177.

dığı için durumun başka türlü olamayacağı şeklinde cevap verdiğini kaydetmektedir.⁶⁷⁷

Hanway'in anlattıklarına göre Kazvin şehri çevresinde tahrip olmuş veya çökmek üzere olan şehir ve köylerin dışında bir şey yoktu ve böylesine güzel iklime sahip bir bölgede bir tahrip haritasından başka takdim edilecek bir şey bulunmuyordu. Hanway, mahalli tacirlerden Abdulkkerim'le yaptığı sohbetten Safevîler döneminde 12 000 hanenin bulunduğu bu şehirde, 1744 yılında yalnızca 1000 hanenin kaldığını öğrenmişti. XVII. Yüzyıl sonlarında İsfahan'da 100 bin ev vardı ve bunların çoğu lüks yapılarından ve ihtişamlarından dolayı askerler tarafından yerle bir edilmiş; 1744'de yalnızca 5 bin ev kalmıştı. Kazvinli tacir sözlerini şöyle tamamlamış: "Efendim, siz bizim nasıl perişan bir duruma düşürüldüğümüzü bilmiyorsunuz!"⁶⁷⁸

Safevîler döneminde Aras nehri boyunca birçok köy ve imalathane vardı ve 1740'larda bunlardan çok az bir kısmında insan yaşıyordu.⁶⁷⁹ Şamahı civarı da neredeyse bütünüyle ıssız bir hale gelmişti. Şehre giden yol ezilip bozulmuş tarlalar ve harabeye dönmüş köyler içinden geçip gidiyordu.⁶⁸⁰ Köylülerin kitleler halinde kaçıışı, ölümü ve esir edilişleri sebebiyle çeşitli tarım alanlarına ve işlere yerleştirilen askerler artık bu işleri yapıyorlardı. Çünkü eyaletlerdeki askerlere çalışmak zorunda oldukları tarlalarla görev yapmaları emredilmişti.⁶⁸¹ Şirvan'da hasadı askerlerin yaptığı bilinmektedir. Merv'in yeniden imarı genel olarak Kacar askerlerin omuzuna yüklenmişti.⁶⁸²

Bazı gelişmiş zanaatlar (örneğin ipek dokumacılığı) tamamıyla ortadan kalkmıştı.⁶⁸³ Astara civarında daha önce ipekçiliğin oldukça geliştiği bazı köylerin nüfusu oldukça azalmıştı ve neredeyse boş haldeydi. 1745 yılında Astara'da kalan Lerch, buradaki ahalinin önemli bir kesimin fakir insanlar olduğunu, açlık sebebiyle ahalinin büyük bir çoğunluğunun Rus konsolosluğu önünde ekmek kuyruğuna girdiğini belirtmektedir. Ahalinin elindeki pirinç, buğday ve para şahın emriyle yo-

677 Age., p. 164, 165.

678 Age., p. 155, 156.

679 Age., p. 268.

680 Büschings "Magazin", Bd. X, s. 428.

681 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1744, d. 14, vrk. 444.

682 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 125, 126.

683 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 269, 270.

lunup alınmıştı. Lerch, “Bu sefaletle tüm Gılan’da şahit oldum” diye yazmaktadır.⁶⁸⁴ Hanway, bu haliyle dahi Gılan’ın ekonomik yönden devletin diğer bölgelerinden daha iyi halde olduğunu belirtmektedir.⁶⁸⁵

Vaktiyle Gılan’dan ham ipek temin etmekle uğraşan İngiliz tacirler, 1747’de ticaretin durma noktasına geldiğini, hayatlarının ve mallarının ardı arkası kesilmeyen yağma ve isyanlar sebebiyle tehlike altında olduğunu belirterek ülkelerine dönmek için İngiliz büyükelçisi Hindford’un kapısını çalmışlardı.⁶⁸⁶ Aynı manzara diğer ipek üretim bölgelerinde de geçerliydi.⁶⁸⁷

Bahçelerde de durum aynıydı ve onların çoğunda ordunun atlarının yem ihtiyacını temin etmek amacıyla ot yetiştiriliyordu.⁶⁸⁸

1744-46 yıllarında mahsül azlığı ve kuraklık sebebiyle genel durum daha da kötüleşmiş; gıda maddelerinin fiyatı anormal ölçüde yükselmişti. Örneğin Nahçıvan bölgesinde bir mann buğday 1732/33 yılında 400 dinar iken, 1742’de bir Tebriz mann’ı un 2 bin dinara fırlamıştı. Bu arada bir Tebriz mann’ının 3 kg olduğu sırada Nahçıvan mann’ının 13 kg. olduğunu da belirtmeliyiz ki, buradan 1732/33’de bir kg. buğday yaklaşık 30 dinara satılırken, 1742’de 666 dinara yükseldiği sonucuna ulaşırız.

Nâdir-şah, bütçe açığını kapatmak için komşu ülkelerle ticaretin canlandırılması gerektiği kanaatine varmış; başta İngiliz tacirleri olmak üzere yabancı şirketlerle monopol anlaşmaları yapmıştı.

Henüz 1739 yılında John Elton, Meşhed’de Nâdir’in oğlu ve aynı zamanda han naibi Rıza Kulı-mirza’ya sunduğu dilekçede, İngiliz firmalarıyla aşağıdaki maddeleri içeren ticari anlaşmalar yapmasını teklif ediyordu: 1) Şirket acentları Hazar Denizi’ndeki tüm limanlara serbestçe girme ve İran, Hindistan ve Orta Asya hanlıklarında şahın hâkimiyeti

684Büschings “Magazin”, Bd. X, s. 426.

685J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 289.

686Sbornik imperatorskogo rossiyskogo istoričeskogo eştsestva, t. 103, d. 8.

687Russkiy arxiv, 1899, kn. 12, raporun kimin tarafından yazıldığı bilinmiyor; AVPR, f.

“Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 1, vrk. 138, 139.

688AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1738, d. 7, vrk. 248.

altında bulunan bölgelerde ticaret yapma hakkına sahip olacak; 2) Ham ipeği ihraç edecek ve bu konuda şahın tebaasının tâbi oldukları vergilerin dışında bir vergi ödemeyecek; 3) Şirket acentaları yaşadıkları yerlerde kendileri için ev ve depo yapabilecekler; 4) Şah yönetimi onların özel mülkiyetine ve şahsiyetlerine dokunamayacak vs.⁶⁸⁹

Rıza Kulı-mirza'nın fermanına binaen Farsça metni (Elton'un Meşhed naibine sunduğu dilekçe üzerine) Elton ve Grimm'in günlüklerinde çevrilen anlaşılmaya dayanarak Peterburg'daki "Rus" Ticaret Şirketi'nin üyesi olan İngiliz tacirler de Elton'un talep ettiği tüm hak ve imtiyazlara sahip oldular. Ayrıca bu fermana uygun olarak tüm ahali ve özellikle eyaletlerde yaşayanlar, tahtın himayesi ve özel koruması altına alınan İngiliz tacirlere her türlü yardımı yapmak ve işbirliğinde bulunmak zorundaydılar.⁶⁹⁰

Daha ziyade Güney İran'da faaliyet gösteren Ost-İndia Şirketi de büyük imtiyazlar elde etmişti.

Bizzat Rıza Kulı-mirza, adamları vasıtasıyla kârlı bir ticarete girmişti. Hanway, Rıza Kulı-mirza'nın naiplik döneminde ham ipek ticaretini tekeline aldığını belirtmektedir. O, ham ipeği kendisinin belirlediği fiyattan kapatıyor, sonra yüksek kârlarla başka müşterilere satıyordu.⁶⁹¹

Çıkan söylentiler üzerine belli bir süre zarfında önemli miktarda paraya sahip olmuştu. Rıza Kulı-mirza, babası Nâdir'e gönderdiği mektupda yaklaşık 1,5 milyon tümeni olduğunu bildirmiş, babasının bu parayı ne edip de kazandığını sorması üzerine "Tacirlere aracılık ederek bu parayı ticaret üzerinden kazandığını" belirtmiş ve ayrıca mektuba güya doğru söylediğini gösteren belgeler iliştiirmişti.⁶⁹²

Nâdir-şah'ın temsilcileri pirinç ve diğer tarım ürünlerini nispeten düşük fiyata satılan bölgelerden satın alıyor, sonra bunları askerî karargâhlara ve ülkenin diğer bölgelerine satarak büyük menfaatler sağlıyorlardı. Hanway'in anlattıklarına göre ticari spekülasyonlar, bu ticaretten pay almaya yeltenenleri sert şekilde cezalandıran şah temsilcilerinin tekeline bulunan bir haktı.⁶⁹³ Fakat Nâdir-şah yabancı tacirler ko-

689J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 17-19.

690 Age., s. 20-22.

691 Age., tom. II, p. 378.

692 Aynı yerde.

693 Age., s. 168.

nusunda nispeten dikkatliydi ve sık sık onların ticari çıkarlarını koruyordu. Örneğin İngiliz tacir Hanway yanında mallarla Hazar Denizi üzerinden gelip Esterâbâd'a indiğinde, şehirde Kacar Muhammed Hasanhan önderliğinde bir isyan başlamış; asiler tacirin tüm mallarına el koymuş, fakat kendisinin şehirden ayrılmasına izin vermişlerdi. Hanway, şahın Hemedân yakınlarındaki karargâhına gelince olup biteni anlattı. Bu arada isyan bastırılmıştı. Nâdir-şah, tacirlerin isyanların faturasını ödemek mecburiyetinde olmadıkları yolunda bir ferman yayınladı. Sonra Hanway'e el konulan mallarının bir listesini çıkarmasını bildirdiler. Arkasından da şah ordusundan bir bölükle birlikte Esterâbâd'a gitmesini söylediler. Fermana göre el konulan malları bulunarak Hanway'a iade edilmesi gerekiyordu. Kalan zararları ise isyancıların müsadere edilen mallarından karşılanacaktı.⁶⁹⁴

Kazvinli tacirlerden Abdülkerim, bir sohbet sırasında Hanway'e şöyle bir olay anlatmış: Tacirlerden biri Bağdat paşasından 20 bin kron alacaklıymış. Bağdat paşası ona Basra paşasına bu meblağın ödenmesini emreden bir senet vermiş, fakat şehir Nâdir-şah tarafından kuşatma altına alınınca Basra paşası bu parayı ödemeyi reddetmiş. Bunun üzerine tacir Nâdir-şah'a şikayette bulunmuş. Nâdir de bu paranın 10 bin kronunun Reşt, 5 bin kronunun İsfahan ve 5 bin kronunun Kaşan şehrinden toplanıp kendisine verilmesi yönünde ferman çıkarmış.⁶⁹⁵

Nâdir-şah, ticareti teşvik için sık sık şiddet ve cebri tedbirlere başvuruyordu. Örneğin Esterâbâd valisi Muhammed Hüseyin-şah tüm dükkan sahiplerine işlerine canla başla sarılmalarını, aksi halde kellelerini alıp onlardan bir kule yapacağı tehdidinde bulunmuştur.⁶⁹⁶

Nâdir-şah hem askeri-stratejik amaçlarla, hem de ticareti canlandırmak maksadıyla İran Körfezi'nde ve Hazar Denizi'nde bir filo kurulmasını emretmiş, fakat bu planı gerçekleşmemiştir.⁶⁹⁷

Ülkenin müstahsil güçlerinin ortadan kaldırılması, köylerin ve şehirlerin harabeye çevirilmesi, ardı arkası gelmeyen savaşlar, şah yönetiminin diğer devletlerle ticari ilişkileri canlandırmaya yönelik tedbirlere karşı gerçekleştirilen isyan ve kıyamlar, elbette ki böyle alanlarda

694 Age., t. I, p. 168.

695 Age., s. 155, 156.

696 Age., s. 216-217.

697 N. G. Butkov, *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza*, t. I, s. 221, 222.

olumlu sonuçlar alınmasına imkan tanımazdı.

Bilindiği gibi Safevîler döneminde İran'ın en belli başlı ihracaat maddesi ham ipekti. Ham ipek ise daha ziyade Hazar Denizi çevresindeki Gılan, Esterâbâd, Mazenderân ve hatta Azerbaycan ve Ermenistan'da üretiliyordu. İncelediğimiz dönemde (özellikle 1744 yılında), bu bölgelerde ipek üretimi ve ticareti hızlı bir şekilde daralmıştı. Gılan gümrük kapılarında toplanan ipek vergileriyle ilgili vergiler de buna işaret etmektedir.⁶⁹⁸ Ermenistan'da ve özellikle Şirvan'da ipek ticareti neredeyse tamamen durmuştu. Çünkü buralardaki ahali, savaşlar, tenkil birlikleri ve cerrar vergi tahsildarları tarafından aşağı yukarı işe yaramaz hale getirilmişlerdi.

1745 yılında Gılan'da bulunan Lerch, ticaret için buraya gelen ve öylesine gelip giden tacirlerin konakladıkları 15 kervansaray bulunduğunu, fakat bunların bütünüyle boş olduğunu kaydetmektedir. Kervanların yolda maruz kaldıkları saldırılar sebebiyle tacirler bir yıl boyunca İsfahan'dan ve diğer yerlerden Reşt'e hiçbir sefer düzenlememişlerdi. Aynı kişi, o yıl Tebriz'den buraya gelen yalnızca bir kervan görmüştü.⁶⁹⁹

O sıralarda Nâdir-şah'ın emriyle Derbent'in şehristanında iki sıra halinde büyük kervansaraylar yaptırılmıştı. Lerch, orada taş ve kerpiçten derme çatma kurulmuş 150 kadar dükkan saymıştı ve bunlardan bazılarının yalnızca temeli atılmıştı. Tüm dükkanlar bom boştu ve tüm kervansaraylarda bir tek tacir bile yoktu. Aksine hepsi şahın askerlerinin kışlası haline gelmişti ve haneberduş kişilerin istilasına uğramıştı.⁷⁰⁰

Nâdir'in başkenti Meşhed, görgü şahitlerine göre, daimi olarak şahın özel ihtimamı altındaydı. 1740'da ticaret yapmak amacıyla bu şehirde bulunan Van-Mirop, günlüğünde şehir hakkında bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre buraya her gün Buhara, Belh, Badahşan, Kandahar, Hindistan ve İran'ın dört bir yanından kervanlar gelirdi. Şehrin pazarları muhteşemdi ve ağzına kadar enva-i türlü malla doluydu. Çeşitli halklara mensup insanlar bu pazarda mallarını satarlardı. Ne var ki Van-Mirop'un verdiği bu bilgiler, 1740 yılına aittir. Eserinde bu tacirin günlüğünden söz eden Hanway, tacirin anlattığı Meşhed tasvirinin Nâdir'in bu sevgili şehrini Van-Mirop'un geldiği tarihle kendisinin burada bulun-

698J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 289.

699Büschings "Magazin", Bd. X. S. 431, 432.

700Age., s. 402.

duğu tarih (1744) aralığında ihmal ettiğini gösterdiğini belirtmektedir.⁷⁰¹ Fakat ticaretin çok hareketli olduğu 1740 yılında dahi Van-Mirop mallarını binbir güçlkle satmıştı. Üstelik mallarını iki yıl üç ay zarfında topu topu iki bin tümene satabilen Hanway, şehir halkının hayli sefalet içinde bulunduğunu kaydetmektedir.⁷⁰² Kazvinli tacir Abdülkerim'in anlattıkları da ticaretin zayıfladığını göstermektedir. Abdülkerim, Hanway'le sohbeti sırasında, "Pers tacirleri çok perişan durumda oldukları" için ülkede kimsenin kaliteli mal alamaması sebebiyle Meşhed'de ticaretin Avrupalılar için kesinlikle kârlı olmadığını belirtmişti.⁷⁰³

İktidarın baskıları kendilerine de dokunmaya başladığı için yabancı tacirler yavaş yavaş İran ve çevre ülkelerden ayaklarını çekmeye başlamışlardı. Lerch'in anlattığına göre Rus tacirler hemen her yerde yağmalara, tecavüzlere ve kötü muameleye maruz kalıyorlardı. Örneğin Şamahı, Tebriz, Erdebil ve Isfahan'da Rus tacirler şahın emriyle önemli para cezalarına çarptırılmış, malları toplanıp yağmalanmıştı. Lerch'in Reşt'te bulunduğu sırada şahın vergi tahsildarları buraya gelmiş ve ahaliden cebri usullerle vergi toplamışlar; bu sebepten halk sahip olduğu her şeyi, hanımlarının ziynetlerini, bileziklerini, kalpak ve elbiselerini satmak zorunda kalmıştı. Rus ve Ermeni tacirler dahi para cezasına çarptırılıyorlar, onlar da yanlarında yeterli miktarda para bulunmadığı için kesilen cezaları ödemek amacıyla Astrahan'a döndüklerinde iade etmek şartıyla büyükelçilik mensuplarından ödünç para alıyorlardı.⁷⁰⁴ M. M. Golitsın'ın emriyle Rus tacirler İran'ı terk ederek Astrahan'a dönmüşlerdi. Geriye yalnızca henüz ticari işlerini halledememiş olan veya tahtın özel himayesine girip büyük imtiyazlar elde etmiş bulunan yabancı tacirler kalmıştı.⁷⁰⁵ Daha önce İran'ın değişik yerlerinde, Ermenistan ve Gürcistan'da yaşamakta olan Ermeni ve Gürcü tacirlerin çoğu ülkeyi terk ederek başka yerlere, genellikle o yıllarda nüfusu hayli artmış olan Astrahan'a gitmişlerdi.⁷⁰⁶ Şah yönetimi, kendi tacirlerinden de normal vergiler ve gümrükler dışında önemli miktarda para cezaları tahsil ediyordu. Isfahanlı tacirlerin çoğunu şahsen tanıyan maslahatgüzâr Kaluş-

701 J. Hanway, *An historical account*, vol. I, p. 245.

702 Age., s. 295.

703 Age., s. 156.

704 Büschings "Magazin", Bd. X, s. 432.

705 Age., s. 403, 432.

706 Age., s. 378.

kin, “salınan para cezalarını onlarca insan evlerini ve saraylarını satsalar dahi ödeyemezlerdi” diye belirtmektedir.⁷⁰⁷

Tacirler öyle zor bir ahvale düşmüşlerdi ki, mallarını yalnızca şahın oğlunun gösterdiği tacirlere satabiliyorlar ve ipek ve diğer emtiayı isteseler de istemeseler de yalnızca bu tacir kılıklılarından satın alıyorlardı.⁷⁰⁸ Bu tacir kılıklılar, büyük miktarda para yığmış olan Ruza Kulı-mirza’nın aracılığıydılar.

Şahın kumandanları da, “iflah olmaz hovarda” tacirleri onlardan çuha, keten ve diğer ticari mallar istemek suretiyle yoluyorlardı. Kaluşkin, 1740 yılına ait raporunda “bu meyanda tacirlere pek çok zorluk çıkarıldığını ve bazı günler tacirlerin dükkanlarının soyulup soğana çevirildiğini” yazmaktadır.⁷⁰⁹

Daha sonraki yıllarda durum öyle karmaşık hale gelmişti ki, Rus diplomatlar açıktan açığa “... artık ticaret tacirlerin tüylerinin yolunmasıyla devam ediyor” diye yazmaktaydılar.⁷¹⁰ Tacirlerin çoğu İran’ı terk etmiş, diğerleri ise çeşitli yerlere dağılmışlardı. Görgü şahitlerinin anlattıklarına göre 1747’de Reşt’in en güçlü tacirleri kaçıp gitmiş, kalanları ise kanatları yolunmuş kuşa dönmüşlerdi.⁷¹¹

Yolları kesen eşkıyalar ticaret yollarının emniyetini ihlal ediyorlardı ve tabii olarak bu durum yalnızca iç ticareti değil, dış ticareti de sekteye uğratıyordu.

1747 yılı olaylarına şahit olanların bildirdiklerine göre İran’daki mevcut şeraitte tacirler değil mallarını, kendi canlarını bile muhafaza edebilecek durumda değillerdi. Ticaretin bu şekilde hızlı bir surette çökmesi ülkede ekonominin genel anlamda çökmesine yol açmıştı ve bu da Nâdir-şah’ın devletinin siyasi bir krize sürüklenmesine zemin hazırlamıştı.

Ağır vergilerle ezilen köylülerin vergi borçlarını ödemeyemez hale gelmeleri sebebiyle köylerin harabeye dönmesi ve şehir yaşantısının çökmesi, devletin yönetici kesiminin ve kısmen kabile beylerinin gelirlerinin önemli ölçüde daralmasına yol açmıştı. Yine de kendi durum-

707AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1740, d. 6, vrk. 93-100.

708AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1739, d. 5, vrk. 360, 361.

709AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1740, d. 6, vrk. 52.

710AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. I, vrk. 140.

711Age., d. 3, vrk. 220.

larını iyileştirmek isteyen bu zâdegân sınıfı halkı sömürmenin bir yolunu buluyordu.

Nâdir-şah'ın zâdegân sınıfın gelirinin köylü tabakasının üretiminin düşmesi sebebiyle uğradığı gelir kaybını telafi etmek amacıyla düzenlediği yağma seferleri, yalnızca devletin ekonomik yönden daha da çökmesine yol açmıştı.

Nâdir'in Orta Asya ve Hindistan seferleri, genel olarak bakıldığında, onun zaferleri olarak görülmektedir; ama daha sonraki yıllarda, örneğin 1741-43 Dağıstan seferi ve 1743-46 yıllarında Osmanlı ile girdiği savaşlar herhangi bir toprak getirisiyle sonuçlanmadığı gibi, zengin ganimetlerin elde edilmesiyle de bitmedi.

Nâdir-şah'ın cömert vaatleri sonuçsuz kalmıştı. Gerçi 1730'ların başında savaşçılara büyük miktarda savaş ganimeti dağıtılabiliyordu, ama Kandahar'ın fethinden sonra hazine doldurulup, üst düzeydeki beyler önemli gelirlere sahip olurken, sıradan askerler aylıklarını bile zar zor almışlar, ancak ceplerine bir kuruş girmemişti. Çünkü bütün savaş ganimetleri şahın hazinesine aktarılmıştı.⁷¹²

Komutanlara ve askerlere herhangi bir maaş ödenmediği gibi, maaş ödenme günü geldiğinde ellerindeki fazla ganimetler de geri alınmış, hatta ceplerindeki değerli taşlar bile salınan cezalarla toplanmıştı.⁷¹³ Bratişçev, 1743 yılında yazdığı raporda Nâdir'in "üst düzey eyalet valilerinden sıradan askerlere kadar herkesi ağır cezalarla bunaltarak, yağmalanacak bir şeylerini dahi bırakmadığını" kaydetmektedir.⁷¹⁴

Tüm ülkeyi kıskacı altına alan pahalılık ve açlık sebebiyle, ordu da da maiyet sıkıntısı başlamıştı. Kaynaklarda defalarca teyit edildiğine göre 1730'un sonlarından Nâdir-şah'ın devletinin çöküşüne kadar (1747) şahın ordusu açlık sıkıntısı çekmiş, fiyatlar anormal ölçüde artmıştır.

Örneğin 1742'de Tebriz'de bir batman arpa bin dinara, bir batman un "hiçbir yerde görülmemiş ölçüde" 2 bin dinara satılırken, 1743'de bir batman unun fiyatı 3-4 bin dinara kadar yükselmişti. Üst rütbelisinden alt rütbelisine kadar tüm askerler parasızlık yüzünden perişan du-

712 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1738, d. 7, vrk. 204.

713 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1740, d. 6, vrk. 48-49; 1745, d. 18, vrk. 584; 1747, d. 3, 5, vrk. 273, 145 vs.

714 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1743, d. 3, vrk. 930.

ruma düşmüşlerdi.⁷¹⁵ Sıradan askerler bir yana, komutanları dahi açlıkla boğuşuyorlardı. Çoğu altın ve gümüş zinetlerini yok pahasına satmaya kalkışmış, ama parasını elinde tutmak isteyen tacirler yüzünden müşterileri dahi bulamamışlardı.⁷¹⁶ Karargâhta açlık o dereceye varmıştı ki, artık şahın tacirleri dahi askerlere normal fiyatlarla mal satmak istemiyorlardı. Muhammed Kazım'ın bu konudaki tespiti hayli dikkat çekicidir. Onun anlattığına göre bazı tacirler karargâhta mallarını sergilemiş, fakat fiyatların yükselmesini bekleyerek onları satmamışlar; fiyatlar yükselmeyince mallarını toplayıp çekip gitmişler, ama yolda aşırı susuzluk çektikleri ve öküzleri susuz kaldığı için için ordu pazarında satmak istemedikleri mallarını çölden geçiremeyeceklerini anlayınca yollara sapıp gitmişlerdi.⁷¹⁷

Orduda başgösteren salgın hastalıklar yüzünden yüzlerce, binlerce kişi kırılmış; veba, humma, kangren ve verem yüzünden binlerce asker telef olmuştu. Bratişçev, 1742 Kasım'ında Derbent'ten gönderdiği raporda "iki bin kişilik birlikte sağlıklı bir tek kişinin dahi bulunmadığını" bildiriyordu.⁷¹⁸ Nâdir-şah, askeri seferlerde uğradığı başarısızlıklar ve ülkenin harabeye çevrilmesi karşısında komutan ve üst düzey memurlarını suçluyor ve onlar hakkında yapılan ihbarlara dayanarak öldürülmeleri konusunda fermanlar yayınlıyordu. Bu infazlar akıl almaz boyutlara ulaşmıştı. Görgü şahitlerinin anlattığına göre "kumandanların öldürülmediği hiçbir şehir kalmamıştı." Sadece 14 Mart 1747'de aralarında dört han ve üç sultanın da bulunduğu otuz kişi katledilmişti.

Nâdir-şah İran ve Azerbaycan'daki kabile reislerine güveni olmadığını açıkça izhar etmişti. Daha önce kendilerine bağlı kabilelere mensup askerler ordunun ağırlıklı kesimini teşkil ettiği için, siyasi ağırlığı bulunan bu beylerin güçleri hızlı bir şekilde ellerinden alınmış; 1740'da ordunun önemli bir kesimi köylülerden, başlarında Nâdir'in güvenini kazanmış beylerin bulunduğu Afgan ve Özbek birliklerinden teşkil edilmişti. Afgan ve Özbeklerin ordudaki durumu İranlı ve Azerbaycanlı kabile beylerinin durumundan daha iyiydi. Tüm ordunun maaşının azaltıldığı günlerde dahi Afgan ve Özbek askerler daha yüksek maaş alıyor ve hatta Afgan beylerine iktalar dahi veriliyordu. Dahası, Afgan ve Özbek

715 Age., d. 5, ç. II, vrk. 259; 1742, d. 4, vrk. 250.

716 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1742, d. 5, ç. II, vrk. 296, 297.

717 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlem arâ-yi Nâdiri*, t. II, vrk. 268.

718 AVPR, f. "Snoşeniya Rossii s Persiey", 1742, d. 5, ç. II, vrk. 577.

beyleri diğerleri gibi herhangi bir tethiş hareketine maruz kalmıyorlardı.

Nâdir-şah'ın fetih politikası, devletin merkezileşme aracı olarak görülüyordu. Fakat göçebe kabilelerin ve beylerinin ağırlıklı kesimini oluşturduğu askerler siyasi devlet birliğiyle fazla ilgilenmiyorlardı. Onlar, ekonomik durumu daha da perişan hale getirmişlerdi ve devletin kalan kısımları arasındaki ekonomik bağları koparmakla meşguldüler. Ama ganimetten en fazla pay alan bu askerlerin sayısının azalmasıyla birlikte hanlar Nâdir devletin ayakta kalmasıyla fazla ilgilenmez oldular ve şah yönetimini sırtlarında bir kambur gibi görmeye başladılar. Göçebe hanların ardı arkası kesilmeyen isyanları ve asi beylere karşı düzenlenen tenkil seferleri, Nâdir-şah'ın devletin 1740'lardaki genel ve alışılmış manzarası idi.

Nâdir'in göçebe kabilelerin askeri-feodal beylerinin ve diğer hâkim zümrenin desteğini kaybetmesi, hâkimiyetin toplum nezdinde değer kaybetmesi anlamına geliyordu ve bu durum devletin yıkılmasında önemli rol oynayacaktı.

Askeri-feodal beylerin şiddetli muhalefeti, Nâdir-şah'ın iç ve dış politikasında bu beylerin 1747'de şahın hayatını noktalamasına yol açacak bir ihanet anlaşmasıyla sonuçlandı.

Köylülerin tarım hayatının çökmesi, diğer hâkim sınıfların yani sivil bürokrasinin nimet içinde yüzmesinin yollarını da tıkamıştı. Çünkü memur kesiminin ekonomik geliri veya vergilerden kaynaklanan refahı, bu kesimin köylüleri sömürmesi düzeni üzerine kurulmuştu ve köylülerin ekonomik durumunun zayıflaması bu kesimin de refah imkanlarından mahrum kalmasına zemin hazırlamıştı. Havale ve beratlarla geçiren bu memur tabakasının önemli bir kesimi, köylerde yaşayan ve vergi ödeyen ahalinin önemli kısmını oluşturan ahalinin tarlasını, bağını bahçesini bırakıp dağlara çekilmesi yüzünden maaşlarını alamaz olmuşlardı. Kısacası memurların köylüleri yağmalama imkanı artık hemen hemen kalmamıştı.

Nâdir'in buyruğuyla vergi ve cezaların tahsil sorumluluğu vergi tahsildarlarının ve eyalet genel valilerinin omuzuna yüklenmişti. Bu vergilerin tam olarak toplanamaması halinde taraflar arasında ihtilafların doğması kaçınılmaz hale geliyordu. Örneğin 1747'de Gılan'da vazifesini tam yerine getiremeyen vergi tahsildarları, canlarının korkusun-

dan isyan bayrağı açan Şamahılılara katılmışlardı.⁷¹⁹

İpek üretiminin çökmesi ve Reşt gümrük gelirlerinin azalması sebebiyle “vergi bakayalarının rakamı anormal ölçüde artmıştı.” Bu bakayaları vergi tahsildarı kapatmak zorundaydılar ve “şahın bir kuruşundan vaz geçmeyeceğini ve onların bu beceriksizliğini görmezden gelmeyeceğini, bunun bugünlerde tacirlerin ahvalinin perişanlığından kaynaklandığını kabullenmeyeceğini” biliyorlardı.⁷²⁰

Vergileri tam tahsil edemeyen veya hazine dairesi nezdinde şüpheli durumuna düşen tahsildarlar, sık sık ciddi bir tahkikat yapılmadan infaz ediliyorlardı. Örneğin Merv bölgesinin vergi tahsildarlarının gözlerine mil çekilmiş, Horasan, Azerbaycan ve diğer bölgelerdeki tahsildarlar infaz edilmişlerdi.⁷²¹

Üst düzey bürokratlar ağır para cezalarına çarptırılıyorlar, sık sık görevlerinden alınıyorlar ve malları şah adına müsadere ediliyordu. Bir görgü tanığı, eyaletlerin mali işlerini tanzim eden memurların şah tarafından sürekli değiştirildiğini ve isim listesinin yine şah tarafından tanzim edildiğini belirtmektedir.⁷²²

Üst düzey sivil bürokrasinin durumunu anlatan çağdaş yazarlardan biri şu satırları yazacaktı: “Buradaki hâkim sınıfa mensup olup da kendi çıkarını düşünmeyen kimse yoktu, ama bugünlerde hükümet kontrolü sebebiyle kimsenin bir geliri kalmamıştı. Herkes rüşvetle geçinmeye çalışıyordu.”⁷²³

Malları şah tarafından müsadere edilen, aşırı şekilde para sıkıntısı çeken bürokratlardan bazıları ihtiyaçlarını gidermek için Rusya’nın İran’daki maslahatgüzârına müracaat ediyorlardı. Örneğin daha önce Rusya’da büyükelçi olarak bulunan Hulefa-han sık sık maslahatgüzâr Kaluşkin’in evine uğradı. “Çünkü karnını doyuracak bir şeyi yoktu ve diğer eşraf da aynı durumdaydı.”⁷²⁴

Diğer yandan feodal bürokrasi temsilcileri ticaretle iç içeydiler ve çoğunun çeşitli şehirlerde gelir kaynakları (kervansaraylar, dükkanlar ve

719AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 5, vrk. 172, 173.

720Age., d. I, vrk. 140.

721 Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. II, vrk. 167, 239, 240, 268 vd.

722AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1733, d. 7, vrk. 11.

723Age., d. 8, vrk. 470.

724AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1736, d. 8, vrk. 471.

hamamlar) vardı. Dolayısıyla şehir yaşantısının felce uğraması ve ticaretin hızlı bir şekilde daralması bu üst düzey devlet memurlarını da vurmuştu.

Şah yönetiminin bazı üst düzey bürokratların nüfuzunu sınırlama, salahiyet alanını daraltma konusunda aldığı tedbirler son derece katı ve keyfi olsa da, bunlar, mevcut anarşiyi kontrol altına alma ve hükümet otoritesini güçlendirme hususuna bir katkı sağlamıyordu. Çünkü Nâdir-şah kendi bürokrasisinin isyanıyla karşı karşıya gelmişti.

Hâkim sınıfların bu muhalefeti, Nâdir-şah'ın iktidarının sosyal ayaklarının da sallanması anlamına geliyordu.

Nâdir'in din konusunda takip ettiği politika, Şii ve Sünni kanadı birleştirme teşebbüsü, vakıf mallarının bir kısmını müsadere etmesi, Şii kesimin üst düzey kişilerini kullanma teşebbüsü, onların yetkilerini sınırlandırarak bir silah haline dönüştürme isteği, tüm bunlar şaha karşı bir öfke selinin oluşmasına yol açmıştı ve Nâdir'in tahakküm ihtirası sınır tanımıyordu.

Mehdi-han, eserinin son bölümlerinde şahın beylere ve tebaaya karşı sergilediği infaz, işkence ve kaba davranışlarla ilgili genel bir tablo çizmektedir.⁷²⁵ Artık Hindistan'da yaşamakta olan Şeyh Muhammed Ali Hazin, Hicaz'dan dönen hacıların çoğundan İran'ın sosyal bir korku içinde yaşadığını duymuştu...⁷²⁶

Nâdir-şah'ın çağdaşları onun uyguladığı devlet terörünü Cengis-han, Hülagu-han ve Timur'un tahripkâr fetihleriyle kıyaslamaktadırlar. V. Bratişçev, henüz 1744 Martında Hemedân'dan gönderdiği raporda şöyle diyecekti: “(Nâdir), her biri kendi zamanında İran'a hâkim olduktan sonra şehirleri sürülmüş tarlaya çeviren, kanla sulayan eski Türkistan hanları Çingis, Hülagu ve Timur'u örnek alarak değişik şehirlerde onbinlerce Acem kellesi almakla en gaddarâne bir tavır sergilemeyi düşünüyor.”⁷²⁷

Nâdir-şah'ın Horasan'daki karargâhına gelen çaparlar, İran'ın her vilayetindeki ahaliye ağır vergiler salındığını, bunların kanlı bir şekilde tahsil edildiğini, ama Azerbaycan, Irak, Kirman ve diğer vilayetler-

⁷²⁵ Mehdi-han, *Tarih-i Nâdirî*, s. 262-264.

⁷²⁶ The life of sheikh Mohammed Ali Hasin.

⁷²⁷ AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1744, d. 3, vrk. 154, 155.

deki vali ve sultanların şahtan yüz çevirdiklerini haber vermişler ve “Biz Nâdir’in saltanatının sağlam olmadığı ve iktidarının sonunun geldiğini fark etmiştik” demişlerdi.⁷²⁸

Esasen Nâdir-şah da ciddi bir ekonomik çöküntü içinde olan ve yamalı bohçayı andıran devletinde kanlı hesaplaşmalarla ve binlerce can alarak saltanatını muhafaza etme ümidindeydi; ama savaş gücünün giderek kan kaybetmesi ve kitlesel tedhiş, onun geniş özgürlük mücadeleleri, halkların kitlesel hareketleri ve feodal anarşi karşısında güçsüz kaldığını göstermekteydi.

Sistan ve Habuşan’daki isyanları bastırmak için harekete geçen Nâdir-şah, haremını ve hazinesini Kelat’a göndermiş; Kuçan açıklarındaki karargâhını da bozmuştu. Hatta birkaç gün boyunca gerektiğinde kaçmak için atını dahi otağının önünde eyerli halde hazır tutmuştu.⁷²⁹ Basın’ın anlattığına göre bir defasında Nâdir Kelat’a kaçmak istemiş, fakat sonuna kadar ona sadakatle hizmet etmek isteyen bir grup tarafından engellenmişti. Ne var ki, Nâdir-şah birkaç gün sonra başlarında şahın muhafız alay komutanı Muhammed Kulı-han, Salih-han ve diğer Avşar hanlarının bulunduğu bir komplo hazırlığını haber almış; Avşar beyleri ile diğer hanların kellesini alma tehdidiyle komplocuları uyar-mıştı. Bu işte Gani-han ile Ahmed-han Abdalî’nin kumandasındaki dört bin kişilik süvari birliğine güveniyordu. Ama Muhammed Kulı-han ve diğer suikastçılar şahın bu niyetlerini biliyorlardı ve onlar 19 Temmuz 1747’de şahın otağına girecek ve onlarla Nâdir-şah arasında kıran kırana bir çarpışma gerçekleşecekti. Hayli uzun süren bu çarpışma neticesinde Nâdir-şah öldürülmüştü. Komplocular Nâdir-şah’ın kellesini ondan sonra tahta çıkan ve Adil-şah unvanı alan yeğeni Ali Kulı-han bulundugu Herat’a gönderdiler.

Nâdir-şah’a bağlı süvari birliği âsi hanlarla çarpışmaya girmişlerdi, ama zafer ibresi sonunculardan yana ağırmış; Ahmed-han kendisini bağımsız Afganistan şahı ilan edeceği Kandahar’a gitmişti.⁷³⁰

⁷²⁸Muhammed Kazım, *Tarih-i âlemarây-i Nâdiri*, t. III, vrk. 247.

⁷²⁹*Lettres édifiantes*, p. 311-316.

⁷³⁰19 Haziran 1747’de Habuşan’a gelen Nâdir-şah, ordugahını Fethâbâd’a iki fersah mesafede kurdu. Burada bulunduğu sırada emrinde bulunan ve kendisini canı gönülden destekleyen, Abdalî ve Özbek ileri gelenleri ordudaki Kızılbaş ileri gelenlerinin idam edilmesini teklif ettiler. Bu haber ordu içinde duyulunca Şii ileri gelenleri ile ordudaki bazı hanlar endişeye düşerek,

Nâdir'in öldürülmesinden sonra devleti bazı bağımsız feodal eyaletlere bölündü ve bu eyalet yöneticileri birbirleriyle iktidar mücadelesine girdiler ki, bu savaşlar ufak tefek kesintilere rağmen yaklaşık 60-70 yıl kadar sürdü ve Kerim Han'ın saltanatı döneminde de devam ederek XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar hiç bitmedi.

Nâdir-şah'ı öldürmeye karar verdiler. Nitekim, bir gece Kaçar Muhammed Han, Salih Han, Muhammed Han, Urmiye Avşarlarından Koca Bey, Gündüzlü, Eberlü Avşarlarından Musa Bey ve 70 kadar kişi Nâdir-şah'ın ordugahına doğru ilerlediler. Ancak suikastçılar şahın yattığı çadıra yaklaştıkça, çoğu Nâdir-şah'tan korktuklarından çadıra girmeye cesaret edemediler. Sadece Muhammed Han Kacar, Salih Han ve bir başka cesur kişi görevli nöbetçileri boğazlayarak şahın çadırına girdiler. Suikastçıları görünce bir anda yatağından fırlayan Nâdir-şah, Salih Han'a küfürler yağdırıp kılıcını çekerek suikastçilerin üzerine atıldı. Fakat, ayağı çadırın bağlarından birine takılarak düştü. Nâdir Şah, ayağa kalkmadan Salih Han kılıcıyla onun ellerinden birini kesti. Muhammed Kaçar Han da başını kesti. Suikastten sonra başı tacıyla birlikte 20 Haziran 1747'de yeğeni Ali Kuli-han'a gönderildi. Tuhaf tarafı Nâdirşah'ı öldüren beyler de kendisi gibi Avşardı. Hanway'in ifadesine göre yeğeni Ali Kuli-han daha sonra amcasını bizzat kendisinin öldürttüğünü itiraf etmiştir. (ed)

SONUÇ

Daha önce belirtildiği gibi, İran'da XVII. Yüzyılın ikinci yarımından itibaren tarımın çökmesi, hem sınıflar arası çatışmalar hem de feodal sınıflar arasındaki iç çatışmaların şiddetlenmesinin en belli başlı sebeplerinden olduğu kadar, ekonominin genel çöküntüsünün de başta gelen sebeplerinden biridir. Afgan Gılzay kabilelerinin Safevî hâkimiyetine karşı 1709'da başlattıkları isyanlar, âsilerin zaferiyle sonuçlandı.

Afgan kabile beyleri, Safevî devletinin yıkılmasından faydalandılar ve 1721 yıllarında organize olarak İran üzerine yürüdüler. Afganlar İsfahan'ı ele geçirmiş ve Safevî şahı Hüseyin, tacını Mir-Mahmud'a vermişti. Aynı sıralarda Safevî devletiyle olan hesabını kapatmak isteyen Osmanlı devleti de kendi sınırına yakın olan İran topraklarını işgal etmiş; ama Afgan ve Osmanlı istilası sonucunda İran'ın müstahsil gücü önemli ölçüde erimişti. Acımasız ruûs vergileri, yağmalar, keyfi davranışlar ve dini takibatlar, yerli halkın kitleler halinde yabancı boyunduruğuna karşı başkaldırmalarını beraberinde getirmişti.

Mevcut durumu çok iyi değerlendiren Nâdir Kulu Avşar - ki kendisi aynı zamanda Horasan'ın en büyük beylerindendi, - şahın İsfahan'dan Esterâbâd'a kaçan oğlu Hüseyin Tahmasp'ın karargâhına geldi. Horasan kabile ve savaşçıları itaat altına alan Nâdir, Afganların üzerine yürüdü ve 1730'lara doğru onları İran'dan kovmayı başardı. Onun Osmanlı işgalcilere karşı verdiği mücadeleler de oldukça başarılıydı ve 1731'de Kirmanşah, Hemedân ve Tebriz'i geri almıştı. Fakat Nâdir, İranlı halk kitlelerinin geniş desteğini almadan istilacılarla girdiği savaşta bu kadar başarı kazanamazdı.

Nâdir'in siyasî faaliyetlerinin başladığı ilk günden itibaren çok derin amaçlar peşinde olduğu şüphesiz. Bunun yanı sıra yabancı istilacıla-

rın kovulması vakıası da Nâdir'in prestijinin artmasına ve 1736'da İran şahı olarak seçilmesine önemli katkıda bulunmuştur.

Beyler, Nâdir'i iki sebepten dolayı desteklemişlerdi. Birincisi, Afgan ve Osmanlı kuvvetlerine karşı yürütülen bağımsızlık mücadeleleri sırasında oldukça aktif olan halk kitlelerinin dizginlenmesi, onlar için hayati bir mesele ve ciddi bir tehlike idi. Vergi politikasına karşı isyan eden köylü kesiminin tepelenmesi ve etkisiz hale getirilmesi için beylerin güçlü bir yönetimine ihtiyacı vardı. İkinci olarak, ekonomik çöküntü yaşandığı, tahribatın hâkim olduğu ve doğrudan savaşan müstahsil kesimin vergi vermediği bir dönemde, diğer halkların ve ülkelerin yağmalanması beylerin en önemli gelir kaynağı olmuştu. İşte Nâdir bu fetih seferlerinin organizatörü ve önderi olarak ortaya çıkmıştı.

Saray tarihçileri, askerî seferlerin gerçek sebeplerini gizlemektedirler. Örneğin Nâdir'in Hindistan seferini İran'lı kaçakları barındıran Büyük Mugal Devleti'nden intikam almak amacıyla düzenlediği şeklinde göstermektedirler. Halbuki Nâdir, düzenlediği seferlerin amacının yağmalama olduğunu açıkça ve alenî bir şekilde izhar ediyordu. Nitekim bir mecliste beylerine “.. bize gelir sağlayacak bir devlet bulmak lazım” demişti.⁷³¹

Nâdir'in bazı fetih seferleri başarıyla sonuçlanmış; ordusu Hindistan ve Orta Asya'da zaferler kazanmıştı.

Nâdir'in kazandığı zaferler onun askerî dehasıyla ne kadar izah edilebilirse, bir o kadar da düşmanlarının zaafılarıyla izah edilebilir. O yıllarda Hindistan ekonomik ve siyasî bir çöküntü geçiriyordu ve kendi başlarına birer feodal hanlık olan Buhara ve Harezm ise kendi aralarındaki savaşlar yüzünden harabeye dönmüştü. Buna karşılık Nâdir daha güçlü düşmanlarla girdiği savaşlarda yenilgiler almıştı (örneğin Dağıstan seferi ve 1743-46 yıllarında Osmanlı ile girdiği savaşlar).

Nâdir, gerçekleştirdiği fetihler sonucunda (özellikle de Hindistan seferi sonrasında) Kelat kalesine sakladığı ve hiç dokunmadığı büyük çapta ganimetler elde etmişti. Nâdir, savaşları sürdürmek, askeri zapt-ı rapt altında tutmak ve memurları beslemek için gerekli olan devâsâ imkanlarla yerli ahaliden de önemli ölçüde vergi toplamaya girişmişti.

731 S. Solovyev, *İstoriya Rossii s drevneyşix vremen*, t 21, izd-vo “Obşçevtvennaya pol'za”, s. 86.

Araştırılan dönemde halk kitleleri ilk başlarda hiç bir hukuka sahip değildi. Vergilerin tahsil edildiği ve fermanların uygulandığı yerlerdeki ahali yaşadıkları toprakları veya göçebelik alanlarını kendi keyiflerine göre terk edemezlerdi ve aynı sıralarda şahın emriyle sık sık ülkenin değişik yerlerine göç ettiriliyorlardı.

Şah yönetimi, tarımın gelişmesi ve köylülerin istihsal gücünün artması gibi bir endişe taşımıyordu. Sulama tesislerinin kısmen onarılması, âtıl arazilerin tekrar tarıma kazandırılması girişimleri, yalnızca siyasi ve askeri-stratejik amaçlara yönelik sınırlı teşebbüslerdi. Örneğin Hiva ve Buhara'ya düzenlenen seferlerde üs vazifesi gören Merv, önemli bir tarım bölgesine çevrilmişti.

Devlet teşkilatının ve özellikle kalabalık ordunun giderleri ülkenin vergi mükellefi kesiminin omuzlarına acımasızca yüklenmişti. En büyük kalemleri de ordunun iâşesi, yem ihtiyacı, giysisi ve silahlandırılması oluştuyordu. Bu yüzden vergiler defalarca artırılmıştı. Bundan başka askerden de önemli ölçüde vergi alınıyordu.

Fetih seferlerini gerçekleştirmek için askerlere ve diğer devlet görevlilerine ödenecek maaşlar büyük yekûn tutuyordu. Bu açığı kapatmak için vaktiyle mal ile ödenen birçok vergi Nâdir'in fermanıyla nakdî vergiye dönüştürülmüştü. Mal-para ilişkisinin zayıf bir şekilde gelişmesi ve köylü kesiminin ekonomik perişanlığı sebebiyle bu uygulama yüzünden onların daha da fakir düşmesine yol açmıştı.

Ordunun giderlerini karşılamak ve maaşlarını ödemek için yerleşik ve göçebelere alınan düzenli gelir ve ruûs vergilerinin yanı sıra, devlet memurlarının maaşlarının ödenmesi için toplanan vergilerin tediye-sinde pek problem çıkmıyordu.

Yapabildiğimiz tespitlere göre (tıpkı Safevîler döneminde olduğu gibi) tebaanın geniş mikyasta askere alınması en dikkat çeken hususlardandır ve bu yüzden köylü kesimin işe yarar önemli bir kısmında bariz bir azalma olmuştur.

Nâdir-şah'ın vergi politikasının tetkiki hususundaki önemli bir belge, onun ahalinin bir kesiminden bazı vergilerin üç yıllığına alınmamasını emreden Hicri 1151 tarihli fermanıdır. Bu fermana ve Pers kaynaklarında yer alan verilere dayanarak Nâdir-şah dönemindeki ana vergi ve yükümlülükleri tespit etmek, bu sahada kullanılan terminolojiyi açıklı-

ğa kavuşturmak ve aynı zamanda daha önceki kaynaklarda rastlanmayan bazı terimleri izah etmek mümkün olabilmektedir. Söz konusu ferman metninin tetkikiyle, literatürde Nâdir-şah'ın tüm tebaayı üç yıllığına bütün vergilerden azat ettiği şeklindeki kanaatin doğruluğunu çürütmek mümkün olabilmıştır. Fermana göre ahali aralarında en ağırları da bulunan pek çok vergi ve yükümlülükten azat edilmemişti. Hâlise arazilerinde ve tiyul topraklarında yaşayan ahali vergi ödemekten muaf tutulmamıştı ve üstelik bu topraklar, bilindiği gibi, ülkenin çiftçi kesiminin işlediği toprakların önemli bir kesimini oluştuyordu.

Bundan başka, kaynaklarda verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarıyla, fermanlarla tanınan bazı imtiyazlar gerçekte hiç yürürlüğe konulmuyordu. Dahası, bazı vilayetlerdeki vergiler birkaç kez artırılmıştı.

Ahali, salınan yüksek vergileri ödeyebilmek için yalnızca tüm malını satmak zorunda kalmıyor, kendi hayatını devam ettirebilmek için gerekli olan ürünleri de elden çıkarmak zorunda kalıyordu. Elbette bu durum ülke ekonomisinin can damarını oluşturan tarımın çökmesine yol açtığı gibi, genel iktisadi çöküntünün de temel sebeplerinden birisi olmuştur.

Köylü üretiminin düşmesine bağlı olarak zanaatkârlar hammadde, tacirler ise ticari emtia bulmakta zorlanmaya başlamışlardı. Zanaatkârlara ve tacirlere de daha fazla vergiler yüklenmişti. Ayrıca bunlar, salınan cezaların dışında, şahın ordusuna en düşük fiyatlarla mal temin etmek zorundaydılar. Nâdir-şah'ın devletindeki isyan ve başkaldırıların yanı sıra, komşu ülkelerle girilen daimi savaşlar da iç ve dış ticaret imkanlarını daraltmıştı. Birçok şehirde hayat adeta çökmüştü. Gıda maddelerinin fiyatı birkaç katına çıkmış, ülkenin bazı vilayetlerinde ciddi bir açlık sıkıntısı kendini göstermiş, buna bir de salgın hastalıklar eklenmişti. Rus diplomatları Bratişçev ve Golitsın şu satırları yazacaklardı: “Tüm İran baştan sona harabeye dönmüş vaziyette ve bakışlarını nereye çevirsen orada sefalât, yokluk ve çaresizlik görüyorsun.”⁷³² ; “Her yerde para ve açlık sebebiyle devlete lanetler yağdırılmasından başka bir şey göremezsin.”⁷³³

Elbette ülke ekonomisinin çökmesi ordunun durumuna da yansımıştı. Askerler uzun süredir tam maaş alamıyorlardı ve bu yüzden çıkar-

732 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1743, d. 3, vrk. 639.

733 AVPR, f. “Snoşeniya Rossii s Persiey”, 1747, d. 3, vrk. 33.

dıkları bazı başkaldırıları ve itaatsizlikler sebebiyle cezalara çarptırılıyorlardı. Askerlerin en fazla şikayet ettikleri hususlar erzak, giysi ve silah sıkıntısı idi. Bu sıkıntılar sivil vatandaşların yanı sıra, orduda da fi'rarların ve isyanların çoğalmasına yol açmıştı.

Nâdir-şah, kendi iktidarını güçlendirmek için mahalli yöneticilerin ve kumandanların yetkilerini sınırlandırırken, bir yandan da özellikle beylerin gelirlerine el uzatmak suretiyle, devletin ve şahın vakıf gelirlerini artırmaya girişmişti. Nâdir, ayrıca üst düzey devlet memurlarının ve ordu kumandanlarının ekonomik ve siyasi pozisyonlarını zayıflatmaya, merkezden bağımsız hareket etme alanlarını sınırlamaya yönelik tedbirler almıştı ve Şii üst düzey ruhanilerin durumları da sert bir şekilde sarsılmıştı. Bundan başka ganimet elde etmeye yönelik savaşlar bir yandan köylü kesimini perişan hale sokarken, diğer yandan beylerin gelir kaynaklarını da daraltıyordu. Nâdir'in takip ettiği siyaset sebebiyle hakim zümrenin önemli bir kesimi devlete karşı düşman kesilmişti.

Ülkede durum bu vaziyette iken saray müverrihlerinin ve bazı başka tarihçilerin eserlerinde birbirini nakzeden tasvirlerle göre Nâdir "İran'ı içinde bulunduğu perişan durumdan kurtararak Asya'nın bir numaralı devleti haline getirmeye" çalıştığı şeklinde gösterilmektedir.⁷³⁴

Nâdir-şah'ın devletindeki sınıf çatışmaları her geçen yıl daha da artmıştı. Örneğin 1730'larda halk kitlelerinin yaşadığı bölgeyi terk etmek, vergi ödemeyi reddetmek ve asi beylerin safına katılmak gibi pasif direniş metodları daha yaygınken, bunlar 1740'larda yerini iktidara karşı halk isyanlarına bırakmıştı.

Eyaletlerde Safevîler döneminde dahi gayr-ı Acem ahalinin sergilediği bağımsızlık hareketlerinin yanı sıra, ele aldığımız dönemde bu hareketler feodalizmin yaygınlaşması sebebiyle İran'da da halk hareketlerine dönüşmüş; Esterâbâd, Mazenderân, Fars, İran Körfezi sahili, Gîlan ve Sistan'da kitlesel isyanlar çıkmıştı. Sözü edilen isyanlar ve dalgalanmaların ana sebebi, ne zaman ve hangi şartlarda ortaya çıkmasından sarf-ı nazar, vergi yükünün tahammül sınırını aşmasıydı. Örneğin, tüm bu olayların çağdaşı ve görgü tanığı olan Rus maslahatgûzar Bratisşev, 1744 yılında dışişleri bakanlığına gönderdiği raporlardan birinde haklı olarak şunları yazıyordu: "Kargaşa, şah yönetimin sert davranışlardan

734L. Lockhart, *Nâdir-shah*, p. 1.

kaynaklanmaktadır...” Daha önce belirtildiği gibi Muhammed Kazım da bir çok isyanı yeni aşırı vergilerin yüklenmesine bağlamaktadır.

İşyanların ana gücünü yerleşik ve göçebe halde yaşayan kesim oluştuyordu. Fakat kitlelerin toprakların tekrar taksimlenerek onların köylülere verilmesi, sosyal eşitlik vs. gibi konularda herhangi bir talepleri yoktu. Başlarına gelen bu kötü durumun tabii sorumlusu olarak Nâdir-şah’ı gören ahali, bazı beylerin zulümleri de dahil olmak üzere tüm feodal sistemi suçlamakla kalmıyor, yönetimin saldıgı ağır vergilere karşı da isyan ediyordu. Bu yüzden silahlı isyancılar silahlarını yalnızca şah yönetiminin temsilcilerine değil, aynı zamanda vergi müfettişleri ve tahsildarlarına da çevirmişlerdi.

En büyük isyanın 1743’de yeni bir vergi sisteminin getirilmesinden sonra başlamış olması oldukça dikkat çekicidir. 1743-47 yılları arasında Fars, Huzistan, Gılan, Esterâbâd, Mazenderân, Sistan ve İran Körfezi sahilinde ardı ardına isyanlar patlak vermiştir.

1730-40 yılları arasındaki halk isyanları, tüm feodalizm dönemindeki tipik köylü hareketleri gibi cılız çalkalanmalardı. İsyancıların çoğu kez ortaya koydukları bir hedefleri, talepleri ve isyan programları yoktu; aksine isyanlar son derece kötü organize edilmiş, felaketle sonuçlanan hareketlerdi. Hatta aynı anda patlak veren isyanlar arasında dahi herhangi bir bağlantı mevcut değildi (Örneğin 1744’de Fars ve Esterâbâd’da çıkan isyanlar böyleydi).

Devletin değişik bölgelerindeki feodallerin kendi aralarında bir birlik sağlayamaması sebebiyle isyanların bir anda tüm İran’a yayılamamış olması da oldukça dikkat çekicidir. İsyancı köylülerin sık sık feodallerden ve Osmanlıdan yardım istemeleri (örneğin Hoy, Fars ve Salmas isyanlarında), isyan hareketlerinin zayıflığına ve kötü teşkilatlanmasına delalet etmektedir.

Halk isyanlarına devletin hakim kesiminden bazılarının bizzat katılması, onların şah yönetiminin iç ve dış politikasından hoşnutsuzluğu, bu isyanları kendi ekonomik durumlarını ve siyasi nüfuzlarını daha iyi bir seviyeye getirme gayretiyle izah edilebilir.

İsyanlara katılan beylerin ezici çoğunluğu, asilere ihanet ederek şahla anlaşma yolunu tercih ediyorlardı. Yerleşiklerin ve göçebelerin beylerle işbirliği de sürekli ve sağlam olamazdı; çünkü tarafların amaç-

ları birbirinden farklıydı. Halk kitleleri vergi yükünün artırılmasına karşı baş kaldırıyorlardı ve mücadeleleri şahın keyfi davranışlarına karşı bir tepkiden ibaretti. Şahın baskılarına maruz kalan beyler ise vergi mükellefi halkın sömürülmesi konusunda kendi rollerini artırmanın derdindeydiler.

İsyanların kötü organizyonu, zayıflığı ve bölgesel oluşunun yanı sıra, isyanlara elebaşılık edecek kişilerin olmayışı, olanların da halkın menfaati için öylesine mücadele eden kişilerden oluşması, asiler arasındaki iç çekişmeler ve beylerin hainlikleri, isyanların kaderini önceden belirlemekteydi.

İsyanların bastırılmasını müteakiben başlayan kanlı hesaplaşmalar, yakıp yıkmalar ve yağmalar, bu hareketlerin yaşandığı eyaletlerdeki durumu oldukça kötü bir şekilde etkilemişti. Tenkil hareketleri, tarıma yıllarca telafi edilemeyecek ağır darbeler indirmişti. Ama bastırılmasına rağmen bu isyanlar aynı zamanda çok önemli tarihi bir rol oynamıştı ki, o da Nâdir-şah'ın bundan sonraki fetih planlarını bozmuş ve devletinin yıkılmasına zemin hazırlamış olmasıydı.

Nâdir-şah, 1730-40 yılları arasında gerçekleştirdiği fetih hareketleri sonucunda çok büyük bir devlet kurmuştu. Ermenistan, Gürcistan, Azerbaycan, Afganistan, Dağıstan'ın bir kısmı, Hiva ve Buhara hanlıkları ve Hindistan'ın kuzeybatı kesimi Nâdir'in devletinin sınırları dahilindeydi. Fethedilen toprakların bir kısmı Nâdir-şah'ın devletinin eyaletlerine dönüştürülürken, diğer kısmı vassal bölgeler olarak varlıklarını devam ettiriyorlardı.

Nâdir'in silah gücüyle itaat altına aldığı değişik ülke ve halklar, onların tek bir devlet sınırları dahilinde birleştirilmesi, hem ağır bir vergi yükünü, hem de halkların bağımsızlık hareketleri ve sınıf çatışmalarının yine kanlı bir şekilde bastırılmasını da beraberinde getirmişti. Fakat bu çatışmalar fethedilen ülkelerdeki üretimi dumura uğratmış ve buralarda yaşayan halkların ekonomik ve kültürel gelişimini sert bir şekilde frenlemişti.

1740'larda gayr-ı acem ahalinin yaşadığı eyaletlerde bağımsızlık hareketleri başlamıştı. Gürcistan'da on yıl boyunca (1735-1744) şaha karşı ciddi ayaklanmalar olmuş ve bu isyanlar sonucunda Nâdir

Gürcistan'ın kendi valileri tarafından yönetilen bir eyalet statüsüne getirilme fikrinden vaz geçmiş; Afganistan, kabilelerin ardı arkası kesilmeyen isyanlarının yaşandığı bir arenaya dönüşmüştü. Dağıstan, Azerbaycan ve Orta Asya'da da güçlü bağımsızlık hareketleri başlamıştı.

İsyanlara en fazla iştirak edenler köylüler, şehirlerdeki işçiler ve göçebe aşiretlerdi. Beyler de (genellikle yönetici olarak) bu isyanlara iştirak ediyorlardı. Ne var ki bu isyanlar sebebiyle ellerindekini tamamen kaybetme veya sahip oldukları imtiyazlardan tümüyle mahrum kalma endişesi, çoğu kez bu beyleri saltanatla işbirliğine sevk ediyordu.

Şah yönetimine karşı girişilen bu bağımsızlık hareketleri, söz konusu halkların tarihi kaderlerinde önemli bir rol oynamıştır.

Şurası bir gerçektir ki, Nâdir-şah'ın bağımsızlık isyanlarını bastırmak için verdiği uzun soluklu başarısız mücadele, saltanatının zayıflamasına ve muharebe gücünü kaybetmesine yol açmış; yönetici kesimi Nâdir'i tecrit etmeye sevk etmiştir ki, bunun sonucunda 1747 Haziranında Nâdir birkaç üst düzey beyin düzenlediği bir suikasta kurban gitmiştir. Nâdir'in öldürülmesinden sonra devlet çökmüş ve İran'da XVIII. Yüzyıl sonlarına kadar kısa aralıklarla devam eden bir iç savaş dönemi başlamıştır.

EK I

İRAN'DA NEREDE KİMDEN NE KADAR GÜMRÜK VE YOL EMNİYET VERGİSİ ALINACAĞINA DAİR TAMİM⁷³⁵

Reşt'ten Meşhed'e gidenlerden alınacak yol emniyet vergisi;

Reşt'te her katır ve at yükü simli kumaş için 1 ruble 20 kopek⁷³⁶ ve her eşek yükü simli kumaş için 60 kopek alına.

Kutüm, Naklebar, Mencil ve Kazvin gümrüklerinde de aynı miktar geçerlidir.

Tahran'da her bir katır ve at yükü simli kumaş için on kopek, her bir eşek yükü için beş kopek; kırmızı boya ve boya maddesi gibi ithal edilen her bir katır ve at yükü için beş kopek, eşek yükü için iki kopek vergi alına.

Şemiran, Tamgar, Şahrud, Meymene, Sebzevar ve Nişabur'da;

Adı zikredilen bu şehirlerde yukarıda belirtilen minvalde vergi alına; Tahran'da her bir at ve katır yükü simli kumaş için on kopek, eşek yükü için beş kopek, diğer eşek ve katır yükü mallar için 5 kopek, eşek yükü için 2,5 kopek vergi alına.

Nişabur'dan Meşhed'e götürülen ve Farsça denilen malların her 1000 ruble değerinde olanlardan 25 ruble, ithal edilen her 1000 ruble değerindeki maldan 30 ruble alına.

Hemedân yoluyla Reşt'ten Meşhed'e giden yolculardan Kutüm, Naklebar, Mencil ve Kazvin gümrüklerinde her at ve katır yükü ipek elbise için yukarıda belirtildiği üzere 1,20 ruble, her eşek yükü için 60 kopek, buralardan götürülen her at ve katır yükü için beş kopek, eşek yükü için 2,5 kopek yol emniyet vergisi alına.

Haremdar veya Abgar, Sazenli, Hemedân, Tahran, Şemiran, Tam-

⁷³⁵ AVRP arşivinde muhafaza edilen belge, 1745, d. 18, vrk. 773-776.

⁷³⁶ Bir ruble = 100 kopektir.

gar, Şahrûd, Mezilan, Sebzevar ve Nişabur'da;

Sözü edilen tüm bu şehirlerde, yukarıda belirtildiği üzere, Reşt'den dört gümrüğe getirilen her katır ve at yükü ipek elbiselerden on kopek, her eşek yükünden beş kopek; buralardan dışarı götürülen her katır ve at yükü ipekliden beş kopek, eşek yükünden ise 2,5 kopek vergi alına.

Nişabur'dan Meşhed'e götürülen mallardan yukarıda belirtildiği üzere, her 1000 ruble için 25 ruble, ithal edilen her 1000 ruble değerindeki mal için 30 ruble alına.

Reşt'ten birinci Erdebil yolu üzerinden Tebriz'e gidenler;

Reşt, Laşemadân, Kesm ve Kesker'deki karakollarda yol emniyet vergisi alına; ayrıca her at ve katır yükü ipekli elbise için 40 kopek, her eşek yükü için 20 kopek alına; buralardan ihraç edilen her eşek ve katır yükü için 20 kopek, eşek yükü için 10 kopek alına.

Bu şehirlerden Bendlar'a götürülen her at ve katır yükü simli kumaş için 30-40 kopek, her eşek yükü için 15-20 kopek; ithal edilen her katır ve at yükü mal için 20 kopek, her eşek yükü için 10 kopek vergi alına.

Erdebil'de ithal edilen her at ve katır yükü ipekli için kırk kopek, eşek yükü ticari emtia için yirmi kopek; ihraç edilen her at ve katır yükü için 15 kopek, eşek yükü için 10 kopek vergi alına.

Saruf'ta ithal edilen her at ve katır yükü ipekli için 20 kopek, her eşek yükü için 10 kopek; ihraç edilen her at ve katır yükü için 10 kopek, eşek yükü için 5 kopek vergi alına.

Tebriz'e getirilen mallardan yol emniyet vergisi olarak her bir katır ve at yükü ipekli için 1,20 ruble; her eşek yükü için 50-60 kopek ve ayrıca 10 ruble değerindeki mallardan 30 kopek alına.

İkinci yol üzerinden Reşt'ten Tebrize gidenlerden;

Reşt, Laşemadân, Kesm ve Kesker'deki gümrüklerde getirilen her yükten yol emniyet vergisi, özellikle her at ve katır yükü ipekli için 40 kopek, eşek yükü için 20 kopek; ihraç edilen her at ve katır yükü için 20 kopek, eşek yükü için 10 kopek vergi alına.

Ciruft'ta her at ve katır yükü ipekli için 20 kopek, eşek yükü için 10 kopek; buradan ihraç edilecek her at ve katır yükü ipekli için 15 kopek, eşek yükü için 10 kopek vergi alına.

Miyane'ye getirilen her at ve katır yükü ipekli için 20 kopek, her eşek yükü için 10 kopek; buradan ihraç edilen her at ve katır yükü için 15 kopek, eşek yükü için 10 kopek; Miyane'den Tebriz'e götürülen mallar için ise değerine göre yukarıda belirtilen usule göre yani her on ruble değerindeki maldan 30 kopek vergi alına.

Reşt'ten Isfahan'a giden yolculardan:

Reşt, Kutüm, Naklebar ve Mencil'de her at ve katır yükü ipekli için 1,20 ruble alına;

Kazvin ve Zerend'de her bir katır ve at yükü ipekli için 20 kopek, eşek yükü için 10 kopek; ihraç edilen mallardan da bu minval üzere vergi alına.

Kum ve Kaşan şehirlerine ithal edilen her at ve katır yükü ipekli için 40 kopek, eşek yükü için 20 kopek; ihraç edilen mallardan da aynı minvalde vergi alına.

Muçapûr veya Isfahan'da yukarıda sözü edilenin aksine Kum ve Kaşan'daki yol emniyet vergisi alına; bu gümrüklerden Isfahan'a ithal edilen her 1000 ruble değerindeki mal için 10 ruble alına, amma 18 ruble değerindeki mal için herhangi bir rüsum alınmaya.

Şamahı yol emniyet vergileri:

Şamahı'ya ithal edilen her simli kumaş veya ibrişim yükü için 1,5 ruble, buradan ihraç edilen her bir deve yükü için 60 kopek ve her bir öküz yükü için 30 kopek alına.

Bakü'ye getirilen her deve yükü için 52 kopek, her bir öküz yükü için 20-25 kopek vergi alına.

Bakü'de gümrüklere getirilen her deve yükü için 52 kopek, her öküz yükü için 20-25 kopek alına.

Bakü'de gemiyle getirilen her balya için vergi alına; her top çuha için 22 kopek olan vergi, şimdi 25-35 ve hatta 45 rubleye kadar çıkarıla.

Diğer gümrük noktalarında kırmızı boya, boya hammeddesi, bluz, adi pamuklu kumaş ve ayakkabı gibi mallardan diğer gümrüklerde olduğu gibi, getirilen malın miktarına göre her 1000 ruble paha için 50 ruble alına.

Şamahı gümrüklerinden Derbent'e ihraç edilen her deve yükü için 1,30 ruble, her at ve öküz yükü için bir ruble alına.

Derbent'te her deve yükü için bir ruble 2 kopek, her at, öküz ve katır yükü için bir ruble alına.

Derbent iskelesine gemilerle mal getirilen gümrük noktalarından da her top için 5 ruble, her kalıp sabun için 5/12 kopek, her varil sabun ve iç yağ için 50 kopek, şarap gibi her kırk litrelik fıçıdan 50 kopek ve her şarap fıçısından miktarına göre vergi alına.

Rusya gümrüklerinden ve İran'ın değişik noktalarından Reşt'e getirilen her ruble için 5 kopek alına, gidenlerden ise herhangi bir şey alınmaya. Yol emniyet vergisi ise daha önce belirtildiği gibi hem gelenlerden hem de gidenlerden alına.

Vasili Çirekeyef Münşi

EK-II

Nadir Şah'ın Şii-Sünni Sorununu Çözme Çabası

Nadir Şah, İran'daki şiilerin sahabe-i kirama küfretmelerini önlemek, bozuk inançlarından vaz geçirmek ve onlara ilim yoluyla inançlarının yanlışlığını ispat etmeleri için, Osmanlı Devleti'nden yardım istedi. Bağdat Valisi Eyyubi Ahmed Paşa Osmanlı âlimlerinden Bağdatlı Ebûlbekkat Abdullah Süveydi'yi göndererek, Nadir Şah'ın isteğini yerine getirdi. Nadir Şah, Şii Mollaları Necef'e çağırttı. Osmanlı âlimlerinden Süveydi ile Afgan müftüsü ve altı Buharalı sünni âlim de Necef'e geldi. Nadir Şah, Süveydi'yi vekil tayin edip, hak yolun iki tarafça da tasdikini istedi. Şii Mollalara, Süveydi hazretleri tarafından sıra ile dört halifenin üstünlükleri, ashab-ı kiramın hepsine hürmet edilmesi lazım geldiği, gayr-i meşru yaşama tarzı olan mut'a nikâhının İslamiyet'te yasak edildiği ve İran'daki bu çirkin işleri Şah İsmail Safevi ile onun yolunda giden çocuklarının çıkardığı ispatlandı. Sünni âlimlerin, mollaların ve Nadir Şah'ın tasdikinden geçen antlaşma imzalanıp, "**Ferman-ı Şahi**" ilan edildi. Fermanın metni aşağıdaki gibidir:

Ferman-ı Şahi

"Önce Allahü tealaya sığınırım. Biliniz ki, Şah İsmail-i Safevi 1502 yılında ortaya çıktı. Cahil halktan bir kısmını yanında topladı. Bu alçak dünyayı ve nefsinin isteklerini ele geçirmek için, Müslümanlar arasına fitne ve fesat soktu. Eshab-ı kirama sövmeyi, rafiziliği ortaya çıkardı. Böylece Müslümanlar arasına büyük bir düşmanlık soktu. Münafıklığa ve düşmanlığa sebep oldu. Öyle oldu ki, kâfirler rahat ve korkusuz yaşıyor. Müslümanlar ise birbirlerini yiyor. Birbirlerinin kanlarını, namuslarını telef ediyor. İşte bunun için Deşt-i Mugan'daki toplantıda büyük, küçük hepiniz beni şah yapmak istediğiniz zaman, bu isteğinizi

kabul etmeme karşılık, siz de Şah İsmail zamanından beri, İran'da yerleşmiş olan bozuk inançlardan ve boş sözlerden vazgeçeceğinizi bildirmiştiniz. Kıymetli dedelerinizin mezhebi olan mübarek âdetlerimiz dört halifenin hak ve doğru olduğuna kalp ile inanacağınıza ve dil ile de söyleyeceğinize, bunları sövmekten, kötölemekten sakınacağınıza ve dördünü de seveceğinize söz vermiştiniz. İşte bu hayırlı işi kuvvetlendirmek için, seçilmiş âlimlerden, dinine bağlı yüksek zatlardan bir heyet soruşturdum. Hepsini dedi ki, Peygamberimizin sallallahü aleyhi ve sellem hak yoluna çağırdığı günden beri, sahabe-i raşidîn olan dört halifenin (radiyallahü anhum) her biri, din-i mübinin yayılması için canlarını ve mallarını feda ettiler ve bu uğurda çoluk çocuklarından amca ve dayılarından ayrıldılar ve her söze, iftiraya, oka katlandılar. Bundan dolayı, Resulullah sallallahu aleyhi ve sellem efendimizin, hususi sohbetleriyle şereflendiler. Böylece “Muhacirlerden ve Ensardan ileri gelenler” ayet-i kerimesiyle meth-ü senaya kavuştular. İyilerin efendisi vefat ettikten sonra, ümmetin işlerini gören, ashab-ı kiramın büyüklerinin söz birliğiyle, hilafete, birinci halife, mağara arkadaşı Ebu Bekr-i Sıddık radiyallahü anı getirildi. Bundan sonra, halifenin tayin ve ashab-ı kiramın kabul etmesiyle Hazret-i Ömer Faruk radiyallahü anı ve ondan sonra, altı kişi arasından ve sözbirliğiyle Zinnureyn Osman bin Affan radiyallahü anı ve bundan sonra Allah'ın arslanı, arayanların aranılanı, şaşılacak şeylerin hazinesi, emir-ül-müminin Ali ibni Ebi Talib radiyallahü anı halife oldu.

“Bu dört halifeden her biri, kendi hilafetleri zamanında, birbirleriyle uygun her türlü ayrılık lekesinden temiz idi.

“Kardeşlik ve birlik üzere idiler. Her biri, İslam memleketlerini şirkten ve müşriklerin kininden korudular. Bu dört halifeden sonra, Müslümanlar iman ve itikatta birlik idi. Her ne kadar, zaman ve asırlar geçmesiyle, İslam âlimlerinin oruç, hac, zekât ve başka yapılacak işlerde ayrılıkları oldu ise de, inanılacak şeylerde ve Resulullah'ı (sallallahü aleyhi ve sellem) ve O'nun ashabını sevmekte ve hepsini halis olarak tanımakta hiçbir kusur ve noksan, bozukluk ve gevşeklik olmadı. Şah İsmail'in ortaya çıkmasına kadar bütün İslam memleketleri, böyle saf ve temiz idi. Sizler selim aklınızla ve temiz kalplerinizin irşadı ile sonradan çıkarılan ashab-ı kiramı sövmek ve rafizi olmak yolunu, çok şükür bıraktınız. Din-i İslam sarayının dört temel direği olan dört halifenin

sevgisiyle kalplerinizi süslediniz. Bunun için ben de, bu söz verdiğimiz beş kararımızı, gökler gibi yüksek, karaların ve denizlerin hakanı, haremeyn-i şerifeynin hizmetçisi, yeryüzünün ikinci Zülkarneyn'i, büyük İslam padişahı, kardeşimiz, Rum memleketlerinin sultanına bildirmeye söz veriyorum. Bu işi arzumuza uygun olarak bitirelim.

“Bu yazdıklarımız, Allah Teala'nın yardımı ile çabuk meydana çıksın! Şimdi bu hayırlı işi kuvvetlendirmek için, allame-i ulema (Molla Ali Ekber) mollabaşı ve başka yüksek âlimlerimiz bir tezkire yazdılar. Böylece, bütün şüphe perdelerini yırttılar. İyice anlaşıldı ki, bütün bu rafizilik ve bid'atlar ve ayrılıklar, Şah İsmail'in çıkardığı fitnelerden doğmuştur. Yoksa ondan önceki zamanların hiçbirinde ve İslam'ın başlangıcında, bütün Müslümanların imanları, düşünceleri tek bir yolda idi. Bunun için, Allah Teâlâ'nın yardımı ile ve O'nun kalplerimize sunması ile bu şerefli ve yüksek kararı almış bulunuyoruz. İslamiyet'in başlangıcından, ta Şah İsmail'in çıkmasına kadar bütün Müslümanlar, hulefa-i raşidini hak bilirlerdi. Bunları sövmekten, kötölemekten çekinirlerdi. Hatib efendiler ve büyük vaizler, minberlerde ve derslerde, bu halifelerin iyiliklerini, güzel hallerini, üstünlüklerini anlatırlardı. Mübarek isimlerini söylerken ve yazarlarken radyallahü anhüm derlerdi. Derin âlim ve üstünlerin özü Mirza Muhammed Ali hazretlerine emreyledim ki, bu **ferman-ı hümayunumuzu bütün İran şehirlerine yaysın. Milletim de işitsin ve kabul eylesin! Buna uymamak, karşı gelmek Allah Teâlâ'nın azabına ve şahinşahın gazabına sebep olacaktır. Böyle bileler**”.

KAYNAKÇA

Birinci El Kaynaklar

AVPR, *Snoşeniya Rossii s Persiey*, dela za 1723-1747.

AVRP, *Snoşeniya Rossii s Buharoy, prikazniye delo novix let*.

TSGADA, “*Jurnal A. Volinskogo, Persidskiye dela 1715-1718 gg*”, № 2.

TSGVİA, “*Jurnal russkogo komendanta v Derbente polkovnika Yunge-ra*”, f. VUA 18-472 (İzvileçeniya iz Kizlarskorogo arxiva 1722, 1728, 1731)

TSGVİA, “*O zavelenii regularnix voisk v Persii*”, sostavlenn kapitanom P. Yermolovim, f. VUA 50-077.

Gosudartsvennoye xranilişe rukopisey Arm. SSR (Matenadaran) (“Persidskiye ofitsal’niye dokumenti XVI-XVIII vv. Divana Eçmiadzinskogo katolikosa”).

Muhammed Kazım, *Târih-i âlemarây-ı Nadiî*.

(Otdel rukopisey Instituta vostokovedeniya AN SSSR, t. I-III, d.-430)

“*Akti, sobranniye Kavkazskoy arxeografiçeskoy komissiey*” (AKAK), pod red. ad. Berc v naçale XVIII v. (İzvestiya, t. I-III, Tbilisi, 1866 i sleduyuşıye godı).

Bakixanov-Kudsi Abbas-Kulı-aga, *Gulistan-ı İrem*, Baku, 1926.

[Bratişçev V.), “*İzvestiya o proışşedşix mejdu şaxom Nadirom i starşim yego sinom Riza Kulı-mirzoyu peçal’nix prikantselarii sovyetnika Vasiya Bratişçeva*”, SPb., 1763.

Butkov P. G., *Materialı dlya novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 g.*, t. I-III, SPb., 1869.

Gerber N. G. *İzvestiya o naxodyaşçixsy s zapadnoy storonı Kaspiyskogo morya, mejdu Astraxan'yu i rekoy Kuroy narodax i zemlyah i ix sostoyanii v 1728 g.* ("Soçineniya i perevodi, ko pol'ze i uveseleniyu slujaşıye", 1760, iyul-oktyabr').

Gilyanents Sargis, *Dnevnik osadı İsfagana afgantsami* ("Zapiski İmp. Akademii nauk", t. XVIII, priloeniye 3, SPb., 1870)

Yerevantsi Abraam, *İstoriya voyn 1721-1736 gg.*, Yerevan, 1939.

Zevakin Y. S. *Azerbaycan v naçale XVIII v.* (İzvlęçeniya iz dnevnika A. P. Volinskogo). ("İzvestiya Obşçestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaydjana", vip. IV, Baku, 1929, № 8).

"Kolonial'naya politika rossiyskogo tsarizma v Azerbaycane v 20-60-x godax XIX v.", t. I i II, M-L., 1936-1937.

Lerx İ., *Puteşestviye 1733-1735 gg. İz Moskvı v Astraxan' i po stranam, lejaşçim na zapadnom beregu Kaspiyskogo morya* ("Noviye yememesyaçniye soçineniya", ç. 43, SPb., 1790).

"Materialı arxivov ministerstv inostrannıx del Anglii, Avstrii i Frantsii", izdannıye v "Sbornikax İmperatorskogo rossiyskogo istoričeskogo obşçevstva", t. 3, 49, 56, 69, 76, 85, 96, 103 v dr.

"Materialı po istorii Gruzii", Tiflis, 1895.

"Materialı po istorii turkmen i turkmenii", t. II, M-L., 1938.

"Oçerk rassstroystva Persii pered poyavleniam Nadir-şaxa" ("Moskovskiy nabludatel", 1838, t. 14)

"Perednyaya Aziya v dokumentax", kn. I (Naxiçevanskiye rukopisniya dokumentı XVII-XIX vv.), persidskiy tekst, russkiy perevod i kommentariy pod red. Yu. N. Marra, Tbilisi, 1936.

"Persidskiye dokumentı Matenadarana", vip. I, Ukazı XV-XVI vv., sost. A. D. Papazyan, istoričeskaya redaktsiya M. C. Xasratyana i L. S. Xaçikyana, Yerevan, İzd-vo AN Armyanskoy SSR, 1956 (na Russkom, armyanskom i persidskom yazıkax).

[Reşetov S.], *İstoriya o persidskom şaxe Taxmas Kulı xane, s Frantsuzskogo na rossiyskiy yazık perevedennaya assesorom Stepanom Reşetovim*, SPb., 1790.

"Sobraniye aktov, otnasyaşçixsya k obozreniyu istorii armyanskogo naraoda", t. I-III, M., 1833-1838.

“*Sbornik materialov dlya opisaniya mestnostey i plemen Kafkaza*”, vıp. 46, Maxaç-Kala, 1929.

[Soymonov F. İ.], “*Opisaniye Kaspiyskogo morya i çinennix na onom rossiyskix zavoyevaniy, yako çast’ istorii gosudarya imperatora Petra Velikogo, trudami taynogo sovyetnika, gubernatora Sibiri F.İ. Soymonova*”, SPb., 1763.

“*Ukazı kubinskix xanov*”. Persidskiy tekst, russskiy perevod i kommentariy, Tbilisi, 1937.

Şemaxetsi Akop, *Poxodı Taxmasp Kuli-xana (Nadir-şaxa) i izbraniye yego şaxom* (perevod S. Ter-Avetisyana), Yerevan, 1932.

Abd-al-Karim Kashmiri, *Voyage de l’Inde à la Mekke*. Ext. et trad. par L. Langles, Paris, 1797.

Chardin, *Voyages du chevalier Chardin en Perse et autres lieux*, t. I-V, Paris, 1830.

“*A chronicle of the carmelites in Persia and the papal mission of the XVII and XVIII centuries*”. London, 1939, vol. I-II.

Emin J., *Life and adventures of Emin J.*, London, 1792.

Fraser James, *The history of Nadir shah, formerly called Thamas Kuli khan*, London, 1742.

Jones William, *Histoire de Nadir Chah connu sous le nom de Thahmas Kuli Khan, empereur de Perse*. Trad. d’un manuscrit persan, London, 1799.

Hanway Jonas, *Beschreibung seiner Reisen von London durch Russland nach Persien, Hamburg und Leipzig*, Bd. I-II, 1754.

Hanway Jonas, *An historical account of the British trade over the Caspian sea: woth the authors journal of travels from England through Russia into Persia, and back through Russia, Germany and Holland*, vol. I-II, London, 1754.

[Lerch J.J.], “*Auszug aus dem Tagebuch von einer Reise, velche D. Johann Jacob Lerch von 1733 bis 1735 aus Moskau nach Astrachan und in die Uefer auf der Westseite des Caspischen Sees belegendes Londes gethan hat*” (Büsching “Magazin”, bd. X, Hamburg, 1776).

“*Lettres édifiantes et curieuses, écrites des missions étrangères*”, t. IV,

nouv. Éd., Paris, 1780.

Mahammed Ali Hekmat, *Essai sur l'histoire des relations politiques irano-ottomanes de 1722 à 1747*, Paris, 1937.

Mamie-Clairac, *Histoire de Perse*, Paris, 1750.

[Du Mans], "*Etat de la Perse en 1660 per le p(ere) Raphael du Mans*".
Publié avec notes et appendice par Ch. Scheffer, Paris, 1890.

Otter, I., *Voyage en Turquie en en Perse, avec une relation des expéditions de Thomas Kaulikhan*, vol. I-II, Paris, 1748.

Picault Sh., *Histoire des révolutions de Perse*, t. I-II, Paris, 1810.

Sheikh Hasin, *The life of Sheikh Mohammed Ali Hasin, written by himself*, ed. by F. S. Belfour. Persian text with an english translation, London, 1830-1831.

Tadhkirat al-muluk, a manuel of Safavid administration. Persian text.
Transl. and explained by V. Minorsky, Cambridge, 1943.

Tavernier J. B., *Les six voyages de J. B. Tavernier*, vol. I-II, Paris, 1676.

M. de Tienn, *Relation de Dourry Efendi*, Paris, 1810.

ابو الحسن بن محمد امين كلستانه مجمل التواريخ بعد نادري

ميرزا محمد مهدي خان استرآبادي, انشاء نامه, تبريز, ۱۹۰۹

ميرزا محمد مهدي خان استرآبادي, تاريخ نادري بمبي. ۱۷۴۹

Ermenice kaynaklar

Արրահամ կաթողիկոս Կրետացի, Պատմութիւն անցիցն իւրոց
եւ Նատիր շահին պարսիս. Վաղարշապատ. 1870

Զաքարիա Ագուլեցի. Օրագրություն. Երեվան. 1938.

Կալվաճագրեր եւ տնտեսական այլ գործարքների վերաբերյալ
արխիվային վավերագրեր. Երեվան. 1941

Սիմեոն կաթողիկոս Երեվանցի. Զամբո. Վաղարշապատ. 1873.

Տամբուր Կուչուկ Հարություն. Թախմալ-կուլի. Գիտ. Նուրերի
ժողով-Երեւան 1941, էջ 100-123:

Ուղղագրություններ. Երեւան. 1934, չ. 1-2.

Խաչատուր Ջուղաեցի. Պատմութիւն պարսից. Վաղարշապատ.
1905

Araştırma ve İnceleme Eserleri

Ali-zade A. A., *Zemel'naya politika il'xanov v Azerbaycane (XIII-XIV vv)* ("Trudi İnstituta istorii AN Azerbaycanskoy SSR, t. I, 1947).

Ali-zade A. A., *Sotsial'no-ekonomičeskaya i politiçeskaya istoriya Azerbaycana v XIII-XIV vv.*, Baku, 1956.

Araratskiy Artemiy, *Avtobiografiya*, t. I-II, SPb., 1868.

Arunova M. R., *Rost feodal'noy eksplutatsii i bor'ba narodnix mass İrana v 30-40-x godax XVIII v.* (Avtoref. dissertatsii, L., 1956).

Arunova M. R. *Firman Nadir-şaxa* ("Sov'yetskoye vostokovedeniye", 1958, № 2)

Arutunyan P. T., *Osvoboditel'noye dvijeniye armyanskogo naroda v pervoy çetverti XVIII v.*, M., 1954.

"Astraxanskije gubernskiye vedomosti", 1847, № 26-32.

Aşrafyan K.Z. *Antifeodal'niye dvijeniya v imperii Nadir-şaxa Avşara v 40-x godax XVIII v.* ("Uçeniye zapiski İnstituta vostokovedeniya AN SSSR", t. VIII, 1953).

Aşrafyan K. Kz. *Raspad gosudartva Sefevidov (1502-1722)* ("Trudi kafedri stran Srednego Vostoka MGU", M. 1951).

Bartol'd V.V., *K istorii krest'yanskix dvijeniy v Persii* ("İz dalekogo i nedavnego proşlogo", sb. v çest N. İ. Kareyeva, 1923).

Bartol'd V.V., *K voprosu o feodalizme v İrane* ("Noviy Vostok", 1930, № 28).

Bartol'd V.V., *K voprosu oroşeniya Turkestana*, SPb., 1914.

Bartol'd V.V., *Persidskaya nadpis' na stene aniyskoy meçeti Manuçe* (Aniyskaya seriya, № 5), SPb., 1911.

Bartol'd V.V., *Prilojeniya k protokoly X zasedaniya Otdeleniya istoričeskix nauk i filologii Rossiyskoy akademii nauk, 17 sentyabrya 1919 g.* ("İsvestiya Akademii nauk po otdeleniyu obşçestvennix nauk", ç. II, Pr., 1919).

- Başarin G. N., *O partiarxal'no-fedal'nix otnoşeniyax v Yakutii v XVIII-XIX vv.* ("Voprosı istorii"), 1955, № 3).
- Belenitskiy A. İ. *K voprosu o sotsial'nix otnoşeniyax v İrane* (sb. "Sovetskoye vostokovedeniye", t. V, 1948).
- Belenitskiy A. İ., *K istorii feodal'nogo zemlevladieniya v Sredney Azii pri Timuridax* (institut suyurgal) ("İstoriik-marksist", 1941, № 4)
- Bogdanova N. G., *K voprosu o feodal'noy ekspluatatsii koçevnikov v Zakavkazskom kraye v pervoy treti XIX v.* ("İstoriçeskiy arxiv", t. II, M-L., 1939).
- Budagov L., *Sravnitel'nyy slovar' tyurko-tatarskix nareçiy*, ç. I-II, SPb, 1869.
- Vladimirtsov B. Ya., *Obşçestvennyy stroy mongolov. Mongol'skiy koçevoy feodalizm*. L., 1934.
- Djevanşir G., *O politiçeskom suşestvovanii Karabagskogo xanstva v 1747-1805 gg.* (gaz. "Kavkaz" (Tbilisi), 1884. № 139, 150, 154, 161, 167)
- Zaxoder B. N., *İstoriya vostoçnogo srednevekov'ya (Xahilfat i Blijniy Vostok)*, 1944. İzd. MGU.
- Zaxoder B. N., *Siaset-name*, M-L., 1949.
- Zaxoder B. N., *Xorasan i obrazovaniye gosudarstva Sel'djukov* ("Voprosı istorii", 1945, № 5-6).
- Zevakin Y. S., *Azerbaycan v naçale XVIII v.* ("İzvestiya Obşçestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaycana", Baku, 1929, vıp. IV, № 8).
- Zevakin Y. S., *Prikaspiyskiye provintsii v epoxu russkoy okkupatsii* ("İzvestiya Obşçestva obsledovaniya i izuçeniya Azerbaycana", 1928, № 5).
- İvanov M. S., *Oçerk istorii İrana*, 1952.
- İvanov P. P., *Arxiv xivinskix xanov XIX v.* İssledovaniye i opisaniye dokumentov s istoriçeskim vvedeniyem, L., 1940.
- İvanov V. V., *Xozyaystvo cuybarskix şeyxov*, M-L., 1954.
- "İstoriya narodov Uzbekistana", Taşkent, 1940.
- Kişmişyev S. O., *Poxodı Nadir-şaxa v Gerat, Kandagar, İndiyu i sobitiya v Persii posle yego smerti*, Tiflis, 1889.

- Komarov V. V., *Persidskiye voynı 1722-1725 gg.* ("Russkiy vestnik", 1867, № 54).
- Kozubskiy Y. İ., *İstoriya goroda Derbenta*, Temir-Xan-Şura, 1906.
- Leviatov V. N., *Oçerki iz istorii Azerbaycana v XVIII v.*, Baku, 1948.
- Listsov V. P., *Persidskiy poxod Petra I*, M., 1950.
- Mikluxo-Maklay N. D., *Afganskoye naşestviye v İrane* (kand. dissertatsiya), Taşkent, 1945 g.
- Mikluxo-Maklay N. D., *İz istorii afganskogo vladiçestva v İrane* ("Uçeniye zapiski LGU". L., 1954, № 179).
- Mikluxo-Maklay N. D., *O pervom tome truda Muxammeda Kazima.* ("Sovetskoye vostokovedeniye", 1948, t. V).
- Mikluxo-Maklay N. D., *Trud Muxammed-Kazima i yego znaçeniye dlya istorii Turkmenii* ("İzvestiya Turkmenskogo filiala Akademii nauk SSSR", 1945, № 5-6).
- Molçanov A. A., *K xarakteristike nagolovoy sistemi v Gerate epoxi Alişera Navou* ("Sbornik statey ob Alişere Navoi", Taşkent, 1940).
- Papazyan A. D., *Agrarniye otnoşeniya v Yerevanskom xanstve v XVII v.* (kand. dissertatsiya), Yerevan, 1954.
- Paxomov Y. A., *Kratkiy kurs istorii Azerbaycana*, Baku, 1923.
- Petruşevskiy İ. P., *Azerbaycan v XVI-XVIII vv.* ("Sbornik statey po istorii Azerbaycana", vıp. I, Baku, 1949).
- Petruşevskiy İ. P., *Bakufniye imeniya Ardebil'skogo mazara v XVII v.* ("Trudi İnstituta istorii im. A. Bakixanova Akademii nauk Azerbaycanskoy SSR", t. I, Baku, 1947).
- Petruşevskiy İ. P., *Vosstaniye remeslennikov i gorodskoy bednotı v Tebrize v 1573 g.* ("İzvestiya Azerbaycanskogo filiala Akademii nauk, 1942, № 3).
- Petruşevskiy İ. P., *İranskiye istoçniki po istorii Azerbaycana v XVI-XVIII vv.* ("İzvestiya Azerbaycanskogo filiale Akademii nauk, 1942, № 8).
- Petruşevskiy İ. P., *K voprosu ob immunitete v Azerbaycana v XVII-XVIII vv.* ("İstoriçeskiy sbornik", t. 4, M-L, 1935).
- Petruşevskiy İ. P., *K voprosu o prikreplenii krest'yan k zemle v İrane v*

- epoxu mongol'skogo vladıçestva* ("Voprosı istorii", 1947, № 4).
- Petruşevskiy İ. P., *Oçerki po istorii feodal'nıx otnoşeniy v Azerbaycana i Armenii v XVI-naçale XIX vv.*, L., 1949.
- Petruşevskiy İ. P., *Persidskiye ofitsial'niye dokumentı kak istoçnik po istorii feodal'nıx otnoşeniy v Armenii i Azerbaycane v XVI-naçale XIX vv.* ("Problemı istoçnikovedeniya", kn. III, L., 1940).
- Petruşevskiy İ. P., *Formı feodal'noy zavisimosti krest'yan v İrane v XIII-XIV vv.* ("Sovetskoye vostokovedeniye", 1955, № 5).
- Poliyevktov M. A., *Yevropeyskiye puteşestvenniki XIII-XVIII vv. po Kafkazu*. Tbilisi, 1935.
- Popov A. İ., *Snoşeniya Rossii s Buxaroy i Xivoyu pre Petre I*, SPb., 1863.
- Potapov L. P. *Patriarxal'no-feodal'niye otnoşeniya u narodov Sredney Azii* ("Voprosı istorii", 1954, № 8).
- Reysner İ. M., *K voprosu o skladıvanii afganskoy natsii* ("Voprosı istorii", № 7, M., 1949).
- Reysner İ. M., *Razvitiye feodalizma i obrazovaniye gosudarstva u afgantsev*, M., 1954.
- Reysner İ. M., *Rol' afgantsev v İndii* ("Uçeniye zapiski Tixookeanskogo instituta", M-L., 1949).
- Sinxan N. K., Banerci A. Ç. *İstoriya İndii*, M., 1954.
- Solovyev S., *İstoriya Rossii s drevneyşix vremen*, t. 21. İzd-vo "Obşçestvennaya pol'za", SPb.
- Tamay A., *Bor'ba narodov Dagestana za svoyu nezavisimost' (30-40-e godı XVIII v.)* M., Institut istorii Akademii nauk, SSSR, 1953.
- Ter-Avetisyan S.V. *Gorod Cuga. Materialı po istorii torgovıx snoşeniy kul'finskıx kuptsov XV-XVII vv.*, Tbilisi, 1937.
- Çexoviç O. D., *K istorii Uzbekistana XVIII v.* ("Trudi İnstituta vostokovedeniya Uzbekskoy akademii nauk", 1954).
- "Tserkovno-obşçestvennoy sbornik", 1878, № 94, 95.
- Ezov G. A., *Snoşeniya Petra Velikogo s armyanskim narodom*. SPb., 1898.
- Ezov G. A., *Naçalo snoşeniya Eçmiadzinskogo patriarşego prestola s russkim pravitel'stvom*, Tiflis, 1901.

Browne E. G., *A history of Persian literature in modern times* (A.D. 1500-1924), Cambridge, 1925.

Durahnd M., *Nadir Shah*. London, 1908.

Hammer J., *Histoire de l'empire Ottomane*, vol. IV-XIV, Paris, 1836-1839.

Lockhart L., *Nadir shah, Critical study, baset mainly upon contemporary sources*, London, 1938.

Minorsky V., *A soyurghal of Qasim b. Jahangir Aq-Qoyunlu, 903/1498* ("Buletin of the School of oriental studies", vol. IX, part 4, 1939).

Minorsky V. *Esquisse d'une histoire de Nadir-Chah*, Paris, 1943.

Minorsky V. *Tiyyul* ("Enc. de l'Islam", Supplements, livre "M" bis).

لارودي نورالله زندگاني, نادر شاه پسر شمشير, تهران, ۱۳۱۹

رضا قلي حدائيت روضت الصغاني نصري. تهران, ۱۷۵۹

Index

A

- Abbas Mirza 14
Abdali 54, 99, 131, 166
Abdul Hasan-bek 115
Abdullah Han 50
Acaralar 165
A. Ç. Banerci 54, 55
Adilşah 92
Afgan 9, 13, 14, 15, 21, 33, 46, 47, 48,
49, 51, 52, 53, 54, 76, 79, 82, 86,
89, 90, 91, 94, 96, 97, 99, 100,
112, 125, 128, 130, 131, 136,
149, 163, 197, 201, 214, 221,
222, 266
Ağa-Hasan 156
Ahmed-han 133, 134, 135, 153, 154,
175, 185, 188, 218
Ahmed Paşa 11, 153, 184
Ahta 164
Ak-burç 165
Akkoyunlu 23, 31, 42
Akkuşlar 169, 175
Aksu 180, 181, 182, 183
Akulis 23
Ak-yalu 192
Aleksandr Cugayetsi 43
Alevî 126
Alfavut 185, 186
Ali Dost-bek 116
Ali Ekber 122
Ali-Ekber 123
Ali Kuli-han 68, 94, 95, 113, 118, 138,
157, 158, 159, 194, 218, 219
Ali Muhammed-bek 110
Allaberdi-han 94, 99, 150
Andhoy 85, 93, 194
Ararat 95
Aras 165, 198, 206
Arutunyan 45, 63, 64, 72, 241
Aslan-han 95
Aslan-mirza 128, 129
Astar 69, 113, 154, 155, 206
Aştarhan 55
Aştarhaniler 189
Astrahan 32, 33, 34, 35, 64, 66, 70, 211
Aşur-han 94, 95, 152, 183
Aşur-han Babalu 94, 95
Avar 163, 164, 168, 169, 172, 174, 175
Avaristan 168, 169, 170, 171, 174, 175
Avarlar 56, 165, 169, 170, 175
A. Volinsky 46
Azerbaycan 11, 13, 14, 20, 23, 25, 26,
32, 39, 40, 42, 44, 45, 47, 48, 55,
56, 58, 64, 65, 89, 94, 95, 96, 99,
100, 109, 116, 118, 142, 143,
153, 154, 163, 178, 179, 182,
183, 184, 188, 196, 197, 201,
210, 214, 216, 217, 227, 228,
238, 242, 243

B

Baba Ali-bek 50, 93
 Baba-han 95, 99
 Babalu 8, 9, 94, 95, 183, 266
 Bâb-ı Âlî 123, 124
 Badahşan 189, 210
 Bağdat 11, 13, 119, 124, 125, 135, 140, 149, 209
 Bahreyn 21, 56, 150, 151
 Bahtiyar 27
 Bahtiyarîler 49, 85, 130, 131, 134, 140, 157
 Bakihanlı 28
 Bakunin 83, 140, 160
 Bâlâ-Murgab 116
 Baltık 28
 Barforuş 145
 Bartold 19
 Basin 36, 68, 83, 120, 160, 162, 218
 Batrinc 43
 Bayat 7, 93, 94, 116, 144
 Begi-şah dağı 183
 Behbehan 135
 Behbud-han 118, 144, 145
 Behram-calayir 92
 behre 63
 bek-zâdegân 115
 Belfour 13, 240
 Belh 69, 85, 93, 189, 194, 210
 Benares 14
 Bender Abbas 113, 136
 Bender-Abbas 69, 132, 133, 149
 Bengalya 55
 Berdaa 166
 Berfâruş 35
 Berucerd 54
 Bihar 55, 262
 bikâr 63, 70
 Biritish Museum 15
 Bombay 17
 Bugam 183
 Buhara 10, 29, 55, 118, 163, 172, 188,

189, 190, 191, 192, 203, 210, 222, 223, 227, 262, 267

Buhara Hanlığı 55, 118
 Buşir 56
 Butkov 34, 35, 99, 166, 175, 177, 188, 209, 237

C

Cafer-i Sadık 121
 Çahça 98
 Çakur 163
 Calal-bek 169
 Canik 165
 Cantavul 115
 çap-pulı 64
 Car 58, 98
 Çar-bekr 190
 carçi 115
 Çarcuy 69, 190
 Çemişgezek 94, 266
 Cengis-han 217
 Cengütay-han 166
 Çerağ-bek 91
 çerik 24, 63, 70, 77
 Çermugan 93
 Cer-Talişler 169
 Cezayirçi 93
 Chardin 107, 199, 239
 Chesterfield 155
 Chesterfill 157
 Cihan-şah 23
 Çin 10, 21, 56, 100, 116, 200
 Çingis-han 21
 cizye 63, 65, 77
 çoban-begi 63, 64, 77
 Çoh 169
 Culfay-ı Nev 139, 161

D

Dağlık Karabağ 98, 198
 Damgan 144
 Damian 139

Dârâb 49
 Dargezin 47
 Darginler 169, 175
 defter-i rakbey-i Nâdiri 61
 Delhi 15, 55, 261
 Deregez 51, 91, 132, 266
 Derveh 176
 Destcird 50
 divanbegi 89
 Dizful 13, 36
 Dülkadir 98, 99
 Dumbul 87
 Dürri Efendi 46

E

Ebiverd 50, 91
 Ebulfeyz-han 55, 190, 191, 192
 Ebulhayr 193
 Ebû Muhammed 194
 Eçmiadzin 25, 26, 41, 42, 43, 72, 73
 Efe Hasan-han 94
 Eldar 172
 Elton 56, 207, 208
 emîr-i kelân 190
 Erdebil 41, 47, 164, 179, 182, 211, 230
 Erivanlı Simeon 24, 72
 Ersarı 131
 esb-i çapar 63, 66, 78
 eşik-ağası 60, 89
 Eşref 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 125
 Esterâbâd 16, 35, 36, 51, 94, 96, 97,
 99, 116, 139, 143, 144, 145,
 146, 147, 205, 209, 210, 221,
 225, 226

F

farraş-başı 108
 Fars 10, 15, 20, 31, 46, 81, 84, 93, 94,
 98, 99, 101, 109, 110, 116, 118,
 132, 133, 134, 135, 136, 137,
 139, 140, 142, 143, 147, 148,
 149, 150, 153, 156, 161, 162,

201, 205, 225, 226
 fellah-ı çubuk 86
 Fergana 189
 Ferhat-bek 148
 Ferrah 158
 Feth Ali-han 46, 47, 50, 51, 93, 94, 97,
 109, 143, 158, 166, 183
 Feyliler 140
 Firuzkûh 158
 F.İ. Soymonov 32
 Florio Beneveni 189

G

Gani-han 69, 99, 166, 167, 188, 218
 Gelesen 187
 Genç Ali Paşa 176
 Gılan 10, 13, 31, 45, 47, 83, 84, 129,
 132, 154, 155, 156, 207, 210,
 215, 225, 226
 Zahidî 13
 Giritli Abraham 25, 26, 65, 66, 95, 99,
 108, 109, 114, 115, 117, 198
 Gladışyev 189
 Göklen 119
 Golitsın 29, 30, 34, 67, 86, 140, 142,
 159, 177, 196, 211, 224
 Göresen 187
 Grigoriy Makvetsi 42
 Grimm 208
 Gülpaygân 60

H

Habuşân 51
 Hacı Çelebi 27, 185, 187
 Hacı-han 94, 98, 152, 183
 Hacı Kevser 144
 Hacılar 93
 Hacı Muhammed-bek 144
 Hacı Sefer Kulı 144
 Hacı Seyfeddin Bayat 116
 Hankâh 116, 190
 Hanway 35, 36, 82, 113, 114, 115, 116,

- 120, 121, 122, 125, 126, 138,
139, 145, 146, 162, 196, 205,
206, 207, 208, 209, 210, 211,
219, 239
- harâc-ı mütereddîdîn 63, 67
- Harezmi 55, 193, 222
- Hasanâbâd 49
- Hasan Ali 23
- Hasan-bek 115, 144
- Hasan El-Kâdirî 27
- Hasan-han 94, 97, 110, 118, 143, 144,
145, 146, 209
- haşeme-i keşikçi 115
- Havutz-tar 24
- Haydarabâd 55
- Haydar-han 20, 27, 142, 152, 169, 181,
184, 185
- Hemedân 11, 35, 47, 53, 69, 83, 138,
140, 141, 165, 181, 182, 183,
205, 209, 217, 221, 229
- heme-sâle 41, 59, 60, 120
- Hezar Çahketsi 72
- Hezarcerib 144
- Hezâreler 157
- Hezaresp 190
- Hindford 155, 156, 157, 207
- Hindistan 7, 8, 14, 17, 21, 30, 31, 50,
54, 55, 60, 69, 76, 80, 82, 93, 98,
100, 109, 117, 133, 137, 141,
163, 190, 199, 202, 204, 207,
210, 213, 217, 222, 227, 259,
261
- Hiva 55, 117, 139, 188, 189, 190, 191,
192, 193, 194, 196, 203, 223,
227
- Hive 10, 116
- Hocent 192
- Honsar 49
- Horasan 8, 9, 10, 14, 15, 16, 27, 50, 51,
52, 59, 61, 62, 65, 66, 68, 70, 81,
91, 93, 94, 95, 96, 98, 99, 109,
112, 116, 117, 118, 131, 138,
142, 143, 144, 149, 159, 190,
200, 201, 202, 204, 216, 217,
221, 258
- Hoy 21, 151, 152, 226
- Hülagu-han 217
- Hulefa-han 216
- Hungar 192
- Hürremabâd 53
- Hürremâbâd 50, 95
- Hurşid-bek 180
- Hüseyn-şah 18, 71, 87, 179, 209
- Hüveyza 20
- Huveyze 127, 130
- Huzistan 20, 48, 93, 135, 136, 143,
162, 226

I

- I. Abbas 39, 40, 44, 98, 108
- İberia 198
- İbrahim-Divane 165
- İbrahim-han 55, 58, 94, 95, 98, 111,
158, 160, 165, 179
- İbrahim-han Keyvanlu 160
- İ.G. Gerber 32
- III. Abbas 14, 129
- I. İsmail 121, 123, 125
- II. Tahmasp 7, 14, 18, 133, 143
- İlbars-han 190, 193
- İmam Kulı-mirza 94
- İnayetulla-bek Lalevi 116
- İngiliz 10, 35, 36, 56, 138, 144, 155,
156, 207, 208, 209
- I. Otter 36
- I. Petro 32, 46, 47, 189
- Irak 11, 46, 56, 85, 92, 93, 109, 116,
118, 140, 149, 162, 201, 217
- Irak-ı Acem 46, 109, 116, 118, 162,
201
- Irak-ı Arab 56
- İsfahan 8, 9, 13, 36, 45, 46, 49, 51, 52,
53, 62, 67, 68, 71, 73, 81, 83, 84,
106, 108, 110, 111, 112, 118,
128, 129, 134, 135, 136, 138,

139, 150, 153, 159, 161, 162,
203, 206, 209, 210, 211, 221,
231
İsmail-bek 145
İsmetullah 194
İstanbul 11, 16, 36, 122
itimadu'd-devle 60, 106

J

John Elton 56, 207

K

Kable 166
Kabul 76, 80, 93, 102, 110, 150, 156,
158, 189, 196, 203, 260
Kacar 10, 46, 50, 51, 93, 96, 97, 98,
118, 135, 140, 143, 144, 145,
147, 199, 206, 209, 219, 267
Kafan 198
Kafirî 176
Kafir-Kumuk 56
Kahetya 165
Kain 18
Kainat 98
Kaluşkin 29, 30, 31, 58, 67, 68, 79, 81,
113, 114, 117, 118, 121, 128,
164, 166, 167, 168, 169, 170,
171, 172, 176, 202, 203, 204,
211, 212, 216
Kandahar 46, 48, 54, 60, 73, 108, 113,
120, 122, 129, 137, 141, 156,
158, 201, 202, 210, 213, 218,
260
Karabağ 44, 45, 98, 182, 198
Karahana-bey 23
Karakalpak 195
kara-koşun 114
Karakoyunlu 23, 42
Karnal 55, 93
Kars 153, 184
Karşı 189, 190
Kar-su 176

Kartli 23, 98
Kartli Simeon 23
Kaşan 53, 130, 209, 231
Kaytak 56, 153, 163, 175, 182, 188
Kaytaklar 164, 165, 169, 172, 175
Kazaklar 188, 189, 191, 193
Kazarlar 98
Kazerûn 60
Kazı-Kumuk 163, 164, 167, 168, 180
Kazvin 35, 47, 53, 129, 132, 206, 229,
231
Kelânter 109
Kelat 9, 50, 55, 111, 113, 115, 126, 137,
201, 202, 204, 218, 222
Kelb Ali-han 94, 97
Kelb Hüseyin-bek 155
Kelemrau 162
Kerim 140, 152, 172, 183, 219
Kerim-han 152, 183
keşik-hâne 106
Kesker 156, 230
Kireyli 144
Kırmanşah 11, 13, 140, 221
Kılıç-han Kençlü 161
Kırklı 7, 50, 85, 94, 95, 97, 135, 152,
201
Kızılbaş 50, 91, 93, 96, 117, 218
Kızılbaş Kırklı 50
Kız Kalesi 142, 180
Koca Bey 219
Kokand 189
konalga 66
korçı-başı 60
koşun 112, 114
Krusinsky 139
Ksanés 129
Kubanlılar 169
Kubera 201
Küçük Şeki 187
Kuhkiluye 50
kullar-ağası 60, 89
Kum 53, 129, 231
Kür 32, 119, 183

Kürd 7, 93, 94, 95, 98, 99, 131, 151,
160, 201, 266
Kürdistan 13, 47, 48, 53, 197
Kutüm 229, 231

L

Langerud 56
Lassi 34
Lek 166, 167
Lengerûd 146
Leningrad 19
Lerch 33, 34, 83, 86, 140, 141, 177,
201, 206, 207, 210, 211, 239
leşker-nevis 101
Lezgi 153, 173, 178, 181
Listsov 28, 45, 243
Lockhart 19, 28, 36, 129, 132, 178,
225, 245
Luristan 14, 53, 85, 94, 138, 140, 150,
197
Lutf Ali-han 69

M

Magomet Guseyn-han 113
Mahmud Gılzay 15, 129
mâliyât-ı hun 112
mal-pulı 64
mal-u cihat 23, 63, 64, 77, 79, 81
Mangıt 190
Maskat 21, 56, 94, 150, 151
Mastar 43
Mayer-han 29
Mazenderân 8, 9, 35, 47, 51, 129, 132,
138, 139, 143, 144, 145, 146,
147, 157, 205, 210, 225, 226
Mehdi 16, 17, 18, 19, 20, 29, 62, 69, 91,
93, 95, 101, 116, 119, 120, 121,
122, 123, 124, 132, 145, 164,
172, 176, 178, 184, 190, 192,
193, 194, 201, 217
Mehdi-han 16, 17, 18, 19, 20, 29, 62,
69, 91, 93, 95, 101, 116, 119,

120, 121, 122, 123, 124, 132,
145, 176, 178, 184, 190, 192,
193, 194, 201, 217

Mehne 98

Melik Mahmud 14, 47, 48, 50, 51, 92,
95

Melik Mahmud Sistani 14, 92, 95

Mencil 229, 231

Meraga 140, 157

merâi 64

Meruçak 116

Merv 18, 51, 61, 64, 93, 94, 97, 98,
110, 111, 116, 117, 128, 193,
195, 199, 200, 206, 216, 223

Meşhed 13, 50, 51, 68, 126, 129, 139,
189, 201, 204, 207, 208, 210,
211, 229, 230, 257, 259

mevâşi 64

Meyan 138

Meyankale 192

Mihmandost 51

Mikluxo-Maklay 13, 19, 28, 33, 46, 48,
49, 66, 69, 100, 128, 130, 139,
243

Mil 98

Minorsky 7, 11, 15, 129, 132, 178, 240,
245

Mir-Mahmud 46, 221

mir-sufi 109

Mirza Ali 109

Mirza Bakır Horasanî 109

Mirza Ebul Kasım Kaşani 122

Mirza İsmail 130

Mirza Muhammed Ali Isfahanî 109

Mirza Muhammed Bakır 78

Mirza Şefi' 109

Mirza Tagi Pir-zâde 144

Mirza-vekil 109

Mirza Zaman 60

Mirza Zeynel 128, 129

Miyab 201

M.M. Golitsın 29

Mogeb 169

Mugal 222
 Mugaṅ 15, 25, 26, 93, 98, 102, 103,
 108, 114, 115, 117, 121, 122,
 124, 138, 171, 176, 178, 180,
 181, 182, 196, 198
 Muhaddem-batır-han 43
 Muhammed Ali 13, 85, 94, 95, 97, 98,
 109, 130, 140, 143, 145, 149,
 152, 159, 180, 181, 217
 Muhammed Ali-bek 97, 98, 143, 145,
 149
 Muhammed Ali-han 85, 94, 159, 180,
 181
 Muhammed Cafer-han Zaferanlu 160
 Muhammed Danyal-biy 190
 Muhammed Hâkim-biy 190
 Muhammed-han 15, 20, 84, 93, 95,
 99, 108, 133, 134, 135, 136, 161,
 165, 181
 Muhammed Hasan-han 97, 118, 143,
 144, 145, 146, 209
 Muhammed Hüdabende 23
 Muhammed Hüseyin 69, 93, 94, 97,
 113, 149, 209, 267
 Muhammed Kâzım 18, 19, 20, 21, 57,
 58, 59, 60, 61, 62, 65, 66, 69
 Muhammed Kulı-han 108, 218
 Muhammed Rahim 190
 Muhammed-şah 17, 54, 55, 60, 76, 93,
 102
 Muhammed Şatır-başı 161
 Muhammed-Surhay 180
 Muhammed Zaman-bek 143, 144,
 145
 Muhammed Zaman-han 97
 Muhanmed Rıza-han 152
 Muka-noyon 91
 mukarrebîn 15
 Mukarrebü'l hakân 15
 mukarrebü'l hazret 15
 Muravia 189
 Murçehor 51
 Murtaza Ali 121, 165

Murtaza Kulı-han 151
 Musa-bek 108
 mustavfî el-memâlik 106, 107, 109
 Mustavfî-i el-memâlik 101
 mustavfî serkâr-ı hâsse 107
 müteveccihât-ı mülkî 64, 77
 Muzaffer Ali-han 151
 Muzaffer-han 94

N

Nacar Kulı-han 151
 Nâdirâbâd 122, 201
 Naklebar 229, 231
 Nakş-ı Cihan 136
 nasakçı 115
 nasakçı-başı 115
 Nasrulla-mirza 94, 95, 179, 183, 193
 nazır-ı büyüât 101
 nâzır-ı büyüât 107
 Necef 124
 Nehavend 13
 netice 63, 70, 174
 Neyriz 49
 Nişapur 94, 144, 145
 Niyaz-han 194
 N. K. Sinha 54
 Nur-Ali 193

O

Oboh 169
 Omman 50, 56
 Omman Körfezi 50
 Orissa 55
 Oşakan 43
 Osmanlı 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18,
 21, 26, 44, 46, 47, 48, 51, 53, 54,
 56, 79, 84, 90, 91, 97, 100, 101,
 105, 114, 119, 121, 122, 123,
 124, 125, 128, 129, 130, 131,
 134, 137, 138, 139, 141, 152,
 153, 154, 157, 160, 164, 166,
 176, 178, 183, 197, 200, 205,

213, 221, 222, 267

öşr 63, 64

Osterman 129

Ost-İndia 208

Özbek 8, 9, 82, 86, 92, 99, 100, 113,
114, 118, 149, 189, 191, 193,
194, 195, 214, 218

P

Papazyan 22, 63, 238, 243

Pir Muhammed-han 95, 99, 108

pişkeş 63, 66

Polonya 28

Potsdam 34

R

Rafizî 121

rahdârî 62, 63, 70, 71

Rahim-han 191, 195

Raphael du Mans 199, 240

Recep-han 189

Refsencan 130

Resm 65

Reşt 35, 71, 83, 84, 86, 139, 140, 159,
209, 210, 211, 212, 216, 229,
230, 231, 232

rîkâ 115

rişsefidzâdegân 115

Rıza Kulî-mirza 30, 33, 67, 68, 76, 81,
94, 137, 207, 208

Rüknâbâd 149

Rus 10, 16, 18, 28, 29, 30, 31, 32, 33,
34, 35, 36, 42, 47, 58, 61, 62, 63,
64, 67, 83, 84, 85, 86, 90, 101,
114, 121, 126, 127, 128, 129,
138, 139, 140, 142, 144, 149,
156, 159, 160, 165, 177, 179,
185, 186, 188, 204, 206, 208,
211, 212, 224, 225

Rüstem-han 149

Rüstem-padişah 23

rüsûmât 63, 66

ruûs vergileri 63, 221

S

Şaberan 185, 188

Şâberân 18

Sadık-ağa 145

Safevî 7, 14, 15, 16, 22, 32, 33, 40, 41,
42, 44, 45, 46, 48, 59, 60, 80, 89,
97, 101, 103, 104, 105, 107, 108,
109, 113, 115, 117, 118, 121,
125, 126, 130, 133, 137, 153,
178, 179, 182, 197, 221

Safi-bek 180

Şafii 124

Safi-mirza 128, 129, 130, 152, 153,
154, 184, 185

Safi Mirza 49, 50

Şahcuvânâbâd 76

Şah-deg 166

sahib-i tevcih 108

Şah İsmail 23, 104

Şah Kulî-bek 98

Şah Kulî-han 96, 195

Şah-Kulî-han 110

Şahruh-biy 189

Şahseven 185

Salih-han 218

Salır 196

Salmas 21, 151, 152, 226

Şamahî 12, 27, 83, 114, 139, 142, 163,
164, 171, 198, 201, 206, 211,
231

Şamahılı Akop 26

Samed-bek 58

Şamil Kerem 50

Şamlu 99

Şanşe 129

Sarı 145

Sarık 131

Saru-han 94, 96, 97, 144, 145

Şâsânîler 70

şâtır 115

S. D. Golitsın 29, 34, 140
 Sebzevar 98, 229, 230
 Şeki 142, 183, 185, 186, 187
 Şemseddinlü 98
 Serbülend-han 60
 Serdar-bek 95
 serkâr-ı dîvan 59
 Serkâr-ı divanî 106
 serkâr-ı feyz-i âsâr 110
 serkâr-ı hâsse 58, 106, 107
 ser-şumâri 63
 Şeyh Ahmed 132, 135, 136
 Şeyh Hazîn
 Gilan
 Zahidî 13
 Şeyh Hüseyin 58
 Seyid Ahmed 49
 Seyid Hüseyin 49
 Şiiler 103
 Simon Avramov 129, 131, 134
 Sind 55, 76, 80, 141
 Şirvan 12, 18, 20, 27, 28, 31, 44, 45, 46,
 95, 96, 99, 142, 153, 163, 164,
 178, 180, 181, 182, 183, 184,
 185, 205, 206, 210
 Sistan 21, 31, 36, 50, 138, 142, 143,
 157, 158, 159, 218, 225, 226
 Sogratat 169
 Soğukbulak 204
 S. Reşetov 52, 89, 112, 114, 119, 126
 S. Solovyev 28, 222
 S. Ter-Avvetisyan 26
 Sultan-bend 200
 Sultan Hüseyin 9, 18, 22, 45, 46, 48, 49,
 50, 59, 71, 87, 97, 109, 129, 179
 Sultan Murat 164
 Sünniler 17, 103
 Şuralı 172
 Surhay-han 163, 164, 165, 166, 167,
 168, 172, 174, 179, 181, 183,
 184
 Suriye 124
 sursât 63, 67, 81

Şuşter 13, 20, 36, 49, 130, 134, 135,
 147, 149
 Süveydi 105

T

Tabasaran 55, 153, 154, 163, 169, 173,
 175, 180, 185
 Tabasarân 18
 Tagi-han 93, 94, 99, 101, 102, 110,
 113, 148, 149, 150, 156, 158
 Tahir-bek 191, 193
 Tahmasp-bek 91, 92, 93
 Tahmasp-han Celayir 110
 Tahmures 98, 266
 Tahrân 51, 53, 117, 203, 229
 tahvilât 63, 66, 81
 Takayşvili 27
 Taliş 155
 Talişler 154, 169
 Teke 131
 Terekeme 183
 Teymurez-han 184
 tiyul 40, 41, 59, 60, 64, 65, 66, 77, 78,
 79, 120, 224
 Topal Osman 119
 Tufan 119
 tûfengçi-başı 89
 Türkmen 7, 17, 19, 51, 76, 119, 131,
 139, 189
 Turşiz 98

U

Uçruj 93
 Uğurlu-han 98, 165
 Ulluçar 169
 ulûfe 63
 Urgeç 158, 191
 Urmiye 96, 153, 157, 183, 219
 Usmiya 165
 Usumi 153, 154, 166, 167, 168, 170,
 172, 173, 182, 188
 Usumiler 153, 165

Uzun Hasan 23

V

Vanand 23, 197, 198

Van-Mirop 210, 211

vekil-nevis 89

vekil-i şah 109

Volinsky 32, 33, 46

Vücuhat 64, 65

vücûh-i darbhâne 63

Y

Yakub-padişah 23

yasak-keş 63, 77, 87

Yermolov 28

Yomud 97

Nâdir Şah-ı Avşar

Yomutlar 139, 143, 194

Yunus-han 92

Yusuf Paşa 152

Yusufzay 196

Z

Zahidî 13

Zende-rûd 111

Zengezur 98

Zeravşan 92, 189, 190, 194

Zerdüşti 47

Zerdüştiler 47

Zevakin 28, 32, 238, 242

Ziyadoğlu 98

Zülfikar-han 131

EK III

NADİR ŞAH'LA İLGİLİ GÖRSELLER



1736 yılında Meşhed'de kestirilen Eşrefi altın sikkenin (3,40 gr) ön yüzü: *sikka ber zerr kerd nam-i saltanat ra der jahan nadir-i iranzamin va khusraw-i giti satan darb isfahan*

Arka yüzü: *1148 / tarih-i julus-i / maymanat-i / manus / al-khayr fima waqa'a*



Nadir şahın şah naibi iken 1729-1735 yılında Horasan'da kestirdiği 3,40 gr. Ağırlığındaki Eşrefî altın sikke. Sikkenin ön ve arka yüzündeki yazı “Allah’ın yardımıyla Horasan’da basıldı. Dinin hamisi Ali b. Musa Rıza’nın yardım ve desteği için” şeklindedir.



Nadir Şah’ın tahta çıktıktan sonra Şiraz’da kestirdiği altın Eşrefî sikke (3,49 gr) H. 1148 tarihinde kesilen sikkenin ön yüzünde *ber zerr kerd nam-i saltanat ra der jahan nadir-i iranzamin va husrev-i giti satan darb şiraz* yazılıdır; arka yüzü tuğra şeklindedir.



H. 1153 yılında Meşhed’de kesterildiği tahmin edilen 3,44 gr. Ağırlığındaki Eşrefi sikke. Ön yüzünde *hest sultan / bar salatin-i cehan / şah-i şahan nadir-i sahibkiran yazılı*.



Nadir Şah’ın vassalları tarafından bastırılan gümüş rupi. Sikkenin ön yüzünde Nadir’e övgüler dolu kelimeler (*hest sultan ber salatin-i cehan, şah-ı şahân nadir-i sahiptiran*) , ikinci yüzünde ise “*halledallahu mülkehu dâru’l emân 1152/1739 Multan*” yazılıdır. Bu sikke Hindistan’da Baburi hükümdar Evrengzib Alemgir tarafından H. 1152 yılında darbedilmiştir.



Nadir Şah'ın H. 1150 yılında Kandahar'da kestirdiği 23.08 gr. ağırlığındaki gümüş sikke. Ön yüzünde “halledallahu mülkehu, darb be Kandahar 1150” diğer yüzünde “Nadir es-sultan” yazılı.



Nadir Şah'ın Kabul'da kestirdiği tarihsiz gümüş sikke (22.78 gr). Bunun da ön yüzünde “halledallahu mülke'l melik Kabul”, arka yüzünde “Nadir es-sultan” yazılı



Nadir Şah'ın H. 1152 yılında Şiraz'da kestirdiği gümüş sikke 11,47 gr.). Ön yüzünde “hest sultan ber salatin-i cehan, şah-ı şahân nadir-i sahipkiran” arka yüzünde “darb beşiraz 1152” yazılı.



Nadir Şah'ın Hindistan'ı fethettikten sonra Şahcehanâbâd (Delhi) şehrinde H. 1151 yılında kestirdiği gümüş sikke. Bir yüzünde önceki sikkelerde geçen kelimeler, diğer yüzünde “halledallahhu mülkehu, şah-ı cehanâbâd, darb daru'l hilafe” yazılı.



Nadir Şah'ın H. 1158'da Bihar'da kestirdiği gümüş sikke. Bir yüzünde "hest sultan ber salatin-i cehan, şah-ı şahân nadir-i sahipkiran", diğer yüzünde halledallahu mülkehu, darb bihar" yazılı.



Nadir Şah'ın H. 1153 (1740) yılında Buhara'da bastırıldığı ½ miskal (2,27 gr) ağırlığındaki gümüş sikke. Bir yüzünde Nadir es-Sultan, diğer yüzünde darb be Buhara 1158 yazılı.



Nadir Şah'ın sancağı



Nadir Şah adına bastırılan bir İran pulu



Nadiri devletinin sınırları



Nadir Şah'ın makberesi ve heykeli.



Nadir Şah'ın Osmanlı sultanına hediye ettiği taht



Nadir Şah 1100-1160
Müessisu silsile-i Afşariyye



Nadir Şah'ın bir başka resmi

Nadir Şah'ın Hanımları

1. Gül Afşan. Deregez hakimi Köse Ahmedlü Babalu Bek'in büyük kızı.
2. Gevherşad. Köse Ahmedlu oymağından Babalu Bek'in küçük kızı. Birinci hanımının vefatı üzerine.
3. Kuçan Kürd beylerinden Şeyhanlu Şekrib'in kızı.
4. Kamer Talaat. Kuçan Çemişgezek Kürd beylerinden Sam Bek'in kızı.
5. Raziye Begim. Şah Tahmasp'ın kızkardeşi. Daha önce Afgan Mahmud Şah'ın hanımıydı. Nadir'in ondan bir kızı olmuştur.
6. Gürcistan valisi Gürcü Tahmures Mirza'nın kızı.

7. Cuki veya Şavki. Kacar Muhammed Hüseyin Han'ın kızı.
8. Menije. Buhara padişahı Ebulfeyz Han'ın kızı.
9. Fatıma. Lezg asıllı Dağıstan şamhalının kızı.
10. Osmanlı Musul valisi Hüseyin Paşa'nın kızı.

Nadir Şah'ın beş oğlu ve on beş torunu vardı. Fakat tamamı Nadir Şah'tan sonra tahta çıkan kişi tarafından katledilmiştir.

(Kaynak: Zendeginâme-i Nadir Şah)



Nadir Şah'ın kılıcı



Nadir Şah

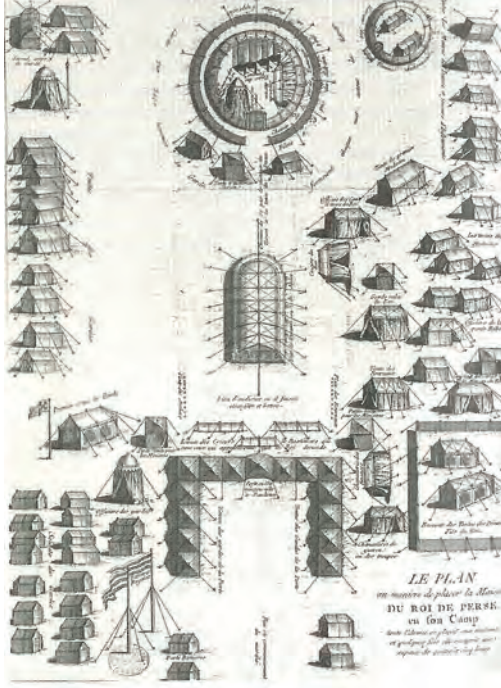




Bir Savaş Sahnesi



Nadir Şah'ın tahtı



Nadir Şah'ın askeri kamp düzeni



Nadir Şah'ın mücevherleri



Kelat kalesi



**Nadir Şah'ın emriyle Kelat kalesinin bulunduğu dağa kazıtılan
Arap harfleriyle yazılmış Türkçe yazıt**

Şiir Metni:

Bismillahirrahmanirrahim ve hüve'l a'lâ
 İbtida hamd-i Huday-i ahad-u ferdi kadim
 Kadir-i lem yezel ve âlim-u dâna-vu hakîm
 O ki bu kün-ü mekanı yaradı kudretten
 O ki bu bahr-u berri halk edib şövketten
 İki âlemde odur bendelere bâver-ü yâr
 Hikmetinden görünür bendelere her âsâr
 Halk-ı âlem hemi möhtacdır o dergâhe
 O vurub nur-u mina, kövkeb-i mehr-ü mâhe
 Hamd-ı hakden sora oldu kalemim nuraşan
 Ve bene gösteri-ye hatm-i Resul, fahr-i cihan
 Nebi-yi Haşimi-yü Ahmed-ü Mahmud sıfat
 Kim Hudadan ola dayim aleyhi selam-u salavat
 Âl-u ashabına hem rahmet-i besyâr ola
 Ola hak yaveri her kim olara yar ola
 Hamd-i nimet-i hakdan sora bâ sıdk-ı zebân
 Farzdır bendelere medh-i şehinşah-ı cehan
 O şehinşah-ı felek mertebe-yi çarh-ı serir
 Şah Nadir ki adı yoh, misl-ü nezir
 Demek olmaz bu şehinşah, belki ola peygamber
 Ya mukarreb melekidir olub ez nev-i beşer
 Leyk çûn kudret-i hak zâhir edib biş ez pîş
 Nazar-ı Hak ona her kimse dese Hak deymiş
 Nisbet ile şeref-ü fahr-i ocâk-ı Teymur
 Haseb ile be cehân şâh-i şehândır meşhur
 Mustafa hulk-u Mesiha dem-ü Yusif tel'et
 Bu Ali dâniş-ü Hatem kef-ü Lokman hikmet
 Kabiliyetle ona verdi Hudavend-i Kerim
 Tac-ı taht-i şeh-i-yü adl-ü kerem halk-ı azim
 Her şerafet ki desem şâh-ı şehandır kâmil

Merhametden onun eltâf-ı Hüdâdır şâmil
 İtikadı beledir o şeh-i pâkize nehâd
 Bağlamış sıdk Hudavende ederler bele yâd
 Ele girmez bele devlet be sipah-ü şimşir
 Olabilmez bele ikbal be fazl-u tedbir
 Sen veribsen ona bu saltanat-u taht-u sipah
 Sen veribsen ona tâc-u kemer-ü ferr-ü külâh
 Dövmetim hâfizi sensen, senedir ümmidim
 Ben sene bağlamışam sıdk, budur te'yidim
 Dövmetim münkirini sen eledin hâr-u zelil
 Çünkü sıdk-ı beledir hakkına ez rûy-i yekîn
 Bu sebebden ona eltâf-ı Huda oldu muîn
 Elini tutdu Hudavend-i cehan kudretten
 Kâmyâb etdi onuma'dilt-e şövkeden
 Baht-u ikbal ile heç kim bele olmaz bâkî
 Gün kimi dövmetine, âleme rövşen bâkî
 Şah-i gül neşv-ü nema boldu nem-i feyzinden
 Ki bu eş'ar olub medhsera "gülbün"den

*Dû nuvişte Türki nevisânde şude tavassutu Nadirşah-ı Avşar- Nadir Şah
 Avşar'ın yazdırdığı iki Türkçe yazıt*



Elveda'deki bir kâğıt, pek çok harici el toprak ve devletleri ele geçiren Nadir Şah'ın hakkında yazılmış en iyi eserlerden birisi ve dünyada Nadir Şah'la ilgili yapılan çalışmaların pek çoğuna rehberlik etmiştir.

Yazarlar, Nadir Şah'ın kâğıtları, kurtuluş devletini yapma, amelleri, ayağı ve diğer kurumları, Arşar Devleti zamanında kullanılan elamca terimler, vergi sistemi vs... gibi birçok konuyu Nadir Şah'ı yermekten veya İran'la ilgili tarihçilerin yaptıkları gibi İran dünyasının Napolyon'u diyerek yüceltmesinden başka bir şekilde ele almışlardır. Kısacası bu kitapta girilen Nadir Şah tablosu, ne melek yüzlü, himmet dermanı bir hükümdar, ne de asıp kesen, gaddar ve zulüm bir şahs anlatılmaktadır.

Nadir Şah'la Osmanlı İmparatorluğu arasındaki mezhep kavgaları uzun bir süre devam etmiş, fakat Nadir'in birinci mezhep olarak kabul ettirmek istediği Cahiliyye Osmanlı ülması tarafından karşı alınmamış, Nadir de daha sonra bu yüzden vazgeçmiştir.

Nadir Şah, elbette Türk'ü ve Türklüğünün bilincindedir. Timur, Türkleri birleştirmek gibi bir ideal peşinde değil, fakat Nadir de Türkleri birleştirmek için pek çok çaba sarf etmesine rağmen, ne yazık ki yasa Türklerin angajmanları yüzünden başarısız.



Dr. İsmail Hakkı İsmailoğlu ve
Dr. Mustafa İsmailoğlu
gözetiminde hazırlanmıştır



com